

RENDESZETI SZEMLE

2010 AZ IGAZSÁGÜGYI ÉS RENDESZETI MINISZTERIUM SZAKMAI, TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

4.

MUHORAY ÁRPÁD – NAGY RUDOLF: A katasztrófák elleni védelem rendszere a létfontosságú infrastruktúrák biztonságáért

GÁRDOS-OROSZ FRUZZSINA: Az alkotmány a magánjogi jogviszonyokban

GANCZER MÓNIKA: Az államutódláskor bekövetkező *de jure*, illetve *de facto* hontalanság kiküszöbölése a nemzetközi jog szabályozásában

PAP ANDRÁS LÁSZLÓ: Felvetések az igazságszolgáltatási rendszer nyilvánosságának amerikai modellje kapcsán

DÁVID LILLA: Az agresszió mint biológiai vagy szocializációs örökség

SURÁNYI SZILVIA: A nyomozási bíró

58.
évfolyam

TARTALOM

2010/4.

MUHORAY ÁRPÁD – NAGY RUDOLF

A katasztrófák elleni védelem rendszere
a létfonosságú infrastruktúrák biztonságáért (3)

GÁRDOS-OROSZ FRUZSINA

Az alkotmány a magánjogi jogviszonyokban (19)

GANCZER MÓNIKA

Az államutódláskor bekövetkező de jure,
illetve de facto hontalanság kiküszöbölése
a nemzetközi jog szabályozásában (35)

DÁVID LILLA

Az agresszió mint biológiai vagy szocializációs örökség (61)

PAP ANDRÁS LÁSZLÓ

Felvételek az igazságszolgáltatási rendszer nyilvánosságának
amerikai modellje kapcsán (78)

SURÁNYI SZILVIA

A nyomozási bírós (103)

SZÚCS ESZTER

A sértettgondozó és a sértettgondozás fogalma, kialakulása,
szerepe a kriminalisztikában (124)

TÓTH ZSOLT

Az eljárás ismertetése hadisírok előkerülésekor (147)

EURÓPAI UNIÓ

A hónap eseményei az EU bel- és igazságügyi együttműködése terén (160)

SZERZŐK

2010/4.

DR. ASZTALOS ERIKA

tanácsos, IRM Bel- és Igazságügyi Együtműködési és Migrációs Főosztály

DR. DÁVID LILLA

egyetemi tanársegéd, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar

GANCZER MÓNIKA

egyetemi tanársegéd,
Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar

GÁRDOS-OROSZ FRUZZSINA

tudományos segédmunkatárs,
MTA Jogtudományi Intézet

DR. MUHORAY ÁRPÁD

polgári védelmi vezérőrnagy, veszélyhelyzet-kezelési főigazgató-helyettes,
Országos Katasztrófavédelmi Főigazgatóság
Veszélyhelyzet-kezelési Főigazgató-helyettesi Szervezet

NAGY RUDOLF

polgári védelmi alezredes, veszélyhelyzet-kezelési főosztályvezető-helyettes,
Országos Katasztrófavédelmi Főigazgatóság Veszélyhelyzet-kezelési Főosztály

DR. PAP ANDRÁS LÁSZLÓ

tudományos főmunkatárs, MTA Jogtudományi Intézet

SURÁNYI SZILVIA

rendőr százados, Budapesti Rendőr-főkapitányság

DR. SZABÓ ANDRIENN

tanácsos, IRM Bel- és Igazságügyi Együtműködési és Migrációs Főosztály

SZÜCS ESZTER

Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának hallgatója

TÓTH ZSOLT

kutató, Honvédelmi Minisztérium, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum
Katonai Emlékhely- és Hadisírgondozó Igazgatóság,
PhD hallgató, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola

MUHORAY ÁRPÁD – NAGY RUDOLF

A katasztrófák elleni védelem rendszere a létfontosságú infrastruktúrák biztonságáért

A modern társadalom az infrastruktúrák széles körétől vált függővé, kezdve az energiaellátó rendszerektől az informatikai hálózatokon keresztül egészen az szállítási rendszerekig. Az infrastruktúra bármely elemének kiesése, hosszabb-rövidebb ideig tartó zavara ellehetetleníti egész települések vagy teljes régió normál életvitelét. Ezért is foglalkozik minden fejlett állam kiemelten a kritikus szegmensek biztonságával. Meg kell jegyezni azonban, hogy a veszélyeztetettségnek ez az összetett formája valóban csak a fejlett társadalmakban jelentkezik. Meglehető, egy-egy kritikus szektor a fejletlenebb országok sajátja is lehet, de semmiképpen sem várhatunk olyan dominóeffektusokat, mint a bonyolult rendszerekkel át- meg át- szőtt, kiemelkedő technológiai színvonalú régiókban. Számos esemény mutatja, hogy ezek igen sebezhetők, és infrastruktúrájuk működésképtelensége jelentős hatással lehet az állampolgárok mindennapi életvitelére, valamint az államszervezet és a társadalom egyéb szegmenseinek hatékony működésére.

Nem véletlen hát, hogy az 1990-es évek közepétől az Amerikai Egyesült Államokban is kialakították a kritikusinfrastruktúra-védelemmel kapcsolatos koncepciót, és megkezdték a szektorok vizsgálatát. Tudniillik ekkorra tehető az információs technológia olyan mérvű elterjedése, amelynek védelmi aspektusait már nem lehetett figyelmen kívül hagyni.

A kritikus infrastruktúrák vagy más néven létfontosságú infrastruktúrák védelme újszerű megközelítésének fokozott igénye a terrortámadások kockázatát előtérbe helyezve 2001. szeptember 11. után jelentkezett. A terrortámadás után több ország is kidolgozta saját létfontosságú infrastruktúrái védelmével kapcsolatos koncepcióját, számos állam biztonsági intézkedéseket vezetett be, például a légi közlekedés és a tengerhajózás területén.

A nemzeti védelmi koncepciók kialakításának kezdeti szakaszában már felszínre kerültek a továbblépést sürgető körülmények, amelynek kapcsán a létfontosságú infrastruktúrák védelmében élenjáró országok kezdeményezték e tevékenység nemzetközi szervezetek szintjén történő összehangolását. Az amerikai, majd a madridi és a londoni terrorcselekményekre reagálva a NATO és az EU is kiemelt figyelmet fordít a létfontosságú infrastruktúra-védelemre. Hazánkban ennek az ügynek a felelős gondozását a kormány katasztrófavédelemmel kapcsolatos döntései előké-

szítéséért, összehangolásáért felelős Kormányzati Koordinációs Bizottság (a továbbiakban: KKB) vállalta magára¹.

A KKB keretein belül végzett munka jól szolgálja a kritikus infrastruktúrák védelmének erősítését. Ugyanis az ezek védelmére irányuló tevékenységek szintén hozzájárulnak a katasztrófák lakosságra és az anyagi javakra gyakorolt hatásainak kezeléséhez. Ezért kritikusinfrastruktúra-védelem és a katasztrófák kialakulásának kivédésére szolgáló veszélyhelyzet-kezelés egymást támogatja, és az eredmény a magasabb szintű egyéni és kollektív biztonság lehet.²

E magasabb szintű biztonság megteremtésében hozott új, egyértelmű helyzetet az önkormányzati miniszter feladat- és hatásköréről szóló 132/2008. (V. 14.) kormányrendelet, amely a miniszter feladatkörébe utalta az infrastruktúra kritikus elemeivel kapcsolatos feladatok kormányzati koordinálásának felelősségét.³

A katasztrófavédelem és a létfontosságú infrastruktúrák súlyos következményekkel járó sérüléseiből levont tapasztalatok előzőekben felvillantott lakosságvédelmi összefüggései is hozzájárultak ahhoz, hogy a 95/2009. (IV. 24.) kormányrendelet hatálybalépésével sor került a katasztrófavédelmi törvény (a továbbiakban: Kat.tv.) végrehajtási rendeletének megújulására.⁴

A katasztrófák elleni küzdelem feladatrendszere

Magyarország nemzeti ügynek tartja a katasztrófák elleni védekezés kérdését⁵. Eme elv megvalósulásának garanciája, hogy nemcsak az államapparátust, hanem a társadalom valamennyi szereplőjét bevonják a felkészülésbe és a védekezésbe. A rendszer alulról felfelé építkezve garantálja a fokozatosság, illetve az arányos és elégséges beavatkozás feltételeit.

A Kat.tv. három irányítási szintet nevesít (ábra).

1 Emlékeztető a KKB-ülés 3. napirendi pontjához: „... Az ügy döntéshozó testülete a KKB”

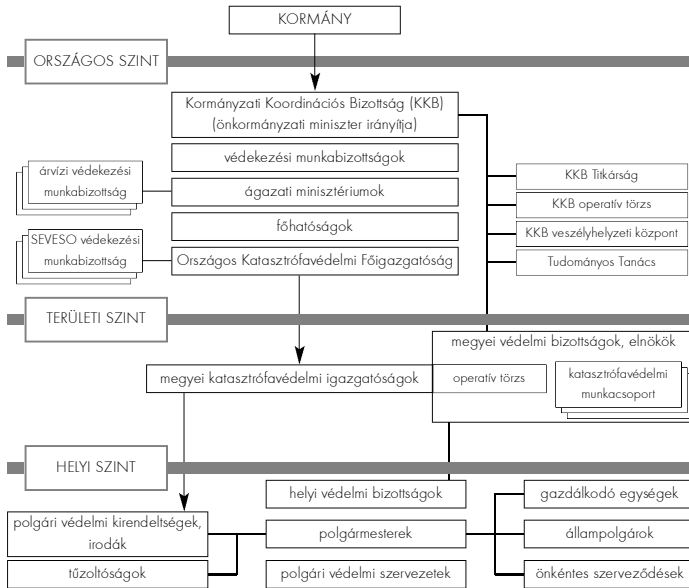
2 Helmecci Gusztáv: A kritikus infrastruktúra védelmének hazai helyzete. In: A kritikus infrastruktúrák védelmének hazai és nemzetközi szabályozása, a lehetséges veszélyforrások azonosítása és hatásainak elemzése, az infrastruktúra kritikus elemeinek meghatározására alkalmas vizsgálati módszerek. Szakmai vitaanyag. Gazdasági Minisztérium, Védelem-Koordinációs Főosztály, Budapest, 2006. április, 13. o.

3 132/2008. (V. 14.) kormányrendelet 8. § k) pont: „A miniszter a katasztrófák elleni védekezéssel kapcsolatos felelőssége körében [...] koordinálja a kritikus infrastruktúrával kapcsolatos feladatok ellátását...”

4 A katasztrófák elleni védekezés irányításáról, szervezetéről és a veszélyes anyagokkal kapcsolatos súlyos balesetek elleni védekezésről szóló 1999. évi LXXIV. törvény végrehajtásáról szóló 179/1999. (XII. 10.) kormányrendelet módosításáról szóló 95/2009. (IV. 24.) kormányrendelet.

5 1999. évi LXXIV. törvény 1. § (1) bekezdés: „A katasztrófák megelőzése és az ellenük való védekezés nemzeti ügy.”

A katasztrófavédelmi igazgatás rendszere Magyarországon

A katasztrófaveszélyek kezelésében két fő, időben elkülönülő és módszereiben is eltérő állapotot különböztethetünk meg, így elsődlegesen az érintettek „katasztrófa helyzetben, illetve a katasztrófa megelőzése érdekében”⁶ végzett feladatairól beszélhetünk.

A prevenció a katasztrófavédelem rendszerének elsődleges eleme, amelyben a fő hangsúlyt a központi közigazgatás, a területi, helyi önkormányzatok és a gazdálkodó szervezetek aktív⁷ és passzív⁸ megelőző védelmi intézkedései összhangjának megteremtésére helyezik.

6 1999. évi LXXIV. törvény 4. § (1) bekezdés: „E törvényt kell alkalmazni a katasztrófa helyzetben, illetve a katasztrófa megelőzése érdekében...”

7 Aktív védelmi elemek azok a műszaki és fizikai biztonsági intézkedések, amelyek bevezetésével a károsodást kiváltó hatást csökkentő, illetve megakadályozó ellenreakciók idézhetőek elő.

8 A megelőzésben passzív módszerek tekintjük az adminisztratív intézkedések és felkészülési feladatok azon körét, amelyek életbe léptetésével, megvalósításával minimalizálható a lehetséges előforduló okok előfordulási valószínűsége, vagy fokozható a reagálókészség.

A változások nyomon követése nélkül a megelőzés és felkészülés feladatainak terszerű, koordinált folytatása önmagában nem hozhatja el az előzőekben követelményként megfogalmazott egyenszilárdság kívánatos szintjét. A jelenlegi helyzetet, a jövőbeni kilátásokat meghatározó kockázatok – az azt befolyásoló valószínűségi mutatókban játszott szerepük miatt – ugyanis csak jelentős empirikus bázisra támaszkodva nevesíthetők. Ezért van a katasztrófák elleni védekezés központi irányításának preventív feladataiban meghatározó szerepük a helyzetértékelést és a feladatok vázolását segítő gyakorlati tapasztalatoknak⁹. Nem minden ok nélküli a különféle veszélyhelyzeteknek a felkészülés keretében történő szakmai, tudományos elemzése, mivel ennek alapján kerülhet sor a szükségessé váló jogszabályi, vezetési és irányítási rendszerbeli változtatásokra is.

A megelőzés, felkészülés előbbiekre szerinti gyakorlati megalapozottságú, reális kockázatelemzésre épülő fundamentuma a tervezés, amelynek során a védekezést szolgáló valamennyi kérdésre választ kell adni. A tervekben foglaltak tartalmuk szerint a fenyegető hatások számbavételére mint próbatételekre, illetve az azok megelőzésére, elhárítására vonatkozó feladatokra különülnek el.

Ezeket felül tervezni kell a veszélyhelyzeti szervezetek feladatainak elsajátítását garantáló *felkészítést*, a beavatkozó szervezetek *megalakítását* és a veszélyeztető hatások szerinti *speciális reagálási feladatokat*.

A reagálás első elemeként az operatív és az irányítói szint riasztását kell megemlíteni. Az operatív elemeket a tűzoltóságok, a Fővárosi Polgári Védelmi Igazgatóság Veszélyhelyzeti Felderítő Szolgálat, valamint a megyei katasztrófavédelmi igazgatóságok állományában található veszélyhelyzeti felderítő csoportok alkotják. A katasztrófavédelem szervezetei a riasztási terveikben foglalt feladatok végrehajtásával, mind személyi állományukat, mind pedig technikai eszközeiket tekintve, a szervezési utasításban meghatározott időn belül és helyen kell hogy elérjék az alkalmazási készenlétüket¹⁰.

Az ez után intézkedés szerint megkezdett feladatok nem pusztán a veszélyelhárításra szorítkoznak. A katasztrófák elleni védelem rendszerének, ha helyes szemlélettel alakították ki, választ kell tudnia adni a következményekre, bármilyen eredetűek legyenek is. Ennek érdekében a megfelelő vezetés, közreműködés, illetve a kiszolgálás feltételeként az igényelt erőforrások rendelkezésre állását garantáló saját infrastruktúrát kell működtetni. A védekezés feladatai az operatív reagá-

⁹ 179/1999. kormányrendelet 8. § (1) bekezdés c) pont: „A védekezésre való felkészülés és a megelőzés során a KKB: [...] értékeli az előző év súlyos balesetei, katasztrófái kezelésének, a nemzetközi együttműködésnek és a kölcsönös segítségnyújtásnak, valamint az előző évi felkészülés tapasztalatait...”

¹⁰ Az alkalmazási készenlét elérése azt jelenti, hogy az állomány kiképzettsége, a megfelelő felszerelés és technikai eszközök lehetővé teszik az alaprendeltetésnek megfelelő tevékenység megkezdését.

lason és a vezetésen felül a döntés-előkészítés, a döntéstámogatás, a koordináció, illetve az együttműködés teendőit is lefedik.

Az irányítás egyszemélyi felelőssége és az azzal járó operativitás hol lehetne fontosabb, mint a katasztrófák eszkalációjának elkerülését és a minél gyorsabb mentést megkövetelő védekezésor. Az illetékes vezetőt terhelő ezen kötelezettségnek azonban nem lehet eleget tenni felkészült szakmai háttér nélkül. A vezetői döntések előkészítése, illetve végrehajtása a védelmi igazgatás szerveinek szakértők útján történő széles körű bevonását igényli.

A katasztrófák elleni küzdelem a védekezés rendkívüli időszakán túlmutató más kérdéseket is magában foglal, köztük a helyreállítás feladatait is. A helyreállításon szakmai szempontból érthetjük a katasztrófa tovaterjedésével fenyegető, illetve a védekezés megvalósítását akadályozó, a katasztrófa következtében sérült infrastruktúra és épített környezeti elemek ideiglenes helyreállítását, illetve a veszély elmúltával megvalósítható teljes kárfelszámolást. Az előbbi még szorosan a védekezés része, míg utóbbi már egy optimálisabb, normál viszonyok közepette funkcionáló államigazgatás által levezényelt, de már csak a káros következmények anyagi, technikai és pénzügyi erőforrásokkal kiküszöbölhető részére kiterjedő folyamat.

Láthatóan a helyreállítás sem választható el a katasztrófavédelmi rendszer működésétől. A katasztrófák elleni védelemben az irányítás, vezetés és koordináció a helyi felelősségből kiinduló szubszidiaritás elvére épül.¹¹ A reagálóképesség decentralizált megközelítése azonban nem idézheti elő a választézkedések hatékonyságának csökkenését. A felülről szervezett és irányított segítségnyújtás ne korlátozza a települési védekezés önálló felelősségét. Hiszen a polgári védelmi törvény és a Kat.tv. mellett az önkormányzatiságot szabályozó önkormányzati törvény is deklarálja az önkormányzati vezetők közreműködését az életet, a vagyonbiztonságot és a létfenntartáshoz szükséges anyagi javakat fenyegető természeti és civilizációs katasztrófák hatásai elleni védekezés feladataiban¹².

Ugyanez a jogalkotói szándék tükröződik az önkormányzati hatáskörben ellátandó katasztrófaregelőzés és -elhárítás feladatainak nevesítéséből, valamint az ár-, belvízvédekezés és a helyi vízkárelhárítás vizsgáldalkodási törvény szerinti kötelezettségeinek¹³ megyei (fővárosi) közgyűlés elnökéhez, illetőleg a polgármes-

11 Nemzeti Katasztrófavédelmi Stratégia-tervezet. Belügyminisztérium, Budapest, 2005

12 1990. évi LXV. törvény 7. § (2) bekezdés: „...polgári védelmi, katasztrófa-elhárítási ügyekben a polgármester, a főpolgármester, a megyei közgyűlés elnöke részt vesz az országos államigazgatási feladatok helyi irányításában és végrehajtásában.”

13 1995. évi LVIII. törvény 17. § (4) bekezdés: „Az árvíz- és belvízvédekezés, valamint a helyi vízkárelhárítás államigazgatási feladat- és hatáskörét [...] a megyei közgyűlés elnöke, illetőleg a polgármester, fővárosban a főpolgármester látja el.”

terhez történő telepítéséből is. Katasztrófa helyzetben a károk felszámolását és az egyes alapjogoknak a veszély nagyságával arányos esetleges korlátozásával¹⁴ járó lakosságvédelmi feladatok megoldását lehetővé tevő rendkívüli intézkedések bevezetésének alkotmányos kereteit a veszélyhelyzet kormány általi kezelése, súlyosabb helyzetben a szükségállapot¹⁵ kihirdetése teremti meg.

A kormány katasztrófavédelmi feladatai a jogszabályi feltételek kimunkálásától kezdve a szükséges személyi, tárgyi feltételeken át egészen az irányításig és az abból eredő végrehajtás ágazati feladatainak koordinációjáig terjednek.

A kormány a jogalkotó szándéka szerint

- a katasztrófavédelemmel kapcsolatosan szabályozza az egyes miniszterek hatáskörében ellátandó feladatait és a védekezés állami szerveinek kötelezettségeit;
- a megelőzés és a katasztrófák következményei felszámolására való felkészülés, illetve a végrehajtás feladatainak tárcaközi koordinálásának, a védekezés irányítása és végrehajtása összehangolásának jogosítványait a Kormányzati Koordinációs Bizottság (továbbiakban: KKB) útján gyakorolja;
- az államközi és határ menti katasztrófákkal kapcsolatos kölcsönös tájékoztatás és segítségnyújtás és együttműködés kereteit nemzetközi egyezményekben fekteti le;
- az irányító és végrehajtó szervek közötti eredményes információáramlás céljából országos katasztrófavédelmi információs rendszert hoz létre, amelynek országos központja az Országos Katasztrófavédelmi Főigazgatóság (a továbbiakban: OKF) bázisán megalakított veszélyhelyzeti központ¹⁶;
- a nemzetközi segítségnyújtásban elsősorban a hivatásos beavatkozó szervezetekre, illetve a felkészült mentő szervezetekre bízta hazánk képviseletét, ezért alakítja ki a részvétel minősített rendszerét. Ezt szolgálja a hazai kutató-mentő szervezeteknek az ENSZ Insarag-irányelvek¹⁷ alapján OKF által történő felkészítése is, amely a katasztrófaturizmust szándékozik kiküszöbölni;

14 1949. évi XX. törvény 8. § (4) bekezdés: „Rendkívüli állapot, szükségállapot vagy veszélyhelyzet idején az alapvető jogok gyakorlása [...] felfüggeszthető vagy korlátozható.”

15 1949. évi XX. törvény 19. § (3) bekezdés i) pont: „...az Országgyűlés [...] az élet- és vagyónbiztonságot tömeges méretekben veszélyeztető [...] elemi csapás vagy ipari szerencsétlenség esetén [...] szükségállapotot hirdet ki.”

16 48/1999. (XII. 15.) BM rendelet 8. § (1)–(2) bekezdés: „A Veszélyhelyzeti Központ ellátja a Katasztrófavédelmi Információs Rendszer országos szintű központjának feladatait. Az igazgatóságok Területi Információs Központot működtetnek.”

17 Az ENSZ Humanitárius Ügyek Koordinációs Hivatala (Office for the Coordination of Humanitarian Affairs; OCHA) a nemzetközi katasztrófa-segítségnyújtásban hivatalosan részt vevő mentőszervezetek tevékenységét a Nemzetközi Kutató-Mentő Tanácsadó Csoport (International Search and Rescue Advisory Group; Insarag) által kialakított módszertan alapján szabályozza.

– az éves költségvetésben tervezi a hazai és a nemzetközi segítségnyújtásra fordítható előirányzat mértékét.

A reagálás mechanizmusában a kormányhoz telepített jogkörök között a legfontosabb, hogy meghatározott területi hatállyal rendeletben, szükség esetén műsorszórók útján veszélyhelyzetet hirdethet ki. A rendeleti úton életbe léptetett intézkedések a veszély, illetve következményei felszámolásáig, de legfeljebb tizenöt napig maradnak érvényben, meghosszabbításukra az Országgyűlés adhat felhatalmazást. A központi államigazgatás védekezést szolgáló feladatainak koordinációja a KKB-ra hárul, amely a védekezés idején a kormányzati döntések előkészítésére is hivatott.

A helyreállítás viszonylatában a legjelentősebb, e döntési jogosultságot nézve, a vis maior alap, illetve a központi pénzügyi források felhasználásának és ellenőrzésének szabályozása, amelynek célja a természeti károkból eredő kiadások, valamint az önkormányzati ingatlanokban a vis maior események okozta károk helyreállításának támogatása¹⁸. A védekezés irányítása mellett a normál életvitel feltételeinek kialakítását megteremteni hivatott központi források felhasználása is a KKB döntés-előkészítő munkájára támaszkodva zajlik.¹⁹

A katasztrófák elleni védekezés mindezen kérdéskörébe tartozó döntések meghatározó javaslattevő testülete a KKB. Az említett tárgykörű kormánydöntések, legyenek azok bármely, a Magyar Köztársaság nemzetközi kötelezettségeiből eredők is, nem nélkülözhetik a KKB előzetes kontrollját és a kormánynak tett, egyetértését rögzítő javaslatát.

Fontos kitétel, hogy míg a nemzetközi katasztrófa-segítségnyújtás a katasztrófák elleni védekezés rendszerében megvalósuló tevékenység, addig Magyarország humanitárius segítségnyújtásban történő részvételének koordinatív szerepkörét a külpolitikáért való felelőssége keretében a Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma látja el együttműködve a segély- és más civilszervezetekkel.²⁰

Az előzőekből láthatjuk, hogy a KKB a hazai katasztrófavédelmi igazgatás meghatározó szervezeti eleme. Röviden összefoglalva: a KKB feladata, hogy egy-egy követelményrendszert alakítson ki, és érvényesítse a megelőzés és a védeke-

18 33/2009. kormányrendelet 1. § (2) bekezdés: „... támogatások célja az egyes természeti károkból adódó indokolt és szükséges védekezési kiadások – részbeni vagy teljes – megtérítése, valamint az önkormányzati kötelező feladatok ellátását szolgáló ingatlanokban a vis maior események okozta károk helyreállításának részbeni vagy teljes támogatása.”

19 179/1999. kormányrendelet 8. § (3) bekezdés a) pont: „A következmények felszámolása és a helyreállítás során a KKB: összehangolja a helyreállítással kapcsolatos feladatok végrehajtását, a kárfelmérést, a kormányzati pénzeszközök, valamint segélyek felhasználását...”

20 A külügyminiszter feladat- és hatásköréről szóló 166/2006. (VII. 28.) kormányrendelet.

zésre felkészülés, valamint a kormány katasztrófavédelemmel összefüggő döntéseinek előkészítése folyamán.

E koordinatív és irányadó grémium első számú vezetőjének funkcióját az önkormányzati miniszter tölti be²¹. A KKB tagjai a Kat.tv. módosított végrehajtási rendelete szerint: „az agrárpolitikáért, az államháztartásért, a bányászati ügyekért, az egészségügyért, az elektronikus hírközlésért, az élelmiszerlánc-felügyeletért, az energiapolitikáért, a gazdaságpolitikáért, a határrendészetért, a honvédelemért, az idegenrendészetért és menekültügyért, az iparügyekért, a kereskedelemért, a kormányzati, közigazgatási informatikáért, a környezetvédelemért, a közlekedésért, a külpolitikáért, az oktatásért, a polgári nemzetbiztonsági szolgálatok irányításáért, a rendészetért, valamint a vízgazdálkodásért felelős miniszter vagy az általa megbízott állami vezető”.

A KKB tárcák közötti koordinációs szerepe a védekezésen túl kiterjed a katasztrófák megelőzése érdekében végzett ágazati tervezési, felkészülési feladatokra is. A preventív feladatok e testület – normál helyzetben – félévente megtartott ülésein adott helyzetértékelés és az annak alapján határozatban elrendelt intézkedések végrehajtásával valósulnak meg. Az ülésen a bizottság értékeli az eltelt időszak feladatainak végrehajtását, és megállapítja a következő időszak feladatait. Ennek elsőhelyi felelősének – miniszteriális szinten – mindig az ágazati kompetenciákat figyelembe véve hatáskörrel bíró minisztériumot jelölik meg.

A KKB az Önkormányzati Minisztérium bázisán operatív törzset, az OKF-en a szükséges adatok gyűjtésére, rendszerezésére veszélyhelyzeti központot működtet. Szükség esetén igénybe veheti a KKB Tudományos Tanácsának segítségét is, amelynek tagjai elismert kutatók és szakértők. A KKB adminisztratív tevékenységének koordinációjára titkárságot működtet.

A KKB tevékenységét az elnök irányítja. Akadályoztatása esetén – általános helyettesítési jogkörrel – a rendészetért felelős miniszter helyettesíti.

A KKB veszélyhelyzeti központ állandó ügyelettel és megfelelő szakemberekből álló munkacsoportok megalakításával gyűjti, elemzi, értékeli a beérkező információkat.²²

A KKB operatív törzse az illetékes minisztérium, főhatóság bázisán megalakított illetékes védekezési munkabizottság²³ megalakulásáig végzi a katasztrófa következ-

21 132/2008. [V. 14.] kormányrendelet 8. § h) pont: „A miniszter a katasztrófák elleni védekezéssel kapcsolatos felelőssége körében [...] ellátja a Kormányzati Koordinációs Bizottság elnöki teendőit...”

22 A katasztrófák elleni védekezés irányításáról, szervezetéről és a veszélyes anyagokkal kapcsolatos súlyos balesetek elleni védekezésről szóló 1999. évi LXXIV. törvény végrehajtásáról szóló 179/1999. (XII. 10.) kormányrendelet.

23 179/1999. kormányrendelet 5. § (2) bekezdés: „Az a miniszter, akinek az adott katasztrófatípus kezelése az első helyi felelősségébe tartozik, védekezési munkabizottságot hoz létre és működtet...”

ményeinek elhárítására vonatkozó operatív döntések előkészítését, és az alárendelt szervezetekre vonatkozóan javaslatot tesz a végrehajtásra az érintett tárcák részére. Ez után a KKB elnökének intézkedése szerinti, különösen a katasztrófákkal összefüggő lakosságvédelmi feladatok koordinálásával kapcsolatos feladatokat hajtja végre. A KKB operatív törzs vezetőjét a KKB elnöke nevezi ki. Az operatív törzs állománya az OKF és a minisztériumok, országos hatáskörű szervek szakembereiből áll.

A minisztériumok a szakmai kompetenciákra figyelemmel, a katasztrófa helyzetben ellátandó szakmai feladatok koordinálására – a KKB szakmai döntés-előkészítő szerveként – a katasztrófa típusa szerinti miniszter védekezési munkabizottságot hoz létre az általa kijelölt vezető beosztású személy irányításával. Eme általános elvtől eltérően rendelkezik a szabályozás nukleáris baleset, valamint földrengés és veszélyes ipari üzemek okozta katasztrófák kapcsán. A jogalkotó előbbi során az Országos Atomenergia-hivatal, míg utóbbi kettő esetében az OKF főigazgatóját jelöli meg felelős személyként. A védekezési munkabizottság tagjai az érintett minisztériumok és más központi államigazgatási szervek vezetői által kijelölt szakemberek.

Állíthatjuk hát, hogy a KKB és munkaszerveinek struktúrájában megmutatkozó széles szakmai háttér garancia a lakosság élet- és vagyonbiztonságát kiterjedt mértékben veszélyeztető események kezelésére, és mint azt a megelőzés kapcsán bemutatottuk, nem csak veszélyhelyzet esetén.

Ennek legfontosabb példájaként emelhetjük ki a létfonosságú infrastruktúrák megóvását és a működési zavarai hatásai elleni védelmet. A polgári védelem feladatrendszerében kiemelt helyen rögzítették a lakosságnak a katasztrófák veszélyeitől való védelmezésére és közvetlen következményeitől való megóvására, valamint életben maradása feltételeinek megteremtésére irányuló tevékenységet. Sőt ennek részeként taxativé definiálják a létfonosságú közművek helyreállítását, a létfenntartáshoz nélkülözhetetlen létesítmények megóvásában való közreműködést, és a szükségellátás végrehajtását is.

Minthogy maga a kritikus infrastruktúrák védelmére vonatkozó nemzeti program (a továbbiakban: program) részeként közreadott Zöld könyv is olyan infrastruktúraelemeket, létesítményeket, szolgáltatásokat, rendszereket nevez meg kritikus infrastruktúráként, amelyek a lakosság, gazdaság és kormányzat szempontjából létfonosságúak²⁴, ezért e gondolatkörhöz elválaszthatatlanul kötődik a katasztrófavédelem.

24 2080/2008. [VI. 30.] kormányhatározat 1. melléklet (Zöld könyv) 3.2. pont: „Kritikus infrastruktúrák alatt olyan, egymással összekapcsolódó, interaktív és egymástól kölcsönös függésben lévő infrastruktúra elemek, létesítmények, szolgáltatások, rendszerek és folyamatok hálózatait értjük, amelyek az ország (lakosság, gazdaság és kormányzat) működése szempontjából létfonosságúak és érdemi szerepük van egy társadalmilag elvárt minimális szintű jogbiztonság, közbiztonság, nemzetbiztonság, gazdasági működőképesség, közegészségügyi és környezeti állapot fenntartásában.”

Ezt a szemléletet erősíti Kovács Ferenc, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem docense, aki tanulmányában felteszi, hogy a „polgári védelmi települési besorolás és az adott területen található kritikus infrastruktúra elemek veszélyeztetettsége között természetesen összefüggések mutathatók majd ki”.²⁵ Értelmezését alátámasztja, hogy a miskolci és a Komárom-Esztergom megyei vízszennyezések vagy a tisztvíz-csínszennyezés során az egészséges ivóvízzel történő ellátás, illetve a BZ-motorvonatok egyidejű, javítási célú kivonásakor a lakosság közlekedésének megszervezése az érintett településeken valós biztonsági erőpróba volt. Éppen azért, hogy a közigazgatás az ezekhez hasonló helyzetekre ne csak ad hoc reagálhasson, a települések polgári védelmi besorolásának szabályairól és védelmi követelményeiről szóló 114/1995. (IX. 27.) kormányrendelet megújításakor befolyásoló tényezőként határoztuk meg a létfenntartáshoz szükséges anyagi javak megsemmisülését vagy működésképtelenné válását kiváltani képes veszélyeket. Ezt szakmailag az immár több éve az OKF saját belső normája alapján, évi rendszerességgel végzett vizsgálatok is alátámasztották. Ennek kapcsán a területi szervek bemutatták a létfonosságú infrastruktúrák elemeit, azok kritikus pontjait, kölcsönhatásait, illetve a lakosság életére, anyagi javaira, normál életvitelére, valamint az épített és természeti környezetre gyakorolt hatását.

A mérvadó szaktekinetélyek is rámutatnak, hogy a létfonosságú infrastruktúrák sérülései, illetőleg működési zavarai civilizációs katasztrófákhoz vezethetnek, ezért sebezhetőségüknek, veszélyeztetettségüknek a társadalom oldaláról is jelentős figyelmet kell szentelni.

A katasztrófák elleni védekezés és a létfonosságú infrastruktúrák védelme

A katasztrófák elleni védelem kérdése eltérő nézőpontból ugyan, de a létfonosságú infrastruktúrák védelmének mind a veszélyeztetettséget, mind pedig a következményeket jelentő oldalán megmutatkozik. A végzetes kimenetelű természeti csapások a civilizációs katasztrófákhoz vagy csak egyszerű technológiai zavarokhoz hasonlóan megbonthatják a létfonosságú infrastruktúrák „köré vont biztonsági hálóját”, amelynek nyomán az eseményskálán az egészen jelentéktelentől a katasztrófát kiváltó súlyos sérülésig terjedő problémákkal kell szembenéznünk. A katasztró-

25 Kovács Ferenc: A kritikus infrastruktúra elemeinek fenyegetettsége és kategorizálása. In: A kritikus infrastruktúrák védelmének hazai és nemzetközi szabályozása, a lehetséges veszélyforrások azonosítása és hatásainak elemzése, az infrastruktúra kritikus elemeinek meghatározására alkalmas vizsgálati módszerek. Szakmai vitaanyag. Gazdasági Minisztérium, Védelem-Koordinációs Főosztály, Budapest, 2006. április, 24. o.

fáknak mint veszélyeztető tényezőknek tulajdonított szerepet Kovács Ferenc így azonosítja a kritikus infrastruktúra elemeinek fenyegetettségét és kategorizálását vizsgáló munkájában: „A kritikus infrastruktúra elemeinek fenyegetettsége az alábbiakban felsorolt veszélyeztető tényezőktől függ: [...] természeti katasztrófák (föld-rengés, árvizek, szélviharok stb.), nukleáris balesetek, [...] ipari balesetek.”²⁶

Speciális funkciója, környezete, alkalmazott technológiája miatt minden létfon-tosságú infrastruktúra más-más konkrét megoldásokat használ működése közben. Ezért a katasztrófa megelőzésben is a biztonsági kockázatok eltérő válfajaival ke-rülhet szembe, amelyek egyedi válaszokat igényelnek. Igaz ez természetesen a ve-szélyhelyzeti beavatkozások esetében is. A kiváló tényezőben rejlő specifikumok meghatározók a kárelhárítás technológiája tekintetében.

Egy másik tanulmány rávilágít a következménykezelés másik és egyben legfon-tosabb elemére, a lakosságvédelmet érintő egyes katasztrófavédelmi vonatkozá-sokra. Sok más befolyásoló tényező elemzése mellett a védelmi igényekre figye-lemmel a települések veszélyeztetettségének csökkentésében, illetve a veszélyes ipari üzemek környezetében a lakosság létfenntartáshoz szükséges anyagi javak helyi védelmét szükségletként fogalmazza meg a tervezésre kiterjedően.²⁷

Bizonyíthatóan szükség van tehát a létfon-tosságú infrastruktúrák és az üzemza-varok által veszélyeztetettek védelmének összehangolására, a védelemi rendszer ehhez adaptált kialakítására. A felkészülés feladatait, a technikai feltételeket, az el-járási rendeket, végrehajtásuk aktivizálását, a szükséges infrastruktúra kialakítását, a veszélyeztetett környezettel és veszélyhelyzeti szolgálatokkal való együttműködés képességét a biztonsági dokumentációban hitelt érdemlően alá kellene tudni tá-masztalni. E feladatokat pedig tervezni, majd időről időre tesztelni is kell, ebben döntő szerepe lehet a katasztrófavédelmi igazgatásnak.

A katasztrófavédelmi intézményrendszer meghatározó szervének, a KKB-nak tevékenységi rendjében szerepel a lakosság életét, létfeltételeit és az anyagi érté-kek mentését szolgáló valamennyi kérdés.

A létfon-tosságú infrastruktúrákkal foglalkozó másik tanulmány az Olaszországban bekövetkezett áramszünet hatásait vizsgálva megállapítja, hogy a létfon-tosságú infrast-ruktúrák kiesésének legnagyobb problémaköre a lakosságot sújtó ellátási zavarok.²⁸

Ezt megelőzendő a katasztrófavédelem fő feladata az érintett gazdálkodó szervezetek bevonásával a létfon-tosságú infrastruktúrák elemeinek folyamatos vizs-

26 Uo.

27 Mógor Judit – Földi László – Solyosi József: Lépések a kritikus infrastruktúra védelmének magyarországi sza-bályozása felé. Hadmérnök, 2008/4., 22. o.

28 Siposné Kecskeméthy Klára: A létfon-tosságú infrastruktúra. Nemzetvédelmi Egyetemi Közlemények, 2007/1., 147. o.

gálata, a működéshez szükséges feltételek kidolgozásában való közreműködés, valamint az önkormányzatok és a lakosság felkészítése az esetlegesen bekövetkező kritikus helyzetek gyors és hatékony kezelésére és az abban való együttműködésre.²⁹ A megelőzés korábban ismertetett követelményeit nagyrészt ágazati, hatósági hatáskörben juttatják érvényre.

A katasztrófavédelmi rendszer mozgósítására a szükséges jogszabályi feltételek megléte esetén az előre lefektetett rendben eljárva a következménykezelés azon időszakában kerül sor, amikor a kárfelszámoló szervezet vezetőjének megítélése szerint az esemény előidézte károsodás méreteke dominóhatás-szerűen nagyobb területet veszélyeztet, és az általa irányított beavatkozás nem elegendő a további károk kivédésére.

Ha a következmények kezelése meghaladja az erre rendelt szervezetek lehetőségeit, a katasztrófavédelmi igazgatás a jogszabályok rendelkezései szerint szükség esetén rendkívüli intézkedések életbe léptetésével segíti az élet- és vagyonbiztonság helyreállítását szolgáló feladatok végrehajtását.

Ennek megfelelően:

- ha olyan rendkívüli esemény következik be, amely a védekezést végző, erre hivatott szervezet vezetőjének értékelése, illetve javaslata szerint katasztrófának minősíthető, a védekezés vezetője tájékoztatja az érintett település polgármesterét;
- első ütemben a védekezést a helyi szervek kezdik meg a polgármester irányításával;
- a védekezés helyi lehetőségeit meghaladó körülmények kialakulása esetén az irányítást a megyei, fővárosi védelmi bizottság elnöke veszi át, és intézkedik a megyei erők és eszközök szükség szerinti igénybevételére;
- a védelmi bizottság elnöke szükség esetén intézkedik a védelmi bizottság összehívására, a hivatásos katasztrófavédelmi szervek területi igazgatóságai és más érintett szervezetek állományából kijelölt területi operatív törzs megalakítására, amelynek vezetője a megyei katasztrófavédelmi igazgató, a fővárosban pedig a Fővárosi Polgári Védelmi Igazgatóság igazgatója;
- a kialakult helyzetről a védelmi bizottság elnöke tájékoztatja a KKB elnökét;
- a védekezési munkabizottság érintett tárcánál történő működésének megkezdéséig a KKB operatív törzse végzi a katasztrófa következményeinek elhárítására vonatkozó operatív döntések előkészítését, majd a helyzet súlyosbodása esetén mozgósítják az ágazati védekezési munkabizottságokat is;
- az OKF működteti a KKB veszélyhelyzeti központot, továbbá irányítja az alárendelt hivatásos katasztrófavédelmi szervek tevékenységét.

²⁹ Katasztrófavédelem. Évkönyv. Országos Katasztrófavédelmi Főigazgatóság, Budapest, 2005, 54. o.

A hazai Zöld könyv a védelmi igényekről

A hazai létfontosságú infrastruktúra védelmének tervezéséhez és megvalósításához kapcsolódó fogalmakkal, feladatokkal és felelősi körökkel részletesen foglalkozó első dokumentum a program mellékletében szereplő úgynevezett Zöld könyv.

A megfelelő rendszer kialakítását segítő a Zöld könyv alapfelvetéseket fogalmaz meg, amelyek nagyban segíthetik az alapok lefektetését. A szervezeti keretek vonatkozásában a Zöld könyv célszerűen a már meglévő struktúrára építkező elgondolást javasol mind az állam, mind pedig a magánszféra együttműködésében. Az ágazati szinteken működő intézményi struktúrák, illetve az üzemeteltőkkel már eddig kiépített konzultációs fórumok, szakmai kamarai rendszer hasznos pillére lehet a későbbi nemzeti kereteknek.

Ez egyben költségtakarékosság szempontjából is megfelel az állam és az érintett magánszektor érdekeinek. A közigazgatásban ez azt jelenti, mint azt a Zöld könyv is helyesen megfogalmazza, hogy a tevékenységi rendszernek a meglévő állami struktúrára történő rávetítése folyamán érvényesülniük kell az ágazati sajátosságoknak. Az átfogó rendszer szükségessé teszi szektorokon átfelül kérdések megoldását is, ez pedig koordináció nélkül nem működhet hatékonyan. A hatékonyság megköveteli, hogy a koordinációs és döntéshozatali mechanizmus minél operatívabb legyen. Mindezekkel összhangban a Zöld könyv felveti a jelenlegi jogszabályi háttér és intézményi struktúra áttekintését, az ennek alapjait lefektető szabályozási koncepció tervezete 2009-ben elkészült. Egyik fő célkitűzése a Zöld könyv megfogalmazásában a párhuzamosságok és hatásköri összeütközések kivédése.

A létfontosságú infrastruktúrák előbbiek szerinti védelmét koordináló szervet jogszabály jelöli ki. A Zöld könyv javaslata: a koordináló szerv feladatainak ellátására az egyik lehetséges alternatíva valamely kormánybizottság felhatalmazása.

A dokumentum a koordináló szerv lehetséges feladatai közé sorolja:

- a nemzeti és uniós védelmi program végrehajtásának koordinálását, ellenőrzését és felügyeletét, illetőleg a hazai és közösségi követelmények összehangolását;
- az ágazati programok kidolgozásának koordinálását;
- a hazai és közösségi kijelölési eljárásban történő részvételt,
- az ágazatok közötti interdependenciák azonosítását és elemzését, a prioritások kijelölését, valamint a fejlesztések koordinálását;
- a biztonsági intézkedési tervek kidolgozásának felügyeletét;
- nemzeti konzultációs fórum működtetését;
- nemzeti védelmi tervezési információk nyújtását (honvédelem, polgári védelem, katasztrófavédelem, rendvédelem, illetve a nemzetbiztonság vonatkozásában);
- a veszélyeztetettséget befolyásoló nemzeti információk gyűjtését;

- a nemzeti riasztási és információs platform ügyeleti rendszerének működtetését, valamint kapcsolattartást a kritikus infrastruktúrák európai figyelmeztető és információs hálózatával (Critical Infrastructure Warning Information Network; CIWIN);
- a létfontosságú infrastruktúrák védelmével kapcsolatos képzési rendszerek fejlesztését;
- a nemzeti gyakorlatok tervezését, szervezését és levezetését;
- a közösségi kapcsolati pont feladatainak ellátását;
- az EU és a NATO létfontosságú infrastruktúrákat érintő döntéshozatalában való részvételt a kormányzati koordinációval kialakított nemzeti álláspontot képviselve.³⁰

A hazai irányítás megújítása a védelmi igényekhez igazodva

Mint említettük, a biztonsági környezet változása kényszerítő hatással kell hogy legyen a védelmi rendszerre. Minthogy a lakosságbiztonságot érintően az elmúlt évek sorra rámutattak a létfontosságú infrastruktúrák sérüléseire történő reagálás átgondolásának szükségességére, a KKB is aktív részese a megújítás e törekvéseinek. Valószínűleg azért is illeszthető viszonylag jól a KKB feladatrendszerébe a létfontosságú infrastruktúrák kérdésköre, mivel sok olyan általános megállapítás ismerhető fel a létfontosságú infrastruktúrák védelmének körvonalazódó elképzeléseiben, amelyeket a katasztrófák elleni védelem is alkalmaz. A létfontosságú infrastruktúra-védelemben is találkozhatunk a szubszidiaritás, a kiegészítés, a titokvédelem, az együttműködés, az arányos reagálás, valamint az ágazati megközelítés elveivel.

A feladatok rendkívül összetettek, és mivel egy ilyen soktényezős tevékenységet egyetlen szervezet sem képes másoktól függetlenül a megnövekedett biztonsági igényeket kielégítő szinten ellátni, ezért az joggal bízható egy tárcaközi koordinációs hatáskörrel felruházott testületre. Optimálisnak tűnik ennek felelősségét a most előkészítés alatt álló szabályozásban a KKB-ra ruházni a jogalkotónak, annál is inkább, mivel a 2080/2008. kormányhatározat 3., a szabályozási koncepció összeállítását elrendelő pontja is elsősorban felelősként nevezi meg a KKB elnökének szerepét betöltő önkormányzati minisztert.

Íme, néhány érv adalékként:

- A KKB a kormánybizottságok sorában a miniszteriális szervek széles körének munkáját összehangoló tárcaközi testület: állandó tagjai a minisztériumok többségének felelős vezetői. Ezen felül lehetővé teszi, hogy a központi államigazga-

³⁰ A Kritikus Infrastruktúra Védelem Nemzeti Programjáról szóló 2080/2008. (VI. 30.) kormányhatározat.

tási szervek vezetői állandó tanácskozási joggal vehessenek részt. Ez a kormányzati döntések előkészítésének legszélesebb koordinációját garantálhatja, összhangban a létfontosságú infrastruktúrák védelmének összveszély-megközelítést alkalmazó hazai elvével³¹.

- Összevetve a KKB összetételét a programban feltüntetett szektorfelelősökkel, láthatjuk, hogy azok tartalmazzák a kérdéskörben érintett ágazatokat.
- A létfontosságú infrastruktúrákat fenyegető egyes katasztrófák fenyegetésének megítélésében is közvetlen és adekvát válaszok fogalmazhatók meg a katasztrófatípus szerinti védekezési munkabizottságok által.
- Az Országos Katasztrófavédelmi Információs Rendszeren keresztül lehetséges a gyors és hatékony reagáláshoz szükséges információáramlás egy eskalációval veszélyeztető létfontosságú infrastruktúra-sérülés okozta helyzetben.
- A KKB munkája folyamán jelentős tapasztalatok halmozódtak fel a létfontosságú infrastruktúra védelmét illetően.
- A program kialakításakor is hatékony szakértői együttműködést sikerült kialakítani.
- Továbbá a létfontosságú infrastruktúrákkal kapcsolatos jogszabályi előkészítést az önkormányzati miniszter hatáskörében megvalósuló feladat³².
- A létfontosságú infrastruktúrák védelmének NATO-szintű fő kidolgozó feladatokkal foglalkozó szervezetben a nemzeti képviselést és kapcsolattartást az OKF látja el³³, amely alárendeltjei útján a helyi szintig képes közvetíteni a kifizetett célokat. Ezen felül a létfontosságú infrastruktúrák leállása miatt bekövetkező helyzetek következménykezelésének mind beavatkozó, mind pedig a döntés-előkészítési operatív teendőiben meghatározó szervezet.

Zárszó

Az itt felsorakoztatott indokokat párhuzamba állítva a közelmúlt energetikai és a korábbi, infrastruktúrákat érintő működési gondokkal, valamint azok lakosságra gyakorolt hatásaival, a tulajdonosi felelősség mellett, szembeszökő a katasztrófák elle-

31 2080/2008. (VI. 30.) kormányhatározat 1. melléklet (Zöld könyv) 3.5. pont: „A kritikus infrastruktúrák védelmének európai programjával összefüggésben Magyarország támogatta az összveszély megközelítést terrorizmus prioritással, amely értelmében az EPCIP mindenfajta veszéllyel szembeni védelemre, azonban kiemelten a terrorizmusra koncentrált. Az NKIV vonatkozásában is javasolt ennek a megközelítésnek az érvényesítése.”

32 2080/2008. (VI. 30.) kormányhatározat 3. pont: „elrendeli a hazai infrastruktúra létfontosságú elemeinek védelméről szóló szabályozási koncepció összeállítását [...] Felelős: önkormányzati miniszter [...]”

33 2270/2005. (XII. 6.) kormányhatározat 3. pont: „A NATO polgári veszélyhelyzeti tervezés terén a nemzeti kapcsolattartási pont a Belügyminisztérium.”

ni védelem rendszerének érintettsége a lakosság védelmében, akárcsak a súlyosabb következmények kivédésére való felkészülés feladatainak összefogásában játszott megkerülhetetlen szerepe.

Ezért a katasztrófák kiváltotta sérülések, valamint a létfeltételeket veszélyeztető üzemzavarok miatt a katasztrófák elleni védelem szervezéséért felelős kormányzati szerv, a KKB mindig is elsőrendű témaként kezelte az infrastruktúrák védelmének kérdését. A létfontosságú infrastruktúrák biztonságának fokozása több feltétel meglétét is igényli. A katasztrófák elleni védekezés rendszere a társadalmi források és ágazati képességek kiterjedt integráló szervezeteként tapasztalatait, intézményrendszerét és infrastruktúráját felhasználva, alkalmassá tehető a jelentkező feladatok megoldására. Ez a képesség megfelelő jogszabályi környezet kialakításával és ösztönző rendszerrel tovább erősíthető, hozzásegítve az állampolgárokat normál életvitelük, az állami szerveket zavartalan működésük, valamint a magánszférát infrastrukturális létesítményeik üzemfolytonosságának nagyobb biztonság mellett történő fenntartásához.

IRODALOM

Helmecci Gusztáv: A kritikus infrastruktúra védelmének hazai helyzete. In: A kritikus infrastruktúrák védelmének hazai és nemzetközi szabályozása, a lehetséges veszélyforrások azonosítása és hatásainak elemzése, az infrastruktúra kritikus elemeinek meghatározására alkalmas vizsgálati módszerek. Szakmai vitaanyag. Gazdasági Minisztérium, Védelem-Koordinációs Főosztály, Budapest, 2006. április. *Katasztrófavédelem. Évkönyv. Országos Katasztrófavédelmi Főigazgatóság, Budapest, 2005*

Kovács Ferenc: A kritikus infrastruktúra elemeinek fenyegetettsége és kategorizálása. In: A kritikus infrastruktúrák védelmének... i. m.

Mógor Judit – Földi László – Solymosi József: Lépések a kritikus infrastruktúra védelmének magyarországi szabályozása felé. *Hadmérnök, 2008/4., 22. o.*

Siposné Kecskeméthy Klára: A létfontosságú infrastruktúra. *Nemzetvédelmi Egyetemi Közlemények, 2007/1.*

GÁRDOS-OROSZ FRUZZSINA

Az alkotmány a magánjogi jogviszonyokban¹

Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa, milyen módon alkalmazható a magyar alkotmány a magánjogi jogviszonyokban (horizontális hatály). Az új polgári törvénykönyv kodifikációja ismét rávilágított e kérdés fontosságára, és felelevenítette a probléma körüli vitákat. A bíróságok és az Alkotmánybíróság gyakorlatának általános bemutatása után a témáról állást foglaló jogászok kritikáinak ismertetésére kerül sor: Magyarországon legtöbbeket a közvetett horizontális hatály elmélete győzött meg.

Az alkotmányos normák horizontális hatályának problémája² több modern demokráciában is felvetődik³. A törvényhozók és a bírók mellett az alkotmánybírók mind az alapjogok modern védelmének természetére vonatkozó igazságokat keresik. Milyen módon köteleznek az alkotmányos rendelkezések, ha köteleznek egyáltalán egyes magánjogi jogviszonyok esetében? Mit ír elő az alkotmány a bírói jogértelmezéssel kapcsolatban?

A horizontális hatály elsősorban annak a veszélynek a felismerésén alapul, amit magánszemélyek jelenthetnek az emberi jogokra. Nyilvánvaló, hogy a törvényhozó hatalom mindig hozhat szabályokat annak érdekében, hogy a védtelen egyéneket megóvja más magánszemély jogkorlátozó magatartásától. Teheti ezt mindaddig, amíg a rendelkezés nem ütközik az alkotmányba. A magánjog évezredek óta jó példával szolgál erre a törekvése. Mivel az államé a szabályozó hatalom, jogszabályokat hoz, a legtöbb esetben nincs szükség arra, hogy jogvita esetében bíróság előtöltsön az alkotmány által garantált alapvető jogokra hivatkozunk, jogvédelem keresése esetén elegendő bizonyos törvényi rendelkezések felhívása. Az alkotmányos jogok horizontális alkalmazása mindezek miatti egy „végső lehetőség” lesz, amely csak akkor kerül elő, amikor az alapjogok védelme törvényi úton nem egyértelműen garantált.⁴ E tanulmány célja, hogy felhívja a figyelmet az elméleti összefüggésekre.

1 A tanulmány a „Changing role of constitutions” (Acta Juridica, 2008/1., 111–136. o.) című tanulmány magyarra fordított, átdolgozott változata.

2 Ez a probléma a szakirodalomban úgy is szerepel, mint horizontális alkalmazhatóság, harmadik személyi hatály, ami a német *Drittwirkung* kifejezés szó szerinti fordítása. Mindezen kifejezések az alkotmány magánjogi jogviszonyokban történő alkalmazására utalnak.

3 Például Sajó, András – Uitz, Renáta (eds.): *The Constitution in Private Relations: Expanding Constitutionalism*. Eleven Publ., The Hague, 2005

4 Mark Tushnet: *The relationship between judicial review of legislation and the interpretation of non-constitutional law, with reference to third party effect*. In: Sajó, András – Uitz, Renáta (eds.): *Uo.* 169. o.

A probléma általános áttekintése

Az alkotmány horizontális alkalmazhatóságának kérdése Magyarországon az utóbbi években heves viták keresztjében állt, különös tekintettel az új polgári törvénykönyv születésére. Néhány szerző amellett érvel, hogy Magyarországon az volna jó, ha az alkotmány a bíróságok előtt közvetlenül alkalmazhatóvá válna. Ezt nevezzük közvetlen horizontális hatálynak. Véleményük szerint ezáltal megteremthető a teljes alkotmányi védelem a magánjogi jogviszonyokban is.⁵ Mások a magánjog autonómiáját féltve az alkotmány horizontális hatályának elméleti, illetve gyakorlati lehetetlenségét indokolják.⁶ A közvetett horizontális hatály hívei szerint a magyar rendszerhez leginkább a német *Drittwirkung*-modell illene, amelynek az a lényege, hogy az alkotmány a törvények generálklauzuláin keresztül érvényesül. A bírók ugyanis kötelesek úgy értelmezni a törvényeket, hogy az alkotmányban foglaltak érvényesüljenek a magánjogi jogviszonyokban is.⁷ A probléma eredetével kapcsolatban ismertetnünk kell a következőket. Az első írott alkotmány az Egyesült Államokban kétségtelenül az állam és az állampolgárok kapcsolatának szabályozása érdekében született meg. A Bill of Rights nem szól a magánjogi jogviszonyokról.⁸ Az Egyesült Államokban a mai napig csupán a rabszolgaságot tiltó 13. alkotmánykiegészítés bír horizontális hatállyal⁹, míg egyéb esetekben a *state action doctrine*¹⁰ (állami cselekvés elmélete) elvét alkalmazzák. A *state action doctrine* azt jelenti, hogy az alkotmány közvetlenül alkalmazhatóvá válik, ha a bíróság megállapítja, hogy a jogsértés állami szervnek tulajdonítható, magánszemély állami kötelezettségének teljesítése vagy közfeladat gyakorlása közben történt. Bár nyilvánvalóan nincs felhatalmazásuk az alkotmány magánjogi jogviszonyokban történő alkalmazására, az amerikai bíróságok egyre több esetben állapítják meg „az állami cselekvést”.¹¹

A német állam másképpen válaszolja meg a horizontális alkalmazhatóság kérdését. A híres Lüth-döntésben¹² a német Szövetségi Alkotmánybíróság kimondta, hogy az egyéni és kollektív jogok mellett a háború utáni 1949-es német alaptörvény egy ob-

5 Halmai Gábor: Az alkotmány mint norma a bírói alkalmazásban. *Fundamentum*, 1998/3., 77. o.; Kovács Krisztina: Emberi jogaink magánjogi viszonyokban. *Fundamentum*, 1998/4., 85. o.

6 Vincze Attila: Az alkotmány rendelkezéseinek érvényre juttatása a polgári jogviszonyokban. *Polgári Jogi Kodifikáció*, 2004/3., 3–13. o.

7 Sonnevend Pál: Az alapjogi bíraskodás és korlátai. *Fundamentum*, 1998/4., 79–84. o.

8 Halmai Gábor – Tóth Gábor (szerk.): *Emberi jogok*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 99. o.

9 Laurence H. Tribe (ed.): *American Constitutional Law*. Barnes & Noble, New York, 1988, p. 1688.

10 Geoffrey R. Stone – Louis M. Seidman – Cass R. Sunstein – Mark Tushnet: *Constitutional Law*. Aspen, New York, 1993, p. 1698.

11 Például Laurence H. Tribe: *Constitutional Choices*. Harvard University Press, Cambridge, 1985, pp. 264–266.

12 BVerfGE 7, 198 [1958].

jektív értékrendet is tartalmaz. Ezek az objektív értékek az egész jogrendszerben jelen vannak, így a bíróságokat az alkotmány kötelezi arra, hogy minden magánjogi jogviszonyokra alkalmazható normát az alkotmány tükrében értelmezzenek.¹³ Az amerikai és a német példa – láthatjuk – két teljesen különböző elképzelést mutat arról, hogy mi az alkotmányos normák szerepe a polgári jogi jogviszonyokban.

Az eltérő állami hozzáállások bemutatására megemlíthetjük még Írország¹⁴ és Lengyelország¹⁵ gyakorlatát, ahol az alkotmányos normáknak közvetlen horizontális hatályuk van. Szlovákiában viszont sem a rendes bíróságok, sem az alkotmánybíróság, sem pedig a törvényhozó nem fogadja el, hogy az alkotmányos jogoknak bármiféle hatásuk lenne a magánjogi jogviszonyokra.¹⁶ Az Európai Unió esetében az Európai Bíróság a horizontális közvetlen hatály korlátozott elvét fogadta el a szerződések jogi rendelkezéseinek érvényesítéséhez. A nemi és nemzetiségi alapon történő diszkrimináció tilalmának elve és az alapvető szabadságok közvetlen horizontális hatállyal bírnak ebben a jogrendszerben.¹⁷

A magyar Alkotmánybíróság és a rendes bíróságok

Egy fiatal kelet-közép-európai demokrácia, Magyarország joggyakorlatát vizsgálva nem lelünk kielégítő választ a horizontális alkalmazhatóság kérdéseire. Az Alkotmánybíróság sosem nyilatkozott egyértelműen az alapvető jogok horizontális hatályát illetően. Megalkotta azonban az alapjogok objektív intézményvédelmi kötelezettségének elvét.¹⁸ A 64/1991. (XII. 17.) AB határozatban, amelyben az abortusz alkotmányosságával foglalkozott, az Alkotmánybíróság a következőket állapította meg: „Az állam kötelessége az alapvető jogok »tiszteletben tartására és védelmére« a szubjektív alapjogokkal kapcsolatban nem merül ki abban, hogy tartózkodnia kell megsértésüktől, hanem magában foglalja azt is, hogy gondoskodnia kell az érvényesülésükhöz szükséges feltételekről.”¹⁹

13 Donald P. Kommers: *The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany*. Duke University, Durham, 1989, p. 368.

14 James P. Casey: *Constitutional Law In Ireland*. Sweet and Maxwell, London, 1992

15 Zdenek Kühn: *Making Constitutionalism Horizontal: Three Different Central European Strategies*. In: Sajó, András – Uitz, Renáta (eds.): i. m. 231–235. o.

16 Uo. 229–231. o.

17 Ügyek: 43/75, *Defenne II v. Sabena*, 1989 E.C.R. 455, para. 40; *Case 36/74, Walrave v. Ass'n Union Cycliste Internationale*, 1974 E.C.R. 1405, paras. 16,19; 415/93 *Union Royal Belge des Societes de Football Ass'n v. Bosman*, 1993 E.C.R. I-4921, para. 82; 281/98, *Agonese v. Cassa di Risparmio di Bolzano SpA*, 2000 E.C.R. I-4139, paras. 30–36.

18 Halmai, Gábor: *The third party effect in Hungarian adjudication*. In: Sajó, András – Uitz, Renáta (eds.): i. m. 104. o.

19 64/1991. (XII. 17.) AB határozat. ABH, 1991, 297., 302. o.

Az Alkotmánybíróság elfogadja, hogy az államnak kötelessége az emberi jogok védelmezőjeként fellépni, néhányszor a horizontális esetekben, a magánjogi jogviszonyokban csakúgy, mint a vertikálisakban; az állam és az egyén konfliktusakor. Az viszont nem tisztázott, hogy milyen mértékben és milyen módon kell az államnak védelmet nyújtania az egyéneknek egymással szemben.²⁰

Az alkotmány több rendelkezése szól a jogalkalmazó jogairól, így az 50. és az 57. §.²¹ Az alapvető jogok és kötelességek fejezetén belül a 70/K § azonban a horizontális hatállyal kapcsolatos viták középpontjában áll. A következőt mondja ki: „az alapvető jogok megsértése miatt keletkezett igények, továbbá a kötelességek teljesítésével kapcsolatban hozott állami döntések elleni kifogások bíróság előtt érvényesíthetők”.

A 70/K § olyan szabály, amely hatáskörrel ruházza fel a bíróságokat az alapjogok megsértése esetére. A vita arról szól, hogy vajon a bíróságoknak ezen szaksz értelmében kell-e védeniük az alapjogokat olyan magánszemélyek közötti konfliktusok esetében, amikor más jogi eszközt nem lehet igénybe venni.²² Az ellentmondó értelmezés lehetősége a szabály szövegezéséből fakad, bár nyilvánvaló, hogy a jogalkotók szándéka nem terjedt ki arra, hogy a bíróságok közvetlenül az alkotmányi rendelkezéseket alkalmazzák a 70/K §-ra hivatkozva.

Az Alkotmánybíróság e paragrafus tartalmának meghatározása során döntéseiben kimondta, hogy e rendelkezés „nem jelenti azt, hogy minden állampolgári kötelezettség teljesítésével kapcsolatban hozott állami döntés elleni kifogás közvetlenül a 70/K § alapján bíróság előtt érvényesíthető, függetlenül attól, hogy az adott esetre vannak-e külön eljárási rendelkezések, és annak melyek az alkotmányos korlátai”.²³

20 Holló András – Balogh Zsolt [szerk.]: Az értelmezett alkotmány. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 2005, XII. fejezet

21 57. § (1) A Magyar Köztársaságban a bíróság előtt mindenki egyenlő, és mindenkinek joga van ahhoz, hogy az ellene emelt bármely vádat, vagy valamely perben a jogait és kötelességeit a törvény által felállított független és pártatlan bíróság igazságos és nyilvános tárgyaláson bírálja el.

[5] A Magyar Köztársaságban a törvényben meghatározottak szerint mindenki jogorvoslattal élhet az olyan bírósági, közigazgatási és más hatósági döntés ellen, amely a jogait vagy jogos érdekét sérti. A jogorvoslati jogot – a jogviták ésszerű időn belüli elbírálásának érdekében, azzal arányosan – a jelenlévő országgyűlési képviselők kétharmadának szavazatával elfogadott törvény korlátozhatja.

50. § (1) A Magyar Köztársaság bíróságai védik és biztosítják az alkotmányos rendet, a természetes személyek, a jogi személyek és a jogi személyiséggel nem rendelkező szervezetek jogait és törvényes érdekeit, büntetik a bűncselekmények elkövetőit.

[2] A bíróság ellenőrzi a közigazgatási határozatok törvényességét.

[3] A bírák függetlenek és csak a törvénynek vannak alárendelve. A bírák nem lehetnek tagjai pártnak és politikai tevékenységet nem folytathatnak.

22 Halmi, Gábor [2005]: i. m. 106. o.

23 46/1994. [X. 21.] AB határozat. ABH, 1994, 260., 267–268. o.; 998/B/1994. AB határozat. ABH, 2005, 752., 753. o.

Így egyértelmű, hogy az Alkotmánybíróság soha nem is gondolt annak a lehetőségére, hogy a bíróság a horizontális jogsérelemeket is a 70/K § alapján orvosolhatná akkor, ha nincs más alkalmazható joganyag. Összegezve, ennek a szakasznak az értelmezése igen nehéz, de kétségtelenül alapul szolgálhatna az Alkotmánybíróság részére annak megállapításához, hogy a bíróság köteles a magánviszonyokban is védeni az alkotmányos jogokat, akkor is, ha nincs más alkalmazható jog.

Magyarországon azonban nem létezik²⁴ a német típusú valódi alkotmányjogi panasz, így szembe kell néznünk azzal a problémával, hogy az Alkotmánybíróság nem bírálhatja felül a bíróságok alkotmányértelmezését, radikálisan eltérő bírói ítéletek szülehetnek ugyanannak az alkotmányos jognak az érvényesítésekor.²⁵

Ma Magyarországon a rendes bíróságok általában visszautasítják azokat a kereseteket, amelyeket kizárólag az alkotmányos jogok megsértésére alapoznak²⁶, és megkövetelik a törvényi vagy más jogszabályi hivatkozást ahhoz, hogy érdemben is foglalkozzanak az ügygel. Egy alkalommal például a legfőbb ügyész álláspontja az volt, hogy a jogalkalmazónak minden jogi érvelést figyelembe kell vennie, így az alkotmánynak a magánjogi jogviszonyokban is érvényesülnie kell. A Legfelsőbb Bíróság erre válaszként határozatában megállapította, hogy kizárólag az Alkotmánybíróság van felruházva azzal a joggal, hogy értelmezze az alkotmányt. A rendes bíróságok feladata ezzel szemben, hogy minden érvényes, így feltehetően alkotmányos jogszabályt alkalmazzanak.²⁷

A bírák az alkotmányt gyakran az alkalmazandó jogszabállyal együtt értelmezik²⁸, bár általában nem nevezik meg az alkotmányos rendelkezést. Ami például a polgári törvénykönyvet illeti, annak 76. §-a az elidegeníthetetlen személyiségi jogokról²⁹ szól. Ezeknek a jogoknak a megsértése egyúttal az alkotmányba ütkö-

24 Szükséges megkülönböztetni a „valódi” jelzővel a német és magyar típusú alkotmányjogi panaszt, mert a magyar változat szerint az érintett csak az esetében alkalmazott jogszabály megsemmisítése miatt fordulhat az Alkotmánybírósághoz a per jogerős lezárása után. Azt kérheti, hogy az alkotmányellenes rendelkezés alkalmazását az esetében visszamenőlegesen tiltsák meg, de nem kérheti a rendes bíróság jogértelmezése alkotmányosságának felülvizsgálatát. 1989. évi XXXII. törvény 48. §.

25 A problémát növeli az a kérdés, hogy az alkotmánybírósági határozatok egésze, vagy csak a rendelkező része erga omnes hatályú. Ha az egész kötelező érvényű, akkor az obiter dictum részek is azok-e. Ha ugyanis az indokolásnak is mindenkire kötelező hatálya van – ahogy azt az Alkotmánybíróság maga tartja –, akkor az eltérő bírói értelmezés problémája talán kevésbé égető. A bíróságoknak ugyanis az Alkotmánybíróság véleményét kell követniük, persze, ha a tárgyban van kifejezett álláspon.

26 Halmaj, Gábor (2005): i. m. 106. o.

27 BH, 1994/I. idézi Halmaj, Gábor (2005): Uo. 34. lj.

28 Például a Legfelsőbb Bíróság hivatalos lapja 1992/14.: BH, 1997/489.; BH, 1998/132.; PKKB 29.P.87.533/1996/4. lásd Halmaj, Gábor (2005): Uo. 109. o.

29 Lásd: 1959. évi IV. törvény a Polgári Törvénykönyvről VII. fejezet, az egyének közötti nem, faj, nemzetiségi és vallási alapon történő diszkrimináció és a becsület és emberi méltóság megsértésének tilalma.

zik. Az ezekben az ügyekben ítélő bírák azonban szinte soha nem utalnak az alkotmányra, csak a polgári törvénykönyvre.³⁰

Csupán néhány kivétel van, ami azt mutatja, hogy a bíróságok gyakorlata még sincs kőbe vésve. Egy 1998-as abortusz-ügy kapcsán a bíró az alkotmány élethez való jogról szóló rendelkezésére hivatkozott. Semmilyen törvény nem tartalmazta az általa kifejtett álláspontot, és nézete összeegyeztethetetlen volt az Alkotmánybíróság értelmezésével.³¹ Egy másik esetben a probléma a nemi alapú diszkrimináció kapcsán jött elő. Itt a bíróság úgyszintén közvetlenül hivatkozott az alkotmányi szabályokra, minden törvényi rendelkezés felhívása nélkül.³²

Az előbbi esetek az alkotmányos rendelkezések közvetlen alkalmazásának eseteit mutatják be, azt, hogy nincs garancia arra, hogy a bíróság jogértelmezése minden esetben összeegyeztethető lenne az Alkotmánybíróság véleményével. A német típusú alkotmányjogi panasz hiányában, amelynek az a lényege, hogy a Szövetségi Alkotmánybíróság bizonyos keretek között felülbírálhatja a rendes bíróságok jogszabály-értelmezésének alkotmányosságát, valószínűleg nem lehet megvalósítani, hogy a jogvédelmet kereső felek megbízható, kiszámítható döntésben bízhatnak.

Jelen pillanatban a közvetlen alkalmazás egyedi eseteitől eltekintve, a bírák az ítélkezés során a jogszabályok által előírtakat az alkotmánnyal összhangban értelmezik. Habár ez a kötelességük nincs kifejezetten kifejtve egyetlen jogszabályban sem, a kötelezettség adódik a bíróságok hatásköréből, valamint az alkotmány ama jellegzetességéből, miszerint az Magyarország alaptörvénye, és így kötelező a bíróságokra mint állami szervekre nézve.

Véleményem szerint a magyar jogrendszer működése és az általános jogi gondolkodás elegendő alapot szolgáltat ahhoz, hogy az alkotmányban foglalt jogok közvetett horizontális hatályáról beszéljünk. A jelenlegi gyakorlat mellett ugyanis kis erőfeszítéssel megerősíthető volna a szabály, amelynek értelmében a jogszabályokat az alkotmány figyelembevételével kell értelmezni. A rendes bíróságok és az Alkotmánybíróság minden lépése ennek irányába mutat. A széles látókörű bíróságok jelenleg is képesek az alkotmányos előírásokkal összhangban lévő törvényi értelmezésre és annak jelzésére, hogy az alkalmazandó jogszabály vélhetően nincs összhangban az alkotmánnyal.

30 A Góman v. Berta-ügy. Fundamentum, 1998/1–2., 133. o.; Kóczé Angéla: „Ebben az esetben ez nem volt szerencsés választás”: külön ballagás Tiszavasváriban. Fundamentum, 1997/2., 124. o.; vö. Halmi, Gábor [2005]: i. m. 110. o.

31 Az ítélet teljes szövegét lásd A bajai városi bíróság ítélete a magzatperben. Fundamentum, 1998/3., 73. o. Megjegyzések a döntéshez például Halmi Gábor (1998): i. m. 77. o.; Hanák András: Egy különös abortusz után. Fundamentum, 1998/3., 82. o.

32 Nemi alapú hátrányos megkülönböztetés álláskritériumok területén. Lásd például Bíró András: Öt perccel éjfél előtt. Fundamentum, 2000/2., 72. o.

Az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény megadja a bírónak azt a jogot, hogy kezdeményezhessék az eljárás során alkalmazandó jogszabályok alkotmányos felülvizsgálatát az ügy felfüggesztése mellett. A jelenlegi szabályok szerint a bírák nem tagadhatják meg az álláspontjuk szerint alkotmányellenes rendelkezések alkalmazását, de kötelesek az ilyen feltételezett alkotmányba ütközés esetén az Alkotmánybírósághoz fordulni, hogy az dönthessen a jogszabály felől. Ezt a lépést a felek is kezdeményezhetik az eljárás során. Ez egy nagyszerű eszköz nemcsak a jogszabályok alkotmányosságának garantálására³³, hanem a jog alkotmányos értelmezésére is.

Emellett szintén a közvetett horizontális hatály garanciáit szavatolja az Alkotmánybíróság gyakorlatában alkalmazott „élő jog elmélete”, miszerint az Alkotmánybíróság megvizsgálhatja és megsemmisítheti azt a joganyagot, amelyet hajlamosak a jogalkalmazók az alkotmánnyal ellentétesen értelmezni. Ennek az elvnek a gyökerei hasonlóak az alkotmány közvetett hatályának elméleti alapjaihoz. Mindkettő alapja az az elvárás, hogy a rendes bíróságok a jogi normákat az alkotmánnyal összhangban értelmezzék. Az „élő jog doktrínáját” az Alkotmánybíróság sokáig figyelmen kívül hagyta, és a jelenlegi gyakorlatban is ritkán fordul elő, bár azoknak a nem régi alkotmánybírósági határozatoknak adja az alapját, amelyekben az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek ítélte és megsemmisítette a Legfelsőbb Bíróság alsóbb bíróságokra nézve kötelező határozatait.³⁴ Ez a gyakorlat segít a rendes bíróságok alkotmányos jogértelmezésének kikényszerítésében, mert az Alkotmánybíróság cselekedhet, amikor a jogalkalmazó rossz nyomon jár.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy mind a rendes bíróságok, mind pedig az Alkotmánybíróság álláspontja tisztázatlan a kérdést illetően. Az előbbi áttekintés azonban azt sugallja, hogy a közvetett horizontalitás kifejezett bevezetése nem ütközne jelentősebb ellenállásba.

Alapjogok védelme és a közösségi jog

Az Európai Bíróság a horizontális hatály egy korlátozott elméletét fejlesztette ki. A nemi és nemzetiségi alapon történő diszkrimináció tilalmának elve és az alapvető szabadságok biztos lábon álló közvetlen horizontális hatállyal bírnak, tehát önmagukban, más, alacsonyabb rendű jogszabályok közbenjárása nélkül is alkalmazhatók a magánjogi jogviszonyokban. Más rendelkezések, illetve a közös alkotmányos hagyományon alapuló és a tagállamok által elfogadott nemzetközi

³³ Példákat lásd Uitz Renáta: Egyéni jogsérelmek és az Alkotmánybíróság. *Fundamentum*, 1999/2., 39. o. 34 42/2005. (XI. 14.) ABH, 2005, 504. o.

szerződésekből foglalt, azok alapján megalkotott alapjogi chartában kodifikált jog azonban csak közvetetten, tehát a jogszabályokon keresztül, azok értelmezésénél figyelembe véve hatottak eddig a magánjogi jogviszonyokra. A Küçükdeveci-döntés³⁵ azonban új fényt vet a magánjogi alkalmazhatóság tereire.

Azt is megállapíthatjuk, hogy a horizontális hatály lassú és burkolt kibontakozásának első éveiben a közösség szerveinek jogalkotói tartózkodása mellett a bíróság gyakorlata kialakításakor alapul vette az alapvető jogok magánjogi alkalmazhatóságának két modelljét: a német *Drittwirkung* (közvetett, a jogszabályok értelmezése során megvalósuló horizontális hatály) és az amerikai *state action doctrine* közhatalmi közrehatáson alapuló érvét.

Azt is láthattuk, hogy elsősorban a bíróság alakítja a horizontális hatályra vonatkozó jogfejlődést, a jogalkotó szervek számos kérdésben inkább követik a verdiktek által meghatározott tendenciát. A bíróság eseti döntéseiből azonban csak következtetni lehet arra, hogy a még nem tárgyalt vagy általánosan megfogalmazott kérdésekre milyen választ adna az aktívista jogalkalmazó. Azt talán feltételezhetjük, hogy a bíróság a négy alapszabadság vagy a diszkriminációtilalom kapcsán már kifejtett elvek szerint fog gondolkodni más alapjogokról is a horizontális hatály kérdését illetően. Mindezt persze – ahogy azt a *Mangold*-³⁶, a *Viking Line*-³⁷ és a Küçükdeveci-döntésben láthatjuk – teheti és teszi majd amellet, hogy az EU alapjogvédelmi rendszerét a tagállamok közös alkotmányos hagyományaira, illetve a tagállamok által elfogadott nemzetközi dokumentumokra alapozza.

A legfontosabb kérdés azonban mégiscsak az, hogyan alakul majd át a tagállamok magánjogi rendszere, ha az EU magánjogot érintő alapvető jogi rendelkezései közvetlenül hatályosak lesznek. Eddig a jogszabályok tartalmazták azokat a szabályokat, amelyek a magánjogi jogalanyok számára kötelezők voltak. Ha az alapvető szabadságok mellett az AEJ horizontális közvetlen hatálya bevett, elfogadott lesz az Európai Unióban, akkor az is jelentős változás lesz, hogy az alkalmazandó jogot a magánjogi jogalanyoknak részben a bírói gyakorlatban kell majd keresniük. Ez a kontinentális, törvényközpontú gondolkodáshoz szokott jogalkalmazók számára biztosan nehézséget fog jelenteni, és az is kérdés, hogy a jogbiztonság hogyan őrizhető meg. Mindenesetre ez mindenképpen jó kísérlet lesz ahhoz, hogy tisztázódjon, valóban hatékonyabb-e az alapvető emberi jogok védelme akkor, ha a bírói hatalmi ág nagyobb szerepet vállal az alapjogok érvényesítésében.

35 C-555/07 Seda Küçükdeveci v. Swedex GmbH & Co.

36 Mangold v. Helm C-144/04. [2005] ECR I-9981

37 International Transport Workers' Federation and Finnish Seamen's Union v Viking Line ABP and OÜ Viking Line Eesti, C-438/05 [2007] ECR I-10779.

A szupremáciát övező dogmatikai kérdés megoldásához mindenképp közelebb visz a szuverenitás modern felfogása, amely már nem az államot, hanem az embereket, a népet teszi a szuverenitás forrásává. Ez azt feltételezi, hogy az alkotmányos demokráciában az állam megnyitja kapuit a nemzetközi együttműködés irányába, így egyes státuszjogok átruházása nem okoz alkotmányos deficitet. Peter Haberle ezt nevezi *Kooperativer Verfassungsstaat*-nak.³⁸ A közösségi jog, illetve később az Európai Unió egyik vezérelve, a közösségi jog elsőbbsége a legtöbb jogterületen azonnal elfogadhatóvá vált a tagállamok számára. Az alkotmányjog volt az, ahol a tagállamok feltételest tették ezt az uniós elvet, és néhány tagállam arról döntött, hogy egyes esetekben nem feltétlenül ismeri el a közösségi jog elsőbbségét.

A nemzeti és a közösségi jog kapcsolatát illetően a magyar álláspont meglehetősen ellentmondásos. Az uniós alapjogok és a nemzeti alapjogok viszonyát illetően a német Szövetségi Alkotmánybíróság álláspontját vehetjük viszonyítási alapul. A szövetségi alkotmánybíróság kijelentette, hogy addig hajlandó engedelmeskedni az uniós jogrendnek, amíg az alapjogok védelme legalább olyan erős, mint Németországban.³⁹

A 17/2004. (V. 25.) AB határozatban a magyar Alkotmánybíróság megállapította, hogy a mezőgazdasági termékek kereskedelmi többletkészletezéséről szóló törvény bizonyos rendelkezései alkotmányellenesek. A köztársasági elnök indítványa alkotmányos aggályokat vetett fel a törvény számos szakaszával kapcsolatban, amely jogszabályt az Európai Unió Bizottsága néhány rendeletének végrehajtása érdekében alkották meg. Az indítvány hangsúlyozta, hogy a kifogás olyan rendelkezések vonatkozásában merült fel, amelyek tartalmát nem határozta meg pontosan a közösségi jog, hanem a tagállamok parlamentjeinek független törvényhozó hatáskörébe tartoznak, így az alkotmány 2/A §-a⁴⁰ nem alkalmazható ebben az esetben.⁴¹ Az Alkotmánybíróság egyetértett ezzel az állásponttal, és nem adott választ az uniós jog nemzeti alkotmányok feletti szupremáciájának kérdésére.⁴²

38 Peter Haberle: *Kooperativer Verfassungsstaat*. In: *Verfassung als öffentlicher Prozess*. 2. kiadás 1996, S. 407. ldézi Vörös Imre: *Az EU-csatlakozás alkotmányjogi: jogdogmatikai és jogpolitikai aspektusai*. In: Czuczai Jenő (szerk.): *Jogalkotás, jogalkalmazás hazánk EU csatlakozása küszöbén*. KJK-Kerszöv, Budapest, 2003, 50. o.

39 BVerfGE 37, 271 (Solange I).

40 A Magyar Köztársaság az Európai Unióban tagállamként való részvétele érdekében nemzetközi szerződés alapján – az Európai Uniót, illetőleg az Európai Közösségeket (a továbbiakban: Európai Unió) alapító szerződésekből fakadó jogok gyakorlásához és kötelezettségek teljesítéséhez szükséges mértékig – egyes az alkotmányból eredő hatásköreit a többi tagállammal közösen gyakorolhatja; e hatáskörgyakorlás megvalósulhat önállóan, az Európai Unió intézményei útján is.

41 17/2004. (IV. 25.) AB határozat.

42 Ennek a döntésnek egyik kritikáját lásd Sajó András: *Miért nehéz tantárgy az együttműködő alkotmányosság?* In: Sajó András (szerk.): *Alkotmányosság a magánjogban*. Complex Kiadó, Budapest, 2006, 93. o.

Sajó András a 17/2004. (V. 25.) AB határozat⁴³ vizsgálata kapcsán kifejti, hogy az ügy jogszabályi értelmezést tett volna szükségessé. Azt vizsgálta, hogy az Alkotmánybíróság miként közelítette meg a közösségi jog és a nemzeti végrehajtási jogszabályok viszonyát: az AB kerülte az uniós rendelkezések alkotmányosságának rendezését.⁴⁴ Sajó megállapítása szerint az AB döntésének két különböző értelmezése van. Szerencsésebb azt mondani, hogy az Alkotmánybíróság megpróbálta a törvényhozó és a végrehajtó hatalomnak megmutatni, hogyan kezeljék a jövőben a közösségi jogot. A másik magyarázat egy kicsit szkeptikusabb. A döntés úgy is értelmezhető, hogy az AB az unióval való együttműködést a jogszabályok közvetlen hatályának minden további feltétel nélküli elfogadásában látja.⁴⁵

Az alkotmánybírói döntés mindenképpen nagy fontosságú, bár keveset árul el az unióra ruházott hatáskör terjedelméről. Az Alkotmánybíróság a jövőben felülvizsgálhatja a közösségi normákat végrehajtó jogszabályokat, ami alapjogot érintő kérdésekben akár a jogvédelem szintjének végső meghatározása is lehet. Ez azt jelenti, hogy az alapvető jogok horizontális hatályának terjedelméről szóló döntés tagállami kompetencia maradhat. Az Alkotmánybíróság álláspontjának mitológiai homálya miatt azonban ezzel ellenkező értelmezés is indokolható.

Kritikai megközelítés

A magyar jogászok tehát három fő álláspontot képviselnek az alkotmányos jogok horizontális alkalmazásával kapcsolatban: az egyik az alkotmány kizárólagosan vertikális természetét hangoztatja, míg a másik kettő annak közvetett és közvetlen horizontális alkalmazását javasolja. A továbbiakban azt is érdemes megvizsgálni, hogy ki milyen érveket használ indokolásában, mely rendelkezések szolgálhatnak a közvetlen vagy közvetett horizontális hatály elméletének alapjául.

Sári János alkotmányjog-tankönyvében tagadja az alkotmány horizontális alkalmazhatóságát. Véleménye szerint az alkotmány 70/K §-a csupán a kormányzati szervek által elkövetett jogsértésre vonatkozik, de nem foglalja magában a kereset benyújtásának jogát, ha egy személy alapjogait egy másik magánszemély sértette meg. Így az egyetlen szövetszerű alap, amelyre építve be lehetne vezetni a horizontális alkalmazhatóságot, egyértelműen nem bír ilyen tartalommal.⁴⁶ Takács Albert álláspontja kevésbé radikális, de ugyanarra az eredményre vezet. Állítása szerint nem lehetséges, hogy a rendes bíróságok ítéleteiket az alkotmány alapján hozzák, mert a

43 Uo.

44 Uo. 97. o.

45 Uo. 101. o.

46 Sári János: Alapjogok. Alkotmánytan II. Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 278. o.

gyakorlatban a törvényeknek kell képesnek lenniük arra, hogy rendezzék a polgári jogviszonyokat. Az alkotmány 32/A §-a értelmében az Alkotmánybíróság az egyetlen olyan szervezet, amely jogosult alkotmányos kérdésekben dönteni. Szerinte az alkotmány 70/K §-a alapjogok esetében csak alkalmazandó törvény hiányában lehetne használható. Csupán az alkotmány rendelkezéseire való hivatkozás azzal járhatna, hogy a törvényeket érvénytelennek tekinthetik, amikor azok ütköznek az alkotmánnyal. Szerinte ez a jelenlegi alkotmányos rendszerben nem elfogadható.⁴⁷

Ezzel szemben *Gadó Gábor* és *Halmi Gábor* a közvetlen horizontális hatály magyarországi bevezetését javasolja, mert így a bírának lehetőségük adódna az alkotmány értelmezésére és az alkotmányellenes rendelkezések mellőzésére⁴⁸, mi több, nézetük szerint a bírakat fel kell jogosítani arra, hogy akár kizárólag az alkotmány alapján hozzák meg döntéseiket. Ebből következik – Halmi szerint –, hogy az alkotmánybírósági határozatoknak csak a rendelkező része lenne kötelező mindenkire, míg az alkotmány értelmezését tartalmazó indokolás nem. Az alkotmány értelmezése ugyanúgy a rendes bíróságok hatásköre, mint az Alkotmánybíróságé.⁴⁹ Az álláspontról képviselő a német típusú alkotmányjogi panasz bevezetését is javasolja. Az Alkotmánybíróság új hatásköre volna, hogy elbírálja azokat az indítványokat, amelyeket a perben álló felek még az eljárás alatt közvetlenül terjesztenek elő, amennyiben a jogszabály feltételezhetően alkotmányos, az alkalmazási módja azonban alkotmányellenes.⁵⁰ Ennek az érvelésnek az a gyengesége, hogy a német típusú valódi alkotmányjogi panasz bevezetése nélkül a rendszer könnyen a teljes önkényességhez, kiszámíthatatlan ítélkezéshez vezetne.

Halmi szerint az alkotmány 77. § (2) bekezdése alapján a bírának alkalmazniuk kell az alkotmányt.⁵¹ Mások úgy gondolják, hogy a 77. § (2) bekezdése nem értelmezhető a közvetlen horizontális hatály alátámasztásaként.⁵² A Legfelsőbb Bíróság határozata kimondta, hogy egyedül az Alkotmánybíróság értelmezheti az alkotmányt⁵³, Halmi állítása szerint a 32/A §⁵⁴ nem követeli meg az értelmezési jogosultság kizárólagosságát, hanem csak az alkotmányellenes normák megsemmisítésének kizárólagos hatáskörét szándékozik rendezni.⁵⁵

47 Majtényi László – Holló András – Lomnici Zoltán – Takács Albert: Kinek a feladata az alkotmány közvetlen alkalmazása? *Fundamentum*, 1998/4., 50–56. o.

48 Ugyanerről a véleményről lásd Hanák András: i. m.; Halmi Gábor (1998): i. m. 77–81. o.

49 Halmi Gábor (1998): Uo.

50 Halmi Gábor (2005): i. m. 112. o.

51 Halmi Gábor (1998): i. m. 77–81. o.

52 Sonnevend Pál: i. m. 79–84. o.

53 BH, 1994/1.

54 Alkotmány 32/A § (1): Az Alkotmánybíróság felülvizsgálja a jogszabályok alkotmányosságát, illetőleg ellátja a törvénnyel hatáskörébe utalt feladatokat.

55 Halmi Gábor (1998): i. m. 80. o.

Tóth Gábor Attila javaslata alapján a rendes bírának is meg kell adni a jogot, hogy értelmezhessek és közvetlenül alkalmazhassák az alkotmányt a döntéshozatali folyamatban, bár ez a megoldás – nézete szerint – a német típusú valódi alkotmányjogi panasz bevezetését igényelné.⁵⁶ Kovács Krisztina szintén az alkotmány közvetlen horizontális hatálya mellett érvel. Állítása szerint – Kardos Gábor nézetét osztva – az alapjogi jelleg megköveteli a közvetlen alkalmazást a magánjogi viszonyokban, ameddig az nem zavarja a magánautonómia alkotmányosan védett körét. Véleménye szerint ez a módja annak, hogy bárki teljes alapjogi védelmet élvezhessen.⁵⁷

Lomnici Zoltán a Legfelsőbb Bíróság elnökeként szintén azért harcolt, hogy a rendes bíróságok értelmezhessek és figyelembe vehessék az alkotmányi rendelkezéseket döntéseik meghozatalakor. Bár tiszteletben tartja a rendes bíróságok és az Alkotmánybíróság közötti hatalmi elválasztást, szükségesnek gondolja, hogy bizonyos esetekben a rendes bíróság határozata kizárólag az alkotmányon alapuljon. Érvelését az alkotmány 70/K §-ára alapozza, amelyet úgy értelmez, mint amely megállapítja a rendes bíróságok döntési jogát minden olyan esetben, amikor az alapjogok megsértéséről van szó.⁵⁸

Sonnevend Pál meggyőzően érvel a közvetett horizontális hatály mellett. Véleménye szerint a bírák nincsenek felhatalmazva arra, hogy alkotmányos jogok összeütközése esetén ítéljenek, mert az alkotmány 8. § (2) bekezdése kimondja, hogy a Magyar Köztársaságban az alapvető jogokra és kötelezettségekre vonatkozó szabályokat törvényben kell megállapítani. Az alapjogok egységét kiindulópontba helyezi és állítja, hogy a jogok növelése az egyik oldalon a másik oldalon a jogok csökkenésével jár. Amikor egy bírának alapjogok ütközése esetén kell döntenie, valószínűleg csökkenteni fogja az egyik jogot a másik érdekében. Ez az, ami véleménye szerint nem elfogadható a 8. § (2) bekezdés értelmében.⁵⁹

Sonnevend szerint is a német típusú *Drittwirkung* lenne az alkalmazható megoldás Magyarországon.⁶⁰ Állítása alapján az alkotmány 70/K §-a nem lehetne alkalmazható állami szervek esetében, míg a 77. § (2) bekezdése a bíróságokat az alkalmazandó jog alkotmánnyal harmonikus értelmezésére kötelezi. Sonnevend amellett is érvel, hogy az Alkotmánybíróság gyakorlatából is következhet a német

⁵⁶ Tóth Gábor Attila: Az emberi jogok bírói védelme. Társadalmi Szemle, 1995/7., 39–44. o.

⁵⁷ Kovács Krisztina: i. m. 85–90. o.; Kardos Gábor: Az új Alkotmány emberi jogi fejezete. In: Antal Ádám (szerk.): Alapjogok és alkotmányozás, az emberi jogok szabályozása az új Alkotmányban. KJK, Budapest, 1996, 17. o.

⁵⁸ Majtényi László – Holló András – Lomnici Zoltán – Takács Albert: i. m. 47–50. o.

⁵⁹ Sonnevend Pál: i. m. 80. o.

⁶⁰ Uo.: 79–84. o.

típusú alkotmányjogi panasz magyarországi bevezetése.⁶¹ Kétségtelenül igaz, hogy a 23/1998. (VI. 29.) AB határozat a megfelelő kompenzációról rendelkezik arra az esetre, ha az Alkotmánybíróság valamely alapjog megsértését állapítja meg. Az azonban nem teljesen világos, hogyan következik a jelenlegi szabályozásból a valódi alkotmányjogi panasz bevezetése.

Összegezve azt állapíthatjuk meg, hogy nehéz közös nevezőt találni a jogászok álláspontjaihoz, talán azért, mert a különböző értelmezések híján vannak a megbízható, vitathatalan szöveges alátámasztásnak. Úgy tűnik, a szakemberek nem értenek egyet az elméleteiket támogató különböző alkotmányi rendelkezések értelmezését illetően, és az Alkotmánybíróság sem ad sok támpontot a megegyezéshez.

Az alapvető jogok horizontális alkalmazása számos nézőpontból megközelíthető. Az alapjogok terjedelmét és a hatalmi ágak elválasztását érintő alapvető kérdés, hogy ki fog és kinek kellene döntenie a jogvédelem konkrét mértékéről.

A horizontális alkalmazhatóság kérdését nem muszáj ugyanolyan módon megválaszolni az összes alapvető jog esetében: a pontos válasz rendelkezésről rendelkezésre módosulhat. Ez a megközelítés segíthet a kérdés értelmezésében. A hátrányos megkülönböztetés tilalmának esetében például a jogalkotó antidiszkriminációs törvényeket fogadott el annak érdekében, hogy olyan helyzetekben is védelmet nyújtson, ahol a jog eddig nem avatkozott be. A következőkben nézzük meg, hogy a polgári törvénykönyv hogyan kíván alkalmazkodni a megváltozott magánjogi környezethez, hogyan védi az arra rászorultakat a magánjogi jogviszonyokban.

A polgári törvénykönyv és az alkotmány

Az alkotmány horizontális alkalmazhatóságának általános áttekintése után az új polgári törvénykönyv nemrég lezárult kodifikációjára hívnám fel a figyelmet. Két markánsan eltérő álláspont jelent meg a viták során. Míg *Lábady Tamás* hangsúlyozta, hogy a magánjogi dogmatika milyen nagy hatással volt az Alkotmánybíróság gyakorlatára⁶², a polgári jogászok nagy része tartott attól, hogy az alkotmány közvetlen vagy közvetett horizontális hatályát elismerje.⁶³

Jelenleg a Ptk. 76. §-a például a diszkrimináció tilalmát mint hagyományos személyhez fűződő jogot tartalmazza. A polgári törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvény miniszteri indokolása világossá teszi, hogy a hátrányos megkülönböztetés tilalma elsősorban a magánszemélyeket védi a magánjogi jogviszonyokban.

⁶¹ Uo. 83. o.

⁶² Lábady Tamás: Alkotmányjogi hatások a készülő Ptk. szabályaira. Polgári Jogi Kodifikáció, 2000/2.

⁶³ Vincze Attila: i. m.

2004-ben az egyenlő bánásmód törvény kiegészítette ezt a szabályt az egyenlő bánásmód követelményével az egyéni diszkriminációtól helyett.⁶⁴ Érdemes egy pillantást vetni a rendes bíróságok gyakorlatára, megnézni, miként értelmezik a bíróságok az általános személyhez fűződő jog fogalmát. 2002-ben egy bíróság egy kocsmatulajdonost nem vagyoni kár megtérítésére kötelezett, mert roma származásuk miatt egyes vendégeket nem engedett be a kocsmájába.⁶⁵ A bíróság szintén a Ptk. 76. §-ára alapozta érvelését abban az ügyben, amikor roma iskolásoknak a nem romáktól külön ballagási ünnepséget rendeztek egy iskolában.⁶⁶ Az a mozgássérült is sikerrel perelt, aki nem tudott bejutni egy bankba.⁶⁷

A polgári jogi szabályok között tehát találunk kötelező generálklauzulákat. Kérdés, hogyan lehet alkotmánykonform módon értelmezni őket. Az előbbi példák mutatták, hogy sok esetben a bíróság már most is garantálja a magánszemélyek közötti jogviszonyokban az alkotmány rendelkezéseinek megfelelő védelmet akkor is, ha a polgári törvénykönyv generálklauzuláit értelmezi. Vékás Lajos, a kodifikációs folyamat vezetője több írásában értekezik az alkotmány horizontális alkalmazhatóságával és az egyenlő bánásmóddal összefüggő, alapvető kérdésekről.⁶⁸ Kifejti, hogy azért is kényes a téma, mert részben a rendes bíróságok és az Alkotmánybíróság kapcsolata kerül terítékre.⁶⁹ Vékás a közvetett horizontális hatály kodifikációja mellett érvel, ami megkövetelné a bíraktól, hogy az általános civiljogi rendelkezéseket alkotmányos tartalommal töltsék meg.⁷⁰ A kérdés azonban az, hogy ez az „alkotmányos vonatkozás” mit jelent a magánviszonyokban.

Probléma, hogy a Ptk.-nak több szerződésen kívüli jogviszonyt is szabályoznia kellene – összhangban az egyenlő bánásmód törvénnyel – ahhoz, hogy olyan széles védelmet nyújthasson, mint ezen a területen a többi jogszabály. Megfigyelhetjük, hogy a gyakorlatban a magánjogi jogviszonyokban érvényesülő horizontális hatály jelenleg sokszor kisebb védelmet nyújt például a diszkrimináció ellen, mint az egyenlő bánásmód törvény.

Lábady Tamás a polgári törvénykönyv kodifikációjáról szóló cikkében úgy érvel, hogy az alkotmány mindenkit kötelez, ezért közvetlenül alkalmazhatónak kell

64 2003. évi CXXV. törvény 37. §. Hatályos 2004. január 27. óta.

65 EBH, 2002/625.

66 EBH, 2001/515.

67 BH, 1995/12., 698. Hasonló esetekkel és feltételezésekkel Menyhárd Attila tanulmánya bizonyítani próbálja, hogy a privát szabadság korlátozása nem jár az általános jólét emelkedésével. Menyhárd Attila: Diszkrimináció-tilalom és polgári jog. Polgári Jogi Kodifikáció, 2006, 8–15. o.

68 Vékás Lajos: Az új Polgári Törvénykönyv elméleti előkérdései. HVG-ORAC, Budapest, 2001, 144. o.; Vékás Lajos: A szerződési szabadság alkotmányos korlátai. Jogtudományi Közöny, 1992/2., 56–59. o.; Vékás Lajos: Egyenlő bánásmód polgári jogi jogviszonyokban? Jogtudományi Közöny, 2006/10., 355–364. o.

69 Vékás Lajos (2001): i. m. 149. o.

70 Uo.

lennie a polgári perek során is. Az alkotmány meghatározza a magánviszonyokat, mert másképpen azok nem lennének mindig összhangban az alkotmányos értékekkel. Ez elsősorban azt jelenti, hogy a törvényeknek és más jogszabályoknak alkotmánykonformnak kell lenniük, és ha az ügyben nincs polgári jogi szabály, az alkotmánynak kell védenie a személyeket egymással szemben.⁷¹ Vékás – Lábady nézeteit elutasítva – a bírák diszkrecionális jogára hívja fel a figyelmet a polgári ügyekben. A bírák a generálklauzulák alkalmazásával ítéleznek, és jogukban áll, kötelességük is úgy értelmezni a jogszabályokat, hogy azok mindenképpen az alapjogok teljes védelmét szavatolják.⁷²

A két álláspont közötti különbség továbbá, hogy a közvetlen hatály elfogadása a jogalkalmazóra hagyná a döntést, hogy mikor kell az alkotmányra hivatkozni, és annak milyen hatása legyen a magánjogi viszonyokra. Ezzel ellentétben, ha a közvetlenség elvét alkalmazzuk, az alkotmány csak úgy szűrődhet be az ítéletbe, ha egy törvényi rendelkezés, legtöbbször egy generálklauzula, nyitva hagyja ennek lehetőségét.

Az egyenlő bánásmód törvény segítségével a törvényhozó kiszélesítette a magánviszonyoknak azt a körét, ahol az alkotmány alkalmazható, például a szerződésen kívüli jogviszonyok szabályozásával. Az így megnyíló területeken felhatalmazta a bíróságokat az alkotmány diszkriminációtilalmat és egyenlő bánásmódot előíró 70/A és 54. §-ának közvetlen alkalmazására. Az egyenlő bánásmód törvény dogmatikailag tiszta kompromisszumot ajánl az alkotmány diszkriminációellenes rendelkezésének horizontális alkalmazhatóságával kapcsolatban.

Az új polgári törvénykönyv kodifikációjával kapcsolatban Vékás Lajos több technikai problémára is felhívta a figyelmet. Véleménye szerint nem lehetséges az alkotmányos jogokat a polgári jogi döntések során az alkotmányjog által kidolgozott tesztek alapján megítélni. A polgári pereskedés, még ha a konfliktus során alapvető jogokat érint is, nem a jogszabályok alkotmányos értékeléséről szól. Az is fontos követelmény, hogy a polgári bíróságok úgy garantálják az alapjogok megkívánt védelmét⁷³, hogy az ne vezessen önkényes döntéshozatalhoz.

Valószínű azonban, hogy nem kell tartani a közjogban kialakított követelményrendszer magánjogi alkalmazásától, mert az önkényességi vagy a szükségességi és arányossági teszt alkalmazása más eredményt fog hozni magánjogi jogviszonyok megítélése esetében, mint a közjogi jogviszonyok esetében. Az autonómiát, az önrendelkezés jogát másképp fogja figyelembe venni a bíróság egy magánjogi jogvita és egy közjogi kérdés elbírálása során.

71 Lábady Tamás: i. m.; Lábady Tamás: Alkotmányos alapjogok és személyiségi jogok. Jogi beszélgetések, 2000.

72 Vékás Lajos (2001): i. m. 159. o.

73 Uo. 160. o.

Az értékmonizmus, jelen esetben a jog egészére kiható alkotmányos értékrend, a modern demokráciákban azt feltételezi, hogy minden diszkriminációellenes rendelkezés alapja az egyenlő emberi méltóság elismerése. Ha ezt elfogadjuk, akkor nem kell tartanunk attól, hogy a közjogi és magánjogi mércék összekeveredésével a jog kiszámíthatatlanná válik. A kérdés továbbra is csak az, hogy a bírói fórumok vagy a törvényhozó fogja eldönteni, hogy az egyes esetekben hogyan érvényesül az alkotmány.

Összegzés

Jelen dolgozat célja az „alkotmány horizontális hatályának” vizsgálata volt. Azt kutattam, hogy az alkotmány rendelkezései miként érvényesülnek a magánjogi jogviszonyokban a bírák, a törvényhozó és az Alkotmánybíróság gyakorlatán keresztül. Az alapvető jogok polgári perekben történő alkalmazása nem kizárólag a közvetlen vagy közvetett horizontális hatály formális elismerésén múlik. Azt az álláspontot találtam leginkább meggyőzőnek, amely szerint a közvetlen horizontális hatályról való döntést a törvényhozóra kellene bízni. Addig mindenképpen, amíg az Alkotmánybíróságnak nincs hatásköre a rendes bíróságok döntéseinek felülbírálatára. Önkényes jogértelmezéshez vezethet ugyanis, ha a bíróság az alkotmányos normákat a maguk absztrakt formájában alkalmazza. Bemutattam azonban azt is, hogy a bíróságoknak a jogszabályokat az alkotmánnyal összhangban kell értelmezniük, akkor is, ha alkotmányos demokráciánkban a közvetett horizontális hatály elvét még senki sem deklarálta. Végül hangsúlyoztam, hogy az új polgári törvénykönyv kodifikációja kiváló alkalom volt arra, hogy átgondoljuk, e kódex önmagában hogyan garantálja az alkotmányban foglalt jogok érvényesülését a magánjogi jogviszonyokban.

GANCZER MÓNIKA

Az államutódláskor bekövetkező *de jure*, illetve *de facto* hontalanság kiküszöbölése a nemzetközi jog szabályozásában

Államutódlás¹ esetén valamely terület felett megváltozik a szuverenitás, ezáltal az érintett területen az elődállamot felváltja az utódállam a nemzetközi kapcsolatairól viselt felelősségében, ami hatással van nemcsak az államok nemzetközi szerződéseire, vagyónára, archívumaira, államadosságára, hanem az érintett területen élő lakosság állampolgárságára is.

Az államutódlással érintett terület lakosságának állampolgársága tehát az államutódlás következtében szükségszerűen megváltozik, de ez nem automatikusan történik², hanem az érintett államok szabályozása által. Az elődállam állampolgárságának elvesztését és az utódállam állampolgárságának megszerzését elsősorban az elődállam, illetve az utódállam belső joga határozza meg. Az elődállam és az utódállam állampolgárságot szabályozó jogszabályai között azonban gyakran *kolízió*, vagy a jogszabályokban bizonyos személyek tekintetében jöghézag áll fenn, így könnyen előfordulhat, hogy az államutódlással érintett terület lakosságának egy része elveszíti az elődállam állampolgárságát, de nem szerezheti meg az utódállamét az államutódlás időpontjában vagy az után, ennek következtében tömeges hontalanság alakulhat ki. Következésképpen különösen fontosá váltak államutódláskor az állampolgársági kérdések szabályozására irányuló nemzetközi jog által meghatározott³ kötelezettségek. Az államutódlás alapulhat nemzetközi szerződésen,

1 Az államutódlás valamely államnak egy másik állam általi felváltása egy terület nemzetközi kapcsolatairól viselt felelősségében. Az államutódlásnak több esete ismert, például egyesülés, szétválás, elszakadás, függetlenné válás, területátadás. Lásd bővebben Wilfried Fiedler: *State Succession*. In: Rudolf Bernhardt (ed.): *Encyclopedia of Public International Law*. vol. 10. North-Holland Publishing Co.–Collier Macmillan Publishers, New York–London, 1987, pp. 641–656.; *Succession d'États*. In: Jean Salmon (ed.): *Dictionnaire de droit international public*. Bruylant, Bruxelles, 2001, p. 1059.

2 Report by the Venice Commission: *Consequences of state succession for nationality*. European Commission for Democracy through Law, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 1998, p. 40.

3 Az állampolgársági kérdések meghatározása alapvetően az államok joghatósága alá esik, amelyet azonban a nemzetközi jog annyiban szabályoz, amennyiben az egyes államok nemzetközi kötelezettségeket vállalnak más államok viszonylatában. Lásd erről az Állandó Nemzetközi Bíróságnak a tuniszi és marokkói állampolgársági rendeletekről szóló 1923. évi tanácsadó véleményét [Permanent Court of International Justice. *Advisory Opinion on the Tunis and Morocco Nationality Decrees*, 1923. Ser. B, No. 4., 24.]; az 1930. évi, az állampolgársági törvények kollíziójának számos kérdéséről szóló hágai egyezmény 1. cikkét [Convention on Certain Questions Relating to the Conflict of Nationality Laws. Hague, 13 April 1930. Hatályba lépett:

amelyben az érintett államok általában rendelkeznek a lakosság állampolgárságának alakulásáról⁴, de az is előfordulhat, hogy az államutódlás nem nemzetközi szerződés alapján történik, de az érintett államok megállapodnak az államutódlással érintett kérdésekben, egyebek között az érintett terület lakosságának állampolgárságában. Emellett az államutódláskor kialakuló hontalanság elkerülésére és megszüntetésére segítségül hívhatók az emberi jogi dokumentumok állampolgársághoz való jogot és a diszkrimináció tilalmát előíró rendelkezései, továbbá az állampolgársági tárgyú egyezmények hontalanság kiküszöbölését általánosságban célzó rendelkezései. A hatékony védelem azonban a kifejezetten államutódlás esetére vonatkozó nemzetközi jogi szabályokkal garantálható. Univerzális szinten az 1961. évi hontalanság csökkentéséről szóló egyezmény⁵ 10. cikke tartalmaz rendelkezéseket az államutódlás során az érintett államok által, az állampolgársági kérdések rendezése érdekében kötött megállapodásokra vonatkozóan. Regionális szinten az Európa Tanács égisze alatt kidolgozott két egyezmény tekinthető relevánsnak: az 1997. évi állampolgárságról szóló európai egyezmény⁶, valamint a 2006. évi államutódlás esetén bekövetkező hontalanság elkerüléséről szóló egyezmény.⁷ Az állampolgárságról szóló európai egyezmény IV. fejezetében az államutódlásra vonatkozó alapelvek, valamint az államoknak megállapodás kötésére való törekedési kötelezettségének megfogalmazása elsősorban azért jelentős, mert alapot szolgáltatott az államutódlás esetén a hontalanság kiküszöbölésének átfogó szabályozására, amely a 2006. évi államutódlás esetén bekövetkező hontalanság elkerüléséről szóló egyez-

1937. július 1.); az Emberi Jogok Amerikai Bíróságának a Costa Rica alkotmányának honosítási rendelkezéseivel ajánlott módosításokról szóló 1984. évi tanácsadó véleményét (Inter-American Court of Human Rights, Advisory Opinion on Proposed Amendments to the Naturalization Provision of the Constitution of Costa Rica, 19 January 1984, OC-4/84, Ser. a, No. 4, Para 32.); valamint az Emberi Jogok Amerikai Bíróságának 2005. évi Yean és Bosico gyermekek v. Dominikai Köztársaság-ítéletét (Inter-American Court of Human Rights, Yean and Bosico children v. Dominican Republic, Judgment of 8 September 2005, Ser. C, No. 130, Para 140.).

4 Jó példa erre a trianoni békeszerződés (Magyarországon kihirdette az 1921. évi XXXIII. törvénycikk), amelynek 63. cikke tartalmazza az elcsatolt területeken élő magyar lakosság állampolgárságának rendezését. Továbbá Country Reports: Citizenship and Statelessness in the Former Yugoslavia: the Legal Framework. Refugee Survey Quarterly, vol. 14., no. 3., 1995

5 Convention on the Reduction of Statelessness, New York, 30 Aug 1961. Hatályba lépett: 1975. december 13. Magyarországon hatályba lépett: 2009. évi XV. törvény a hontalanság eseteinek csökkentéséről szóló, 1961. augusztus 30-án, New Yorkban elfogadott egyezmény kihirdetéséről.

6 Európai egyezmény az állampolgárságról. Strasbourg, 1997. november 6. Hatályba lépett: 2000. március 1. Magyarországon kihirdette a 2002. évi III. törvény.

7 Egyezmény államutódlás esetén bekövetkező hontalanság elkerüléséről. Strasbourg, 2006. május 19. Hatályba lépett: 2009. május 1. Magyarországon kihirdette a 2008. évi XCVIII. törvény. Megjegyzendő, hogy a törvény magyar szövegében helytelenül szerepel a jogelőd, jogutód állam az elődállam, illetve utódállam fordításoként. A jogelőd, illetve jogutód elnevezések ugyanis csak abban az államutódlási esetben alkalmazandók kifejezések, amikor valamilyen utódállam folytatja az elődállam jogalanyiságát, így annak jogutóddá válik.

mény megalkotásában manifesztálódott. A 2006. évi egyezmény – amely 2009. május 1-jén lépett hatályba, miután három tagállam, Magyarország, Norvégia és Moldova ratifikálta – az államutódlás esetén bekövetkező hontalanság kiküszöbölését célozza. Meg kell említeni továbbá az Egyesült Nemzetek Szervezetének Nemzetközi Jogi Bizottsága által 1999-re elkészített⁸ tervezetet a természetes személyek állampolgárságáról államutódlás esetén, amelynek végső szövegét a közgyűlés 2000. december 12-én fogadta el⁹, majd javasolta a tagállamoknak, hogy az államutódlás állampolgársági kérdései szabályozásának fontossága miatt fordítsanak figyelmet a tervezetre.¹⁰ Látható tehát, annak ellenére, hogy az államutódlás az egyik fő előidézője a hontalanságnak, a nemzetközi szabályozás kifejezetten az államutódlás állampolgársági kérdései tekintetében rendkívül csekély. További probléma, hogy államutódlás esetén az utódállam nemzetközi szerződéses kötelezettségeit többnyire az elődállamtól örökli, az elődállam nemzetközi szerződéseit azonban általában csak akkor kötelezik az utódállamot, ha az utódállam multilaterális szerződés esetében nyilatkozik arról, hogy e szerződés részese kíván lenni¹¹, bilaterális szerződés esetén pedig a másik szerződő állam hozzájárulása is szükséges. Összességében elmondható, hogy ennek ellenére államutódláskor a nemzetközi szerződések fontos szerepet játszhatnak abban, hogy az érintett lakosság hontalanná válása elérhető legyen.

E tanulmány célja annak vizsgálata, hogy az államutódláskor bekövetkező *de jure*, illetve *de facto* hontalanság kiküszöbölése, csökkentése érdekében az állam-

8 A Nemzetközi Jogi Bizottság 1993. évi 45. ülésén döntött arról, hogy felveszi listájára a kodifikálandó jogterületek közé az „államutódlás hatását az állampolgárságra”, majd 1994-ben, a 46. ülésén Václav Mikulka-t jelölte ki a téma *rapporteur*-ének. A Nemzetközi Jogi Bizottság tervezete „Természetes személyek állampolgárságáról államutódlás esetén” címmel elkészült első olvasatban 1997-ben, majd a végső szöveg 1999-ben.

9 Nationality of natural persons in relation to the succession of states. G.A. Res 55./153, 55th plen. mtg., 12 December 2000, U.N. Doc. A/RES/55/153 (IV).

10 Nationality of natural persons in relation to succession of states. G.A. Res. 59/34, 65th plen. mtg., 2 December 2004, U.N. Doc. A/RES/59/34 (LXIX).

11 Az 1978. évi szerződésekben való államutódlásról szóló bécsi egyezményben (Vienna Convention on Succession of States in respect of Treaties, Bécs, 1978. augusztus 23., hatályba lépett: 1996. november 6.) az államutódlási esetek egy részénél (egyesülés, szétválás) a multilaterális szerződések folytonossága érvényesül (az elődállam szerződéses kötelezettségei külön aktus nélkül átszólnak az utódállamra), függetlenül való állam esetében pedig ahhoz, hogy az utódállamra kötelező legyen egy olyan hatályos, multilaterális nemzetközi szerződés, amelynek az elődállam részese, az utódállamnak utódlási közlést kell tennie. Területátadás esetében az államutódlással érintett területen az elődállam szerződéses kötelezettségei megszűnnek, és az utódállam szerződéses hatályossá válnak, így ez esetben az utódállamnak kell valamely hontalanság kiküszöbölését célzó egyezmény részesének lennie ahhoz, hogy az érintett területen élő lakosság nemzetközi jogi védelemben részesüljön. Az 1978. évi bécsi egyezmény rendelkezéseinek nagy része szokásjognak tekintendő, ezáltal nemcsak az egyezményben részes államokra kötelező, hanem a szokásjogot elfogadó más államokra is. Francis Vallat First Report on Succession of States in Respect of Treaties. Document A/CN.4/278 and Add.1-6. In: Yearbook of the International Law Commission. Volume II, Part One, 1974, p. 6.

utódlásra vonatkozó mely nemzetközi jogi elvek, szabályok megfelelőek, illetve a jövőben mely rendelkezések, elvek továbbgondolása, fejlesztése szükséges.

A hontalanság fajtái, a *de jure*, illetve a *de facto* hontalanság elhatárolása

A hontalan személyek jogállásáról szóló 1954. évi egyezmény¹² 1. cikke értelmében a „hontalan személy kifejezés olyan személyt jelent, akit egy állam sem tart saját joga alapján állampolgárának”. Hasonló fogalmi meghatározást ad az államutódlás esetén bekövetkező hontalanság elkerüléséről szóló 2006. évi egyezmény 1. cikkének c) pontja: „hontalanság az a helyzet, amikor egy személyt saját belső joga alapján egyetlen állam sem tekint állampolgárának”. Mindkét definíció esetében szükséges hangsúlyozni, hogy az egyezmények alkalmazásában értendők, így nem tekinthetők általános, a hontalanságot teljes körűen és pontosan leíró fogalom meghatározásoknak.

A hontalan személyeknek ugyanis két csoportja különíthető el, a *de jure*, illetve a *de facto* hontalanoké. *De jure* hontalanoknak azok a személyek tekinthetők, akik jogi értelemben nem állampolgárai egy államnak sem, vagyis nincsen olyan állam, amely belső joga alapján állampolgárának tekinti őket. Ide tartoznak azok, akik valamely állam joga alapján eredendően, születésüktől fogva hontalanok, vagy akik születésük után nem szerezhetnek állampolgárságot, illetve azok, akik életük folyamán valamely oknál fogva elveszítik állampolgárságukat, de nem szerezhetnek egy másik állam belső joga alapján állampolgárságot. *De facto* hontalanok ezzel szemben azok a személyek, akik rendelkeznek ugyan jogi értelemben valamely állampolgársággal, de az nem tényleges, mivel azt nem tudják bizonyítani, vagy az abból eredő jogokat valamilyen oknál fogva nem tudják gyakorolni.

Látható, hogy az említett két egyezmény fogalma csupán a *de jure* hontalanok csoportjára vonatkozik. Az 1954. évi egyezmény hontalan státus fogalmának hiányossága azzal magyarázható, hogy tervezetének megalkotói tévesen azt gondolták, hogy a *de facto* hontalanok olyan személyek, akik saját döntésük alapján, üldözéstől való megalapozott félelmük miatt elhagyták államukat, így állampolgárságukból eredő jogukat nem tudják gyakorolni, tehát valamennyien menekültek¹³,

¹² Convention Relating to the Status of Stateless Persons. New York, 28 Sept 1954. Hatályba lépett: 1960. június 6. Magyarországon kihirdette a 2002. évi II. törvény.

¹³ Ambrus Ágnes: Hontalanság. ENSZ egyezmények és az Egyesült Nemzetek Menekültügyi Főbiztoságának tevékenysége. Acta Humana, 1999/37–38., 8. o.

akiknek helyzetét az 1951. évi menekültek helyzetéről szóló egyezmény¹⁴ már rendezte. A hontalanság csökkentéséről szóló 1961. évi egyezmény megszövegezésekor is az a nézet uralkodott, hogy a *de facto* hontalanok azok, akik az 1951. évi egyezmény értelmében menekültnek minősülnek, így annak védelmében részesülnek. A hontalanok helyzetéről szóló 1954-es egyezmény záróokmányában ajánlást fogalmaztak meg az egyezményben részes államok a *de facto* hontalanokra vonatkozóan, ez azonban jogilag nem kötelező. Az ajánlás azt mondja ki, hogy az egyezmény részes államai törekedjenek arra, hogy a hontalanokkal (az egyezmény értelmében, tehát a *de jure* hontalanokkal) megegyező bánásmódban részesítsék azokat a személyeket, akik lemondtak az állampolgárságuk szerinti állam védelméről. A hontalanság csökkentéséről szóló 1961-es egyezmény záróokmányában is hasonló, nem kötelező jellegű ajánlást fogalmaztak meg az államok, e szerint a *de facto* hontalanokat lehetőség szerint a *de jure* hontalanokkal hasonló bánásmódban kell részesíteni annak érdekében, hogy tényleges állampolgárságot szerezzenek.

Megvizsgálva azon személyeket, akik menekültstátust kérnek egy adott államban, illetve akik nem kapják meg azon állam állampolgárságát, ahol szokásos tartózkodási helyük van, de továbbra is abban az államban élnek, megállapítható, hogy nem minden *de facto* hontalan menekült. Következésképpen a *de facto* hontalan személyek speciális vizsgálata szükséges, különösen államutódlás esetén, amikor is emberek tömegesen válnak nemcsak *de jure*, hanem *de facto* hontalanokká.

A hontalanság problémái

A XX. század elejéig a hontalanok helyzete elfogadható volt, nem létezett számukra hátrányos jogi szabályozás, így nem voltak nehézségeik a mindennapi életben, a munkavállalás során, valamint valamely államban való tartózkodás miatt. Az első világháború után azonban az ütlel- és vízumrendszer elterjedésével, a külföldiek ellenőrzésének növekedésével, valamint a társadalmi élet számos területének (például munkavállalás, letelepedés) szabályozásával a hontalanok kapcsolatba kerültek a hatóságokkal, helyzetük megváltozott, életük számos területe nehezkessé vált.¹⁵

¹⁴ Egyezmény a menekültek helyzetéről. Genf, 1951. július 28. Hatályba lépett: 1954. április 22. Magyarországon kihirdette: 1989. évi 15. törvényerejű rendelet.

¹⁵ Lásd bővebben United Nations: A Study of Statelessness. August 1949, Lake Success–New York. E/1112; E/1112/Add.1. 9-10.

Mind a *de jure*, mind pedig a *de facto* hontalanság számos problémát jelent az egyén számára, elsősorban amiatt, hogy egy államhoz sem fűzi állampolgársági kötelek, vagy van állampolgársága, de az nem effektív, így nem élvezzi az állampolgársági jogviszony tartalmát alkotó jogokat és kötelezettségeket. Az állampolgárok hazájukban és külföldön is élvezik államuk hatóságainak védelmét, segítségnyújtását, a hontalan személy azonban általában nem kaphat diplomáciai vagy konzuli védelmet egyetlen államtól sem. Emellett a hontalanokat többnyire az állampolgárokat megillető hazatéréshez való jog sem illeti meg, sőt gyakran kényserülnek elmenekülni szokásos tartózkodási helyükről. Manapság a külföldiek ellenőrzésének növelésével a hontalanok helyzete egyre nehezebbé válik, így a hontalanság mind nagyobb probléma lesz napjaink növekvő mobilitású világában. A hontalanoknak a legtöbb államban nincsenek az állampolgárokat megillető politikai jogaik, országgyűlési, önkormányzati választásokon aktív és passzív választójoguk. Az állampolgárok számára nyitva álló oktatáshoz való jog nem feltétlenül jár a hontalanoknak, valamint hátrány éri őket abban is, hogy sok esetben jó néhány – állampolgárságot megkövetelő – állást sem tölthetnek be. Számos problémát okozhat továbbá a hontalanoknak, hogy szociális jogaikat nem feltétlenül gyakorolhatják, ez megfoszthatja őket attól, hogy az államtól támogatást, segínyt kapjanak, vagy a társadalombiztosítás rendszerének tagjaként egészségügyi ellátásban vagy nyugdíjban részesüljenek. Emellett fontos megemlíteni, hogy a hontalanok sok esetben nem válhatnak a nemzetközi jog alanyává, mert számos nemzetközi fórumhoz fordulás előfeltétele, hogy az adott nemzetközi kötelezettséget vállaló államnak az egyén állampolgára legyen.¹⁶ Bizonyos esetekben azonban előnyök is származhatnak a hontalanságból, például az 1945 után hontalanná váló politikai menekültek Ausztriában előnyt élveztek, segítették munkához és lakáshoz jutásukat.¹⁷

A hontalanság elsősorban az érintett személynek jelent súlyos gondokat, de annak az államnak is problémát okoz, amely a hontalan személyt befogadja. A hontalan személyek nem illeszkednek bele zökkenőmentesen az állam jogi, közgaz-

¹⁶ Az egyén nemzetközi jogalanyisága azonban nem feltétlenül függ az állampolgárságtól. Például az Emberi Jogok Európai Bíróságához az 1950. évi emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló egyezmény (Róma, 1950. november 4. Hatályba lépett 1953. szeptember 3. Magyarországon kihirdette az 1993. évi XXXI. törvény) 1. cikke alapján kérelmet nemcsak az egyezményt megsértő állam állampolgárai, hanem az állam joghatósága alá tartozó más személyek is benyújthatnak. Lásd példaként Sisojeva and Others v. Latvia, Emberi Jogok Európai Bírósága, 60654/00. számú kérelem, 2007. január 15-i ítélet, valamint Kaftailova v. Latvia, Emberi Jogok Európai Bírósága, 59643/00. számú kérelem, 2007. december 7-i ítélet. Ezekben az ügyekben a kérelmezők hontalanok voltak.

¹⁷ Lásd bővebben Majtényi György: „Magyar barátaink szívünk kapuján kopogtatnak”. Magyar menekültek Ausztriában. Ilymus, Budapest, 2005, 365–373. o.

gatási rendszerébe, mivel általában nem alkalmazhatók rájuk – különösen a *de jure* hontalanokra – a más állampolgárságú külföldiekre vonatkozó szabályok. A hontalanokkal foglalkozó közigazgatási szervek gyakran találják szembe magukat leküzdhetetlen akadályokkal, e szerveknek magas fokú szakértelemmel és emberiséggel kell kezelniük a kiszolgáltatott helyzetben lévő, jogfosztott személyek problémáit. A befogadó állam állampolgárainak is gondot okoz a hontalanság fennállása, közülük sokan fenntartásokkal, negatívan viszonyulnak a hontalanokhoz, elsősorban azok bizonytalan státusa miatt. Emiatt az állampolgárok és a hontalanok között feszültség tapasztalható, amely tovább nehezíti a hontalanok beilleszkedését a társadalomba.

A hontalanság kialakulása államutódlás esetén

Az államutódlás egyes eseteiben más-más módon alakul az egyének állampolgársága, így az egyes utódlási esetekben különböző az érintett személyek hontalanná válásának valószínűsége. Egyesülés esetében két vagy több elődállamból egy utódállam lesz, és az elődállamok állampolgárságával bíró személyek kapják meg az utódállam állampolgárságát, így egyesülés esetén ritkán fordul elő mind a *de jure*, mind pedig a *de facto* hontalanság kialakulása. Hasonló eset a beolvadás ama fajtája, amikor egy állam teljes egészében egy másik állam részévé válik. Az államutódlás más eseteiben, szétváláskor, elszakadáskor, illetve területátadáskor a *de jure*, illetve a *de facto* hontalanság kialakulása jelentős problémává vált. Szétválás esetén egy elődállamból több utódállam lesz, miközben felmerül a kérdés, hogy az elődállam állampolgárai milyen feltételek teljesülése esetén és mely utódállam állampolgárságát szerzik meg. Elszakadáskor is hasonló a probléma, ekkor az elődállam bizonyos területe kiválik, és önálló államként vagy egy másik államba beolvadva keletkeztet utódállamot. A tömeges hontalanság kialakulásának leggyakrabban elszakadáskor lehetünk tanúi, mivel ebben az esetben az elődállam és az utódállam között általában nincsen együttműködés a köztiük fennálló rendkívül rossz nemzetközi kapcsolat miatt, így szinte kizárt, hogy az államutódlással érintett államok megállapodást kössenek arról, az államutódlás következtében kiknek és hogyan változik az állampolgársága. A területátadáskor amiatt hatékonyabb a hontalanság kiküszöbölése, mivel ez esetben a területet átadó és azt átvevő állam általában nemzetközi szerződést köt, amelyben gyakran rendelkeznek az érintett lakosság állampolgárságáról, de előfordulhat, hogy az állampolgárságot nem szabályozzák az államok, így pedig az érintett területen élők egy része könnyen hontalanná válhat.

A de jure hontalanság bekövetkezése államutódlás esetén

Államutódlás esetén *de jure* hontalanná váló személyek azok, akik az elődállam, valamint az utódállam belső joga alapján nem állampolgárai sem az elődállamnak, sem az utódállamnak, így jogi értelemben hontalan státusúak. A *de jure* hontalanság államutódlás során számos esetben kialakulhat, mivel az elődállam állampolgárságának elvesztése és az új állampolgárság megszerzésének nehézségei vagy képtelensége, számos esetben járhat hontalansággal. Ezek közül kiemelhetők a következők.

Problémát okozhat az államutódláskor, ha nincs megfelelően meghatározva az államok belső jogában vagy az államutódlással érintett államok közötti szerződésben, kik azok, akik az államutódlásban érintettnek¹⁸ számítanak, ami a feltétele annak, hogy az adott egyének jogosultak legyenek valamely utódállam állampolgárságára. Az így keletkező joghézag következtében azok, akikre nem vonatkozik semmilyen szabályozás, egyik utódállam állampolgárságát sem szerezhetik meg.

Hontalansággal járhat az is, ha az elődállam állampolgárságának elvesztése és az utódállam állampolgárságának megszerzése tekintetében az államutódlással érintett államok jogszabályai között *kollízió* van. Előfordulhat, hogy az elődállam állampolgárságát elveszíti az illető személy, de utóbb nem szerezheti meg az utódállam állampolgárságát, vagy csak hosszú idő elteltével nyílik erre lehetősége.

Gyakori az államutódlás időpontja után született gyermekek hontalanná válása is, mivel az utódállamok általában egy meghatározott időpont után születő gyermekeknek adják meg állampolgárságukat. Különbséget kell tenni a tekintetben, hogy az utódállamban a születendő gyermek az állampolgárságot a leszármazás elve (*jus sanguinis* elve) – vagyis, ha szülei állampolgárai az államnak –, vagy a területi elv (*jus soli* elve) alapján szerezheti meg – vagyis, ha a gyermek az állam területén született. Az utódállam szabályozásában így általában vagy meghatározott időpont után az állam állampolgárát, vagy meghatározott időpont után az állam területén születő gyermeket ismeri el állampolgárának. További probléma, hogy az államutódlás után születő gyermek az államutódláskor hontalanná váló szülő státusát megörökli, ha az utódállam később a *jus sanguinis* elvét szigorúan alkalmazza. Ha az adott állam joga nem teszi lehetővé, hogy a *jus sanguinis* elvét felválthassa a születési hely, a tartózkodási hely vagy más tényező, akkor könnyen kialakulhat az a helyzet, hogy a hontalanság generációkról generációkra öröklődik.¹⁹

¹⁸ Az államutódlás során bekövetkező hontalanság elkerüléséről szóló egyezmény 1. cikkének e) pontja értelmében például „érintett személy” minden olyan személy, aki az államutódlás időpontjában a jogelőd állam állampolgárságával bír, és az államutódlás következtében válik vagy válna hontalanná.

¹⁹ Lásd bővebben William Samore: *Statelessness as a Consequence of the Conflict of Nationality Laws*. The American Journal of International Law, vol. 45., no. 3., 1951, p. 477.

Államutódlás esetén gyakran megadják az államok az érintetteknek az optáláshoz való jogot. Az optáláshoz való jog lényege, hogy államutódlás esetén az érintetteknek joguk van ahhoz, hogy – általában meghatározott időn belül – megválasszák, melyik államutódlással érintett állam állampolgárai kívánnak lenni. Ezáltal az érintett személy rendelkezik nyilatkozatával állampolgárságáról. Az optáláshoz való jog gyakorlása általában állampolgárság elvesztésével és új állampolgárság megszerzésével jár. Korábban szűkebben értelmezték az optálás fogalmát, vagyis olyan jogként, amely szerződéses rendelkezésben az egyén számára jogot adott arra, hogy területátadás esetén megtarthassa régi állampolgárságát.²⁰ A jogintézmény a legújabb kori magyar történelemből is ismert, a trianoni békeszerződés 63. cikke garantálja az optálás jogát az elcsatolt területeken élő, az államutódlás következtében új állampolgárságot szerzőknek.²¹ Probléma abból adódik, ha az optáláshoz való jog gyakorlására vonatkozó szabályok nem kellően részletesek, következésképpen az érintett személy és vele együtt akár egész családja is gyakran válhat hontalanná. Előfordulhat ugyanis, hogy az optáló személy lemond állampolgárságáról, de valamilyen okból a választott állampolgárságot nem vagy csak hosszú idő múlva szerezheti meg, és így hontalanná válik. Probléma továbbá, ha az érintetteknek nem adják meg az optáláshoz való jogot, de ennek ellenére az államutódláskor kapott állampolgárság helyett a régi állampolgárságát szeretné megtartani, vagy más utódló állam állampolgárságát kívánja megszerezni. Ebben az esetben ugyanis a két állam belső jogi szabályai alapján kell lemondania meglévő állampolgárságáról, és egyúttal kérelmeznie az új állampolgárságot, ami azzal járhat, hogy az illető hosszú ideig vagy véglegesen hontalanná válhat.

A hontalanság államutódlás esetén olykor nemzeti, etnikai, faji, nemi, politikai vagy más alapon diszkriminatív jogszabály vagy jogalkalmazás miatt következik be. Ha az államutódlással érintett államok joga különbséget tesz egyének között az állampolgárság megszerzése tekintetében, egy részük diszkrimináció következik

20 Lásd bővebben Karl M. Meessen: *Option of Nationality*. In: Rudolf Bernhardt (ed.): *Encyclopedia of Public International Law* vol. 8. *Human Rights and the Individual in International Law, International Economic Relations*. North-Holland Publishing Co.–Collier Macmillan Publishers, New York–London, 1982, pp. 424–425.

21 A trianoni békeszerződés 63. cikke a következőképpen rendelkezik az optáláshoz való jogról: „Azoknak a 18 évesnél idősebb személyeknek, akik magyar állampolgárságukat elvesztik és a 61. Cikk értelmében jogérvényesen új állampolgárságot szereznek, jogukban áll a jelen Szerződés életbelépésétől számított egy évi időtartamon belül annak az Államnak állampolgárságát igényelni (opció), amelyben illetőségük volt, mielőtt illetőségüket az átcsatolt területen megszerezték. A férj opciója maga után vonja a feleségét és a szülőké a 18 évesnél fiatalabb gyermekét. Azok a személyek, akik a fentemlített opció-jogot gyakorolták, az ezt követő tizenkét hónapon belül kötelesek abba az Államba átteni lakóhelyüket, amelynek állampolgárságát optáltak. Jogukban áll azonban megtartani azokat az ingatlanokat, amelyeket annak a másik Államnak területén birtokolnak, amelyben opciójukat megelőzően laktak. Magukkal vihetik bármi néven nevezendő ingó vagyont. Emiatt sem kilépési, sem belépési díjakkal vagy illetékekkel nem terheltetők.”

tében hontalanná válhat. Emellett előfordulhatnak hátrányos megkülönböztetésen alapuló, állampolgárság elvesztésére irányuló aktusok, ezek alkalmazása szintén hontalansághoz vezet, és gyakran az adott államból való kiutasítás követi. A diszkrimináció tiltalmának megsértésére találunk példákat a balti államok esetében a Szovjetuniótól való függetlenné válás után, valamint Jugoszlávia szétválásánál egyaránt. Utóbbi esetében az utódállamok törvényeikben próbálták meg kizárni az etnikai kisebbségeket az állampolgárság megszerzéséből.²²

Államutódláskor az egyéneknek bizonyítani kell, hogy megfelel az utódállam állampolgárságának megszerzéséhez előírt feltételeknek. Ha az utódállamban szigorúak a bizonyításra vonatkozó szabályok, előfordulhat, hogy az adott személy nem tudja alátámasztani jogosultságát az utódállam állampolgárságára megfelelő tényekkel, dokumentumokkal, így hontalanná válik.

A de facto hontalanság bekövetkezése államutódlás esetén

A *de facto* hontalanság államutódláskor elsősorban amiatt keletkezik, hogy az adott ember az államutódlás következtében nem annak az államnak az állampolgárságát kapja meg, ahol született, vagy ahol tartózkodik, illetve amellyel tényleges kapcsolata fennáll, hanem egy olyan állam állampolgárságát szerzi meg, amellyel semmilyen kapcsolata nincsen.²³

Az államutódlás esetei közül *de facto* hontalanság elsősorban szétválás, elszakadás, valamint területátcsatolás folyamán alakulhat ki, ha az utódállamok között az állampolgárság megadásánál nincsen megállapodás az egyéneknek az egyes utódállamokhoz fűződő tényleges kapcsolatára vonatkozóan, és ilyen megállapodás hiányában sincsenek tekintettel az egyes személyeknek az államokkal fennálló tényleges kapcsolatára.

De facto hontalanság könnyen kialakulhat továbbá, ha az utódállamok az állampolgárság megadásánál nem veszik figyelembe az államutódlással érintett lakosság akaratát, illetve az érintett lakosság nem élhet az optáláshoz való joggal, amellyel az illető annak az államnak az állampolgárságát szerezheti meg, amellyel valódi, tényleges kapcsolata áll fenn.

22 Country Reports: Citizenship and Statelessness in the Former Yugoslavia: the Legal Framework. Refugee Survey Quarterly, vol. 14., no. 3., 1995, p. 2.

23 Carol A. Batchelor: Statelessness and the Problem of Resolving Nationality Status. International Journal of Refugee Law, vol. 10., nos. 1–2., 1998, p. 173.

Az államutódlás során keletkező *de jure*, illetve *de facto* hontalanság kiküszöbölése

Államutódláskor az állampolgárság alakulása tehát elsősorban az elődállam és az utódállam belső jogának függvénye, amelyet a nemzetközi jog behatárol annyiban, amennyiben az elődállam, illetve az utódállam nemzetközi kötelezettségei fennállnak. Az államutódlással érintett államok az államutódlás után általában új jogszabályt hoznak létre az állampolgárság rendezésére, így ha az államot nem köii nemzetközi kötelezettség, szabadon határozhatja meg az újonnan megalkotott jogszabályban, kik kapják meg az állampolgárságot, amely megfelelő átgondolás hiányában bizonyos személyekre nem vonatkoztatható; esetleg diszkriminációt alkalmazhat az állam az állampolgárság megadása tekintetében. A nemzetközi jog tehát mind a *de jure*, mind pedig a *de facto* hontalanság kiküszöbölésében fontos szerepet játszik államutódlás esetén, mivel így az utódállamokra kötelezettség hárul a hontalanság elkerülésére és az államutódlással érintett lakosság számára az állampolgárság megadására.²⁴

Rendkívül kevés nemzetközi jogi szabály rendelkezik kifejezetten az államutódlás állampolgársági aspektusairól. Jelenleg csupán a már említett hontalanság csökkentéséről szóló 1961-es egyezmény 10. cikke, az állampolgárságról szóló 1997. évi európai egyezmény IV. fejezete, illetve az államutódlás során bekövetkező hontalanság elkerüléséről szóló 2006. évi egyezmény rendelkezései alkotják a hatályos speciális releváns szabályokat. Emellett az Egyesült Nemzetek Szervezetének Nemzetközi Jogi Bizottsága által 1999-re elkészített, az államutódlás esetén a természetes személyek állampolgárságáról szóló tervezetet – habár még messze áll a hatálybalépéstől – a jövőbeli szabályozási lehetőségek vonatkozásában mindenképpen szükséges elemezni.

A hontalanság megelőzésére vonatkozó szabályok

A *de jure* hontalanság kiküszöbölésénél azt kell vizsgálnunk, hogy az utódállamoknak milyen nemzetközi kötelezettségei lehetnek az államutódlással érintett lakosság állampolgárságának megadására, illetve a hontalanság bekövetkezésének megelőzésére. *De facto* hontalanság elkerülésénél pedig azt kell elemeznünk, van-e olyan szabály, amely az effektív állampolgárság, vagyis annak az államnak az állampolgárságának megadására kötelezi az utódállamokat, amellyel az egyének tényleges kapcsolata fennáll. Emellett *de facto* hontalanság kialakulásának ki-

²⁴ Lásd bővebben Albrecht Randelzhofer: Nationality. In: Rudolf Bernhardt (ed.): i. m. 420. o.

kiszöbölésénél szükséges vizsgálni, hogy kötelesek-e az érintett államok figyelembe venni az egyén arra vonatkozó akaratát, hogy a jövőben mely államutódlás által érintett állam állampolgára kíván lenni.

Az állampolgársághoz való jog a hatályos szabályozásban megjelenik az államutódlás vonatkozásában mind az állampolgárságról szóló 1997. évi európai egyezményben, mind pedig az államutódlás során bekövetkező hontalanság elkerüléséről szóló 2006-os egyezményben. Az 1997. évi egyezmény 4. cikke kimondja, „minden embernek joga van valamely állampolgársághoz”, amelyre utal az államutódlás alapelveit szabályozó 18. cikk (1) bekezdése, miszerint a 4. cikkben foglalt állampolgársághoz való jog elvét államutódlás során minden érintett állam köteles tiszteletben tartani, különösen a hontalanság elkerülése érdekében. A 2006. évi egyezmény 2. cikke leszűkíti az állampolgársághoz való jogot azzal, hogy csupán az államutódlás időpontjában az elődállam állampolgárságával bíró személyek vonatkozásában mondja ki azzal a megkötéssel, hogyha az adott személy „az államutódlás következtében hontalanná válik vagy válna”. A Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetének 1. cikke is csak az elődállam állampolgárságával bírónak adná meg valamely utódállam állampolgársághoz való jogát, de a hontalanná válás kikötése nélkül. A 2006. évi egyezmény az állampolgársághoz való jog kimondásával kizárólag a *de jure* hontalanokat védi, mivel – mint már említettem – fogalmi meghatározásánál a hontalanság fogalmát a *de jure* hontalansággal azonosítja. Az 1997. évi egyezmény nem tartalmazza a hontalanság definícióját, a Nemzetközi Jogi Bizottság tervezete pedig nem köti ki az állampolgársághoz való jog feltételéül a hontalanná válást, így ezekben az állampolgársághoz való jog a *de jure* hontalanok mellett akár *de facto* hontalanokat is védhet, különösen abban az esetben, amikor egy személy az államutódlást megelőzően kettős állampolgárként bírt egy másik állam állampolgárságával az elődállam állampolgársága mellett, de az államutódlás következtében elveszíti az elődállam állampolgárságát, az államutódlás után azonban valamely utódállam állampolgárságát kívánja megszerezni, mivel azzal tényleges kapcsolata áll fenn. Az ilyen helyzetben lévő személyt másik állampolgársága miatt nem részesítené védelemben a 2006. évi egyezmény, mivel jogilag nem válik hontalanná, csupán egyik állampolgárságát veszíti el. Fontos megemlíteni azonban, hogy az állampolgársághoz való jog önmagában nem jelent hatékony védelmet a hontalanság kiküszöbölésére, mivel az államok számára egyik rendelkezés sem ír elő konkrét kötelezettséget, különösen nem határozzák meg, hogy több utódállam esetén mely államnak kell megadnia az állampolgárságot, így az utódállamok azt egymásra háríthatják. Következésképpen az állampolgársághoz való jog hatékony érvényesítéséhez szükségesek az egyezményekben, illetve a tervezet esetleges hatálybalépése esetén

az abban megfogalmazott, az államokra háruló konkrét kötelezettségeket előíró rendelkezések.

A hontalanság megelőzésének alapelve az államutódlás vonatkozásában a hatályos nemzetközi szerződések közül csak a 2006. évi egyezményben szerepel: 3. cikke értelmében az államutódlással érintett államok kötelesek megtenni minden megfelelő intézkedést annak érdekében, hogy az államutódlás időpontjában az elődállam állampolgárságával bíró személyek ne váljanak hontalanná az államutódlás következtében, amellyel a Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetének 4. cikke tartalmilag teljesen megegyezik. A hontalanság megelőzésének alapelve önmagában – csupán annak előírásával, hogy az államok kötelesek minden megfelelő intézkedést megtenni a hontalanság elkerülése érdekében – nem nyújt kellő védelmet, így szükséges az államokra meghatározott kötelezettséget előíró rendelkezésekkel együtt vizsgálni. A 2006. évi egyezmény rendelkezése – mivel tartalmazza a hontalanság definícióját – egyértelműen a *de jure* hontalanság megelőzésére vonatkozik, a Nemzetközi Jogi Bizottság tervezete azonban nem határozza meg, mit ért hontalanság fogalmán, így akár a *de facto* hontalanokra is vonatkoztatható lenne a benne foglalt hontalanság megelőzésének alapelve.

A *de jure* hontalanság kialakulásának egyik lehetséges oka, ha az utódállam az állampolgárság megadása tekintetében diszkriminációt alkalmaznak az egyének vagy bizonyos személyek csoportjával.

A diszkrimináció tilalmának elve a hatályos szabályok közül az 1997. évi, valamint a 2006. évi egyezményben is megjelenik kifejezetten az államutódlás tekintetében. Az 1997. évi egyezmény 5. cikke értelmében a részes államok állampolgársági törvényei nem tartalmazhatnak hátrányos megkülönböztetést nem, vallás, faj, szín, nemzeti vagy etnikai hovatartozás alapján, amelyet a 18. cikk (1) bekezdés alapján tiszteletben kell tartani államutódlás esetén, különösen hontalanság megelőzése érdekében. Fontos megemlíteni azonban, hogy e rendelkezés nem tartalmazza a nyelvi diszkrimináció tilalmát, amely számos államutódlási esetben okozott problémát az egyéneknek, így nagyban hozzájárult a tömeges hontalanság kialakulásához.²⁵ A 2006. évi egyezmény is tartalmazza a hátrányos megkülönböztetés tilalmának elvét: 4. cikke szerint az államutódlással érintett államok az egyezmény alkalmazásakor nem tehetnek megkülönböztetést a személyek között

25 Jó példa erre a balti államoknak a függetlenedésük után megalkotott állampolgársági törvényeikben a honosításhoz megkövetelt nyelvismeret. Lásd például az 1992., valamint az 1995. évi észt állampolgárságról szóló törvény 6. cikkét; az 1994. évi lett állampolgárságról szóló törvény 12. cikkét; az 1991. évi litván állampolgárságról szóló törvény 12. cikkét. Lásd bővebben Ineta Ziemele: *State Continuity and Nationality. The Baltic States and Russia. Past Present and Future as Defined by International Law*. Martinus Nijhoff Publishers, Leiden–Boston, 2000, pp. 146–170.

nem, faj, szín, vallás, politikai vagy egyéb vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, nemzeti kisebbséghez tartozás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet alapján. A Nemzetközi Jogi Bizottság a diszkrimináció tilalma vonatkozásában a tervezet 15. cikkében konkrétan fogalmaz, amikor az állampolgárság megszerzése, megtartása, illetve az optáláshoz való jog gyakorlása során tiltaná meg a hátrányos megkülönböztetést bármely alapon. A pontos megfogalmazás miatt a tervezet hatálybalépése esetén nagyobb védelmet jelenthet, mivel nehezebb megkerülni, de hiányossága, hogy nem vonatkozik az elődállam állampolgárságának elvesztése tekintetében alkalmazott diszkrimináció esetére.

Az önkényes megfosztás tilalmának elve kifejezetten az államutódlás vonatkozásában nem jelenik meg a hatályos szabályozásban, kizárólag a Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetének 16. cikke tartalmazza az elődállam állampolgárságának elvesztése, az utódállam állampolgárságának megszerzéséhez való jog, valamint az optáláshoz való jog tekintetében. A Nemzetközi Jogi Bizottság a tervezethez fűzött kommentárban utal az önkényes megfosztás általános tilalmának meglétére a hatályos nemzetközi jogi dokumentumokban (elsősorban emberi jogi dokumentumokban, illetve állampolgársági tárgyú egyezményekben), de nyomatékosítja ezek kimondásának fontosságát az államutódlás esetében is. A tervezet hatálybalépése esetén az elődállam állampolgárságának elvesztésétől, valamint az utódállam állampolgárságának megszerzésének jogától való önkényes megfosztás tilalma egyértelműen a *de jure* hontalanság kialakulását előzné meg. Az optálás jogától való önkényes megfosztás tilalma pedig mind a *de jure*, mind pedig a *de facto* hontalanság bekövetkezését csökkentené államutódlás esetén; erre az optáláshoz való jog tárgyalásánál bővebben kitérek.

Mind a *de jure*, mind pedig a *de facto* hontalanság kiküszöbölésénél azok a nemzetközi szerződéses rendelkezések a legfontosabbak, amelyek az elődállam, illetve az utódállam számára konkrét kötelezettséget állapítanak meg az államutódlás következtében történő állampolgárság-változás tekintetében. Az 1997. évi egyezmény 18. cikke (2) bekezdésében az államutódlásra vonatkozó alapelveknél rögzíti, hogy az államutódlással érintett államok az állampolgárság megadásáról vagy megtagadásáról szóló döntés során kötelesek figyelembe venni különösen „a) az érintett személynek az államhoz fűződő valódi és tényleges kapcsolatát; b) az érintett személy szokásos tartózkodási helyét az államutódlás időpontjában; c) az érintett személy akaratát; d) az érintett személy területi származását”. Emellett a 2006-os egyezmény is tartalmaz konkrét rendelkezéseket az elődállam, illetve az utódállam kötelezettségeiről. Az elődállam kötelezettsége az egyezmény 6. cikke alapján, hogy nem vonhatja vissza azon állampolgárának az állampolgárságát, aki nem szerezte meg az utódállam állampolgárságát, és aki az államutódlás kö-

vetkezésében máskülönben hontalanná válna. Az egyezmény 5. cikke alapján az utódállam két esetben köteles megadni állampolgárságát azon személynek, aki az államutódlás időpontjában az elődállam állampolgára volt: ha az államutódlással érintett területen van szokásos tartózkodási helye²⁶, vagy noha nincs szokásos tartózkodási helye e területen, de az utódállammal megfelelő kapcsolata áll fenn. A megfelelő kapcsolat az egyezmény értelmében egyebek között: jogi kötelék az elődállam területi egységéhez, amely az utódállam területévé vált; azon a területen való születés, amely az utódállam területévé vált; az utolsó szokásos tartózkodási hely az elődállam területén, amely az utódállam területévé vált. Az egyezmény fontos rendelkezése a 7. cikk, amely kimondja, hogy ha az érintett személynek több utódállammal fennáll a megfelelő kapcsolata, és kifejezi akaratát arra vonatkozóan, hogy melyik utódállam állampolgárságát kívánja megszerezni, az adott állam nem utasíthatja vissza az állampolgárság megadását azon az alapon, hogy az egyénnek más állam tekintetében is fennáll az állampolgárság megszerzéséhez szükséges megfelelő kapcsolata. A megfelelő kapcsolat tartalmának értelmezéséhez az egyezmény 5. cikkének felsorolásán túl segítségül hívható a nemzetközi bíróság által megfogalmazott effektivitás elve.²⁷ A valódi, tényleges kapcsolat, az effektív állampolgárság azt jelenti, hogy az egyén és az állam között egy erősebb tényleges kötelék áll fenn. Különböző tényezők veendő figyelembe, amelyek fontossága különböző az egyes esetekben. Fontos tényező az érintett szokásos tartózkodási helye, emellett az érdeklődésének középpontja, a családi köteléke, közéletben való részvétele, kötődése az adott államhoz, ennek megmutatókozása gyermekei nevelésében stb. A nemzetközi bíróság 1955-ben a Nottebohm-ügyben mondta ki, hogy valamely állam csak akkor igényelheti, hogy állampolgársága megadását egy másik állam elismerje, ha szem előtt tartotta azt az általános célt, amely szerint az állampolgársági jog kötelékét összhangba kell hozni az egyénnek az államhoz való tényleges kapcsolatával. Az ítélet után a nemzetközi jogban a tényleges kapcsolat követelménye az állampolgárság effektivitásának elveként honosodott meg. Államutódlás esetében azt szükséges vizsgálni, hogy van-e az utódállamoknak kötelezettségük arra nézve, hogy megadják állampolgárságukat azon személyeknek, akiknek az államutódlással érintett területtel

²⁶ Az egyezmény 1. cikk d) pontja értelmében a szokásos tartózkodási hely „a tényleges állandó tartózkodási hely”. Nagy jelentősége van annak, hogy a szokásos tartózkodási hely definícióját belefoglalták az egyezménybe, ugyanis számos államutódlási esetben a szokásos tartózkodási hely meghatározásánál kizárták egyes személyeket az állampolgárság megszerzésének jogából. Lásd bővebben Roland Schärer: *The Council of Europe and the Reduction of Statelessness*. *Refugee Survey Quarterly*, vol. 25., no. 3., 2006, pp. 35–36.

²⁷ *International Court of Justice, Nottebohm Case (Liechtenstein v. Guatemala), Second Phase, Judgement of 6 April 1955. I.C.J. Reports 1955. 22.*

megfelelő kapcsolatuk áll fenn.²⁸ *De jure* hontalanság megelőzésénél ugyanis sok esetben nem elegendő, ha azok jogosultak az utódállam állampolgárságára, akik az elődállam állampolgárai, és az államutódlással érintett területen van szokásos tartózkodási helyük, mivel számos esetben előfordul, hogy az adott ember az elődállam állampolgára volt ugyan, de nem volt szokásos tartózkodási helye az érintett területen az államutódlás időpontjában. Ilyen esetben, ha az utódállamnak kötelezettsége áll fenn állampolgárságának megadására a megfelelő kapcsolat alapján, a *de jure* hontalanná válás könnyen megelőzhető. A *de facto* hontalanság kialakulásának elkerülésénél is rendkívül fontos szerepet játszik a megfelelő kapcsolat elve, mivel az egyének leggyakrabban amiatt válnak államutódlás során *de facto* hontalanná, mert nem annak az államnak az állampolgárságát kapják meg az államutódlás után, amellyel a tényleges, megfelelő kapcsolatuk fennáll.

Az 1997. évi egyezmény 18. cikk (2) bekezdésében első helyen szerepel az egyének az államhoz fűződő valódi és tényleges kapcsolata, mint amelyet figyelembe kell venni államutódláskor az állampolgárság megadásánál, illetve megtagadásánál. Emellett külön pontban említi e rendelkezés az illető területi származását, amely elsősorban a születés helyét, a szülők vagy nagyszülők születésének helyét, vagy az etnikai, társadalmi hovatartozást jelenti.²⁹ A területi származás, illetve a valódi, tényleges kapcsolat fogalma láthatóan némiképp fedi egymást, ami az egyének védelmét erősíti mind a *de jure*, mind pedig a *de facto* hontalanság kialakulása ellen. A rendelkezésről azonban elmondható, hogy nem ír elő az utódállam számára konkrét kötelezettséget arra vonatkozóan, hogy meg kell-e adnia állampolgárságát azon személyeknek államutódláskor, akiknek ezen állammal megfelelő kapcsolata áll fenn, ott szokásos tartózkodási hellyel bír, vagy ahhoz területi származása miatt kötődik, csupán arra köteles az utódállam, hogy e kapcsolatokat figyelembe vegye az állampolgárság megadásánál. Ennek ellenére e rendelkezés nem lebecsülendő, mivel ekkor jelent meg első ízben az effektivitás elve az államutódlás nemzetközi szabályozásában, ami nagy előrelépésnek tekinthető a nemzetközi jogban. Az említett 18. cikk (2) bekezdése azt is tartalmazza, hogy az államoknak figyelembe kell venniük az érintett akaratát az állampolgárság megadásánál vagy megtagadásánál, e rendelkezés elsősorban a *de facto* hontalanság elkerülésénél fontos, mivel ezáltal az érintett annak az utódállamnak az állampolgárságát kaphatja meg, amellyel tényleges kapcsolata fennáll.

A 2006. évi egyezmény 6. cikke a *de jure* hontalanság kiküszöbölésére szólal, vagyis hogy az egyén azután veszítse el az elődállam állampolgárságát, mi

28 Bővebben Jeffrey L. Blackman: *State Succession and Statelessness: The Emerging Right to an Effective Nationality Under International Law*. Michigan Journal of International Law, vol. 19, no. 3, 1998, pp. 1160–1170.

29 European Convention on Nationality. Explanatory Report, Article 18 – Principles 116.

után megszerezte az utódállam vagy harmadik állam állampolgárságát.³⁰ E rendelkezés értelemszerűen csak abban az esetben alkalmazható, ha az elődállam folytatja jogalanyiságát. Látható az egyezményből, hogy ez esetben az elődállamnak, nem pedig az utódállamnak van elsődleges kötelezettsége megelőzni a *de jure* hontalanság létrejöttét. Az elődállam megszűnése esetén azonban az elődállam kötelezettsége nem értelmezhető, így csupán az utódállamra hárul a *de jure* hontalanság kiküszöbölésének kötelezettsége. Az egyezmény 5. cikke konkrét kötelezettséget állít fel az utódállamok számára, hogy állampolgárságukat adják meg az államutódlással érintett személyeknek abban az esetben, ha az állammal fennáll a megfelelő kapcsolatuk, de az adott területen nincs szokásos tartózkodási helyük. E rendelkezés rendkívül fontos a *de jure* hontalanság kiküszöbölésénél, valamint a *de facto* hontalanság elkerülésénél is számottevő a megfelelő kapcsolat elvének kimondása miatt, de felmerül a kérdés, hogy ha az adott személynek hivatalosan van szokásos tartózkodási helye az érintett területen, de más utódállammal áll fenn a megfelelő kapcsolata, védi-e más rendelkezés annak érdekében, hogy ne legyen *de facto* hontalan. Az egyezmény 7. cikke erre szolgál, e szerint, ha az egyének több állammal is fennáll a megfelelő kapcsolata és kifejezi akaratát, hogy melyik állampolgárságot kívánja megszerezni, az adott állam nem utasíthatja vissza az állampolgárság megadását amiatt, hogy az illetőnek több állammal is fennáll a megfelelő kapcsolata. Megállapítható, hogy e rendelkezés nem nyújt optáláshoz való jogot, csupán akkor alkalmazható, ha az adott személynek egy utódállamban sincs szokásos tartózkodási helye, de megfelelő kapcsolata több utódállammal is fennáll.

A Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetében az elődállam, illetve az utódállam kötelezettsége az államutódlás egyes eseteiben külön-külön meghatározott. Két vagy több állam egyesülése esetén a tervezet 21. cikke értelmében az utódállamnak mindazon személyek állampolgárságát meg kell adnia, akik az államutódlás időpontjában bírtak valamely elődállam állampolgárságával. Szétválás, illetve elszakadás esetében a tervezet 22., illetve 24. cikkének szabályozása az utódállam kötelezettségére vonatkozóan megegyezik a 2006. évi egyezményben foglalt rendelkezésekkel, azzal a különbséggel, hogy a tervezet az elszakadásnál megköveteli az optáláshoz való jog garantálását, ha az államutódlással érintett személy több utódállam állampolgárságának megszerzésére is jogosult. A tervezet hiányossága azonban, hogy a 2006. évi egyezménnyel ellentétben nem definiálja a szokásos tartózkodási helyet. Területátadás esetén problémás a tervezet szabályozása, mivel a 20. cikk szerint az utódállamnak azoknak kell megadnia állampolgárságu-

³⁰ Lásd Council of Europe Convention on the avoidance of statelessness in relation to state succession. Explanatory Report, Article 6 – Responsibility of the Predecessor State.

kat, akiknek az érintett területen szokásos tartózkodási helyük van, és az elődállamnak vissza kell vonnia állampolgárságukat, de csak akkor, ha már megszerezték az utódállam állampolgárságát (kivéve azt az esetet, amikor optáláshoz való jogot adnak az államutódlással érintett személyeknek). A *de jure* hontalanság kiküszöbölésére némiképp e rendelkezés is alkalmas, véleményem szerint azonban mind a *de jure* hontalanság létrejötte elleni hatékony védelem, mind pedig a *de facto* hontalanság kialakulásának elkerülése érdekében szükséges lenne a tervezet 20. cikkének szövegét kiegészíteni a megfelelő, tényleges kapcsolat elvével.

Az 1997. évi egyezmény előtt az állampolgárság megadásánál kizárólag a lezármazás elve (*jus sanguinis*), illetve a születés helyének elve (*jus soli*) volt elfogadott. Az államok azonban felismerték, hogy államutódlás esetén nem elegendő e két elv alapján szabályozni az államutódlással érintett terület lakosságának állampolgárság-változását, így megjelent a szokásos tartózkodási hely, valamint az effektivitás elve mint az állampolgárság megadásának alapja. Manley O. Hudson – aki a Nemzetközi Jogi Bizottságban 1952-ben lett a hontalanság szabályozásának *rapporteur* – *jus connectionis* alá sorolta a tartózkodási hely, illetve az effektivitás elvének figyelembevételét.³¹ Államutódlás során az államok kötelezettségét az állampolgárság megadására az egyén megfelelő kapcsolata alapján a 2006. évi egyezmény teremti meg, habár csak abban az esetben, ha az adott területen nincsen az egyénnek szokásos tartózkodási helye. A Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetében is bizonyos esetekben az államok pozitív kötelezettsége jelenik meg, vagyis az állampolgárság megadása megfelelő kapcsolat fennállásakor. Elmondható tehát, hogy már a hatályos nemzetközi szabályozásban is találunk az effektivitás elvén alapuló állampolgárság-megadási kötelezettséget, emellett pedig a jövőbeli szabályozás is az elv továbbfejlesztése felé mutat.

Az államutódlás után születő gyermekek védelmére is találunk hatályos szabályozást. A 2006. évi egyezmény 10. cikke értelmében az érintett állam köteles megadni az állampolgárságot születésekor annak a gyermeknek, aki az államutódlás után a területén született, és a szülője az államutódlás időpontjában a jogelőd állam állampolgára volt, ha különben hontalanná válna. Látható, hogy az egyezmény csak azt követeli meg, hogy a szülők az elődállam állampolgárai legyenek az államutódlás időpontjában, így abban az esetben is jogosult lesz a gyermek az utódállam állampolgárságára, ha szülei az államutódlás következtében hontalanok lesznek. A Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetének szövege megegyezik e rendelkezéssel, így az államutódlás után születő gyermekek védelme a *de jure* hontalanná válástól valamelyest védettnek látszik mind a hatályos, mind pe-

³¹ Lásd erről Carol A. Batchelor: i. m. 180. o.

dig az esetleges jövőbeli nemzetközi szabályozásban. A kivételt az államutódlás után születő talált gyermekek jelentik, esetükben ugyanis az említett rendelkezés nem alkalmazható, így könnyen *de jure* hontalanná válhatnak.

Az állampolgárság megadásához szükséges szigorú bizonyítási szabályok államutódlás esetén gyakran vezetnek hontalansághoz. Az állampolgárság megszerzéséhez szükséges bizonyítás szabályozása egyedül a 2006. évi egyezmény 8. cikkében található meg, amely kimondja, hogy az utódállam nem követelheti meg az állampolgárság megadásához szükséges általános feltételek bizonyítását olyan személyektől, akik az államutódlás következtében hontalanná válnak vagy válnának, valamint más állampolgárság megszerzése hiányának bizonyítását sem kérheti olyan személytől, akinek szokásos tartózkodási helye a területén van, és az államutódlás következtében hontalanná vált. Szintén csak a 2006. évi egyezmény tartalmaz az érintettek tájékoztatására és az eljárási garanciákra vonatkozó szabályokat, amelyek célja megkönnyíteni az utódállam állampolgárságának megszerzését, és ezáltal kiküszöbölni a hontalanság létrejöttét, emellett azonban alkalmazhatók az államutódláskor hontalanná válók esetében is. Az egyezmény 11. cikke értelmében az államok kötelesek megtenni minden szükséges lépést, hogy az érintetteknek az állampolgárság megszerzésének eljárási szabályairól, valamint más szabályokról megfelelő információi legyenek. Emellett a 12. cikk alapján garantálni kell, hogy az állampolgársággal kapcsolatos eljárás keretében a kérelmeket ésszerű időn belül elbírálják, a határozatokat megindokolják, és felülvizsgálhatók legyenek az állam belső joga alapján, valamint az eljárási díjak ésszerűek legyenek, és ne jelentsenek akadályt a kérelmezők számára. A bizonyítás szabályai az államutódlás nyomán hontalanná váló személyekre alkalmazhatók, így az egyezmény fogalmi meghatározása miatt kizárólag a *de jure* hontalanság elleni védelemre szolgálnak. A tájékoztatásra, illetve eljárási garanciákra vonatkozó szabályok azonban mind a *de jure*, mind pedig a *de facto* hontalanság kialakulásának megelőzésére alkalmasak, így rendkívül fontos, hogy megfogalmazták őket az egyezményben.

Az optáláshoz való jog garantálása elsősorban a *de facto* hontalanság kiküszöbölése szempontjából fontos, ez biztosítja, hogy az egyén annak az államnak az állampolgárságát szerezhesse meg, amellyel tényleges kapcsolata fennáll. Előfordulhat azonban, hogy az érintett az államutódlás után megkapja az utódállam állampolgárságát, de az elődállamhoz (ha folytatja jogalanyiságát), vagy más utódállamhoz szorosabb kötelék fűzi, így annak állampolgárságát kívánja megszerezni. Ha nem adott az optáláshoz való joga, csak arra van lehetősége, hogy az állampolgársága szerinti állam belső joga alapján lemondjon állampolgárságáról, és a másik államban kérelmezze az állampolgárságát annak belső joga alapján;

ez gyakran hontalansághoz vezethet, így tehát az optáláshoz való jog garantálása a *de jure* hontalanság kiküszöbölésére is alkalmas. Az optáláshoz való jog fontossága ellenére nem találunk a hatályos szabályozásban olyan rendelkezést, amely megadná e jogot az államutódlással érintett személyeknek; az 1997. évi egyezmény annyit tartalmaz csupán, hogy államutódlás esetén az állampolgárság megadásánál figyelembe kell venni az érintett akaratát, ez azonban korántsem teremt optáláshoz való jogot. A Nemzetközi Jogi Bizottság tervezete részletesen szabályozza az optáláshoz való jog nyújtásának kötelezettségét, amely esetleges hatálybalépése esetén megfelelő szabályozásnak bizonyulhat. A tervezet 7. cikke értelmében például az optáláshoz való joggal létrejövő állampolgárságot az állampolgárság időpontjában megszerzettnak kell tekinteni, ez kiküszöböli a *de jure* hontalanság létrejöttét az államutódlás időpontja és az állampolgárság megszerzése között. Továbbá, ha az államutódlással érintettnek van optáláshoz való joga, és azt gyakorolja, az optált államnak meg kell adnia számára az állampolgárságot. Emellett a tervezet elszakadás és szétválás esetén a 23., illetve a 26. cikkben kötelezettséget ró az államokra az optáláshoz való jog megadására, ha az államutódlással érintett személy több utóállam állampolgárságának megszerzésére is jogosult. Az optáláshoz való jog megadása hatékony eszköz mind a *de jure*, mind pedig a *de facto* hontalanság megelőzésére, mivel az hatékonyság elvének gyakorlati megvalósulását fejleszti tovább azzal, hogy az érintett emberek akaratára szerint kapják meg valamely államutódlással érintett állam állampolgárságát.

Az államutódlás által érintett államok együttműködése, illetve az állampolgársági kérdésekről megállapodás kötése számos esetben kiküszöbölheti a *de jure* hontalanságot; a *de facto* hontalanságot pedig akkor, ha a megállapodásban figyelemmel vannak az államutódlás által érintett személyek akaratára a tekintetben, hogy melyik állam állampolgárságát kívánják megszerezni. A hatályos szabályozásban mind az 1961. évi, mind az 1997. évi, mind pedig a 2006. évi egyezmény tartalmaz rendelkezéseket az államok megállapodásáról, emellett pedig a Nemzetközi Jogi Bizottság is kidolgozott ilyen rendelkezéseket tervezetében. Az 1961. évi egyezmény 10. cikke kimondja, hogy az államok közötti területátadás esetén az államok által erről kötött nemzetközi megállapodásnak tartalmaznia kell olyan rendelkezéseket, amelyek célja annak szavatolása, hogy a területváltozás következtében senki ne váljon hontalanná. Emellett az egyezményben részes államoknak minden erőfeszítést meg kell tenniük annak érdekében is, ha egy olyan állammal kötnek területátadásról szerződést, amely nem részese ezen egyezménynek, az államok közötti megállapodás akkor is tartalmazzon ilyen rendelkezéseket. E rendelkezés előrelépés annyiban, hogy előírja az állampolgársági kérdések szabályozását, ha a területátadás által érintett államok kötnek megállapodást az ál-

llamutódlás egyes kérdéseiről. Nem tartalmaz az egyezmény azonban e cikkben konkrét kötelezettséget ilyen megállapodás megkötésére, fontos kiemelni továbbá, hogy az államutódlás számos esete közül kizárólag a területátadásra vonatkozik. Emellett e rendelkezés az államutódlás során csak azon *de jure*, illetve *de facto* hontalanságot előidéző eseteket zárja ki, amelyeket a két állam közötti szerződés tartalmaz, amely pedig az államok megegyezésétől függ. Ha a területátadásról kötött megállapodás nem tartalmaz az állampolgárookra vonatkozó rendelkezést, vagy nem jön létre ilyen nemzetközi megállapodás, az egyezményben részes államnak – amely területét átadja egy másik államnak, vagy másik állam területét megszerzi – az egyezmény 14. cikke értelmében meg kell adnia állampolgárságát az olyan személyeknek, akik a területátadás következtében máskülönben hontalanná válnának. Nővuma az egyezménynek a hontalanság kiküszöbölésének kimondása államutódlás esetén, de nem tartalmaz konkrét szabályt arra nézve, hogy a területet átadó, vagy a területet megszerző állam kötelezettsége ilyen esetben az állampolgárság megadása, így előfordulhat, hogy az adott személy amitt válik hontalanná, hogy az érintett államok egymásra hárítják az állampolgárság megadásának kötelezettségét. Az 1997. évi egyezmény 19. cikke értelmében az államoknak törekedniük kell olyan megállapodás megkötésére, amelyben szabályozzák az állampolgársági kérdéseket egymás között, és amely alkalmazható más érintett államok tekintetében is. Azt is kimondja az egyezmény, hogy az ilyen megállapodásoknak az említett alapelveket és szabályokat meg kell tartaniuk. Az 1961. évi egyezmény 10. cikkéhez képest előrelépés e rendelkezés annyiban, hogy valamennyi államutódlási esetre alkalmazandó, nem kizárólag a területátcsatolásra. De visszalépés az 1961. évi egyezményhez képest, hogy az európai egyezmény kimondja ugyan, hogy a megállapodást az egyezmény államutódlásról szóló fejezetében foglalt elvek és szabályok tiszteletben tartásával – amelyek tartalmazzák a hontalanság elkerülésének célját – kell megkötni, de nem tartalmaz konkrét kötelezettséget a hontalanság kiküszöbölésére és az állampolgárság megadására, még olyan formában sem, ahogy az a hontalanság csökkentéséről szóló egyezmény 10. cikkében megjelenik. A 2006. évi egyezmény fontos rendelkezése a nemzetközi megállapodások megkötéséről szóló 13. cikk, miszerint az államutódlással érintett államoknak törekedniük kell nemzetközi megállapodással az állampolgársági kérdések szabályozására, különösen a hontalanság kiküszöbölése céljából. Az érintett államok együttműködési kötelezettségét írja elő az egyezmény 14. cikke, e szerint a hontalanság elkerülése érdekében a szükséges intézkedéseket meg kell tenniük, különösen a belső jogi jogszabályaik alkalmazásával kapcsolatos információkat kell egymásnak átadniuk. E szabály alapul szolgálhat az érintett államok jogszabályi kollízióinak együttműködés során való felol-

dására, ezáltal – az egyezmény fogalmi meghatározása miatt – a *de jure* hontalanság bekövetkezésének megelőzésére. A Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetének 18. cikke az államutódlással érintett államok között, az érintett személyek állampolgárságára vagy más, az államutódlás miatti státusukhoz kapcsolódó kérdésekre vonatkozó hátrányos hatások miatti információcserre, konzultáció és tárgyalási kötelezettség, és ha szükséges, megállapodás kötésének előírásával szintén segíti a hontalanság megakadályozását, de a 2006. évi egyezmény konkrétan fogalmaz az államok együttműködési kötelezettségének előírásánál, valamint a megállapodások tekintetében is megfelelőbbek rendelkezései.

Az államutódlás nyomán kialakuló hontalanság megszűntetésére vonatkozó szabályok

Amellett, hogy fontos az államutódlás esetén bekövetkező hontalanság kiküszöbölése, szükséges gondolni az államutódlás miatti létrejövő hontalan státus megszűntetésére, és az így hontalanná válók számára valamely utódállam állampolgársága megszerzésének megkönnyítésére, mégis rendkívül csekély az erre vonatkozó hatályos nemzetközi jogi szabály. A 2006. évi egyezmény 9. cikke az államutódlás nyomán hontalanná válók védelmét azzal garantálja, hogy az állam köteles megkönnyíteni az állampolgárság megszerzését azon személyek számára, akiknek a szokásos tartózkodási helyük a területén van, illetve ott jogszerűen tartózkodnak, és az elődállam, valamint az utódállam kötelezettségeiről rendelkező cikkeik ellenére az államutódlás következtében hontalanná váltak. E rendelkezés azonban kizárólag a *de jure* hontalanoknak nyújt segítséget amiatt, hogy az egyezmény fogalmi meghatározásainál a hontalanságon *de jure* hontalanságot ért. Emellett a már említett bizonyításra vonatkozó 8. cikk a *de jure*, az érintettek tájékoztatása (11. cikk) és az eljárási garanciák pedig mind a *de jure*, mind pedig a *de facto* hontalanná válókat segíti abban, hogy megszerezhessék annak az utódállamnak az állampolgárságát, amellyel a tényleges kapcsolatuk fennáll.

Az államutódlás nyomán hontalanná váló személyek helyzetére vonatkozó szabályok

Az egyetlen hatályos szabály az államutódlással hontalanná váló személyek helyzetének megkönnyítéséről az 1997. évi egyezmény 20. cikke, amely államutódlás esetén a nem állampolgárokra vonatkozó alapelvekről rendelkezik. E szerint az államoknak tiszteletben kell tartaniuk, hogy az elődállam olyan állampolgárának – aki szokásos tartózkodási hellyel bír azon a területen, amely feletti szuverenitás átszállt

az utódállamra, de nem szerezheti meg az utódállam állampolgárságát – joga legyen arra, hogy az államban maradjon, valamint az utódállam állampolgáraival egyenlő bánásmódban részesüljön a szociális és gazdasági jogok tekintetében. Az államoknak joguk van azonban arra, hogy a nem állampolgár egyéneket kizárják a szuverenitás gyakorlását is magában foglaló közszolgálati foglalkoztatásból. A cikk megfogalmazása egyértelmű a tekintetben, hogy mind a *de jure*, mind pedig a *de facto* hontalanokat védelemben részesíti, mivel az államutódlás nyomán az utódállam állampolgárságát megszerezni nem tudó, de az érintett területen szokásos tartózkodási hellyel bíró személyekre vonatkozik.

Összegzés

Látható, hogy a nemzetközi jogban mind a *de jure*, mind pedig a *de facto* hontalanság kiküszöbölése érdekében megszülettek szabályok speciálisan államutódlás esetében, de számos rendelkezés, illetve elv továbbfejlesztése szükséges ahhoz, hogy a jövőben megvalósuló hatékony védelem következtében minél kevesebb legyen az államutódlás következtében *de jure*, valamint *de facto* hontalanná váló ember.

Az állampolgársághoz való jog megfogalmazásából látható, hogy államutódláskor az elődállam állampolgársága előfeltétele annak, hogy az egyén jogosult legyen az utódállam állampolgárságára, ami azt mutatja, hogy a nemzetközi szabályozás az államutódlás esetén nem részesíti védelemben az államutódlás előtt hontalanná válókat; kizárólag az államutódlással kialakuló hontalanság kiküszöbölését célozza. Mind az állampolgársághoz való jogra, mind pedig a hontalanság megelőzésének alapelveire igaz, hogy a hatékony védelemre hontalanság elkerülésére önmagukban nem, csak az államutódlással érintett államokra konkrét kötelezettséget megállapító rendelkezésekkel együtt alkalmasak.

A diszkrimináció tilalma rendkívül fontos elv államutódlás esetében, mivel a hátrányos megkülönböztetés az utódállamok egyik leggyakoribb eszköze arra, hogy bizonyos személyeket, csoportokat kizárjanak az állampolgárságukra jogosultak köréből. Az 1997. évi egyezmény hiányosságát a nyelvi diszkrimináció tekintetében mind a 2006. évi egyezmény megalkotásakor, mind pedig a Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetének megszövegezésekor felismerték, ami a jövőbeli államutódlási esetekben az egyének védelmét szélesíti.

Az önkényes megfosztás tilalmának elvét szükséges lenne szabályozni, ezt mutatja a Nemzetközi Jogi Bizottság tervezete is. Az elődállam állampolgárságának elvesztése, valamint az utódállam állampolgárságának megszerzése tekintetében

az önkényes megfosztás tilalmának kimondása elsősorban a *de jure* hontalanokat részesítené védelemben. Emellett szükséges lenne az elvről rendelkezni az optáláshoz való jog vonatkozásában, amely a *de jure* hontalanok mellett a *de facto* hontalanokat is óvna a hontalanná válástól.

Az államutódlással érintett államok konkrét kötelezettségei tekintetében megszületett rendelkezések a *de jure* hontalanok esetében segítséget nyújtanak egyrészt az államutódlással érintettek körének meghatározásában, másrészt az államok egyes belső jogszabályi kollízióinak feloldásában, de a szabályok továbbfejlesztésre szorulnak a hatékony védelem érdekében. Emellett a *de facto* hontalanság kiküszöbölésére is találunk rendelkezéseket, habár jóval csekélyebb számban. A *de jure*, illetve *de facto* hontalanná válás megelőzése érdekében szükséges lenne a jövőbeli szabályozásban az egyes államutódlási eseteket külön-külön szabályozni, hasonlóképpen, ahogyan a Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetében megjelenik. Emellett az utódállam állampolgárságának megadásánál az elődállam állampolgársága és a szokásos tartózkodási hely mellett szükséges lenne kiszélesíteni, továbbfejleszteni a megfelelő kapcsolat elvét. A 2006. évi egyezmény szabályozásában ugyanis a megfelelő kapcsolat csak akkor veendő figyelembe, ha az érintettnek nincs szokásos tartózkodási helye az adott területen. Több utódállam esetén az elődállam állampolgárának nem feltétlenül azzal az utódállammal áll fenn a megfelelő kapcsolata, ahol szokásos tartózkodási helye be van jegyezve, ezért a megfelelő kapcsolatot, véleményem szerint, a szokásos tartózkodási hellyel egy szinten, vagy azt megelőzve kellene figyelembe venni a *de facto* hontalanság megelőzése érdekében. Emellett szétválás, elszakadás, valamint területátadás esetében is fontos lenne a megfelelő kapcsolat elvének bevezetése a jövőbeli szabályozásban; a Nemzetközi Jogi Bizottság tervezete, habár külön-külön rendelkezik az egyes államutódlási esetekben az érintett államok kötelezettségeiről, területátadás esetében nem említi a megfelelő kapcsolat figyelembevételének kötelezettségét. Az 1997. évi egyezmény 18. cikk (2) bekezdésében, valamint a 2006. évi egyezmény 7. cikkében egyaránt megjelenik az érintett egyén akaratának figyelembevétele, e rendelkezések azonban korántsem adnak optáláshoz való jogot, amely mind a *de jure*, mind pedig a *de facto* hontalanság megelőzése érdekében fontos lenne. A jövőbeli szabályozásban, véleményem szerint, az utódállamokra optáláshoz való jog megadását előíró rendelkezés lenne szükséges, amely megjelenik ugyan a Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetében, de kizárólag elszakadás és szétválás esetében. Az optáláshoz való jog előírása területátadások is fontos lenne mind a *de jure*, mind a *de facto* hontalanság kiküszöbölése érdekében. Fontos kiemelni, hogy a *de facto* hontalanság elkerülésének leghatékonyabb módja a lakosság akaratának figyelembevétele, amely az optáláshoz való joggal megfele-

lően garantálható lenne. Az államok kötelezettségeinek szabályozásánál szükséges lenne továbbá a 2006. évi egyezmény 9. cikkén túl az államutódlással létrejövő hontalanság megszüntetését célzó szabályok megalkotása – a megfelelő kapcsolat elvével kiegészítve – nemcsak a *de jure*, hanem a *de facto* hontalanok tekintetében egyaránt. Emellett az államutódlás nyomán hontalanná válók helyzetéről kizárólag az 1997. évi egyezmény 20. cikke rendelkezik, ezt szükséges lenne továbbfejleszteni az állampolgárság megszerzésének lehetőségével – esetleg az állam területén meghatározott ideig való szokásos tartózkodás feltételével.

Az államutódláskor születő gyermekek védelme speciális szabályokat követel meg, ez a hatályos szabályozásban is megjelenik. Nincs azonban rendelkezés az államutódlás után születő talált gyermekekre. A talált gyermekek *de jure* hontalanná válásának elkerülése érdekében vélelmet kellene felállítani, miszerint az ellenkező bizonyításig úgy kellene tekinteni, mintha a gyermek az államutódlás időpontjában az előállam állampolgárságával bíró szülőktől származna.

A bizonyításra, tájékoztatásra, illetve eljárási garanciákra vonatkozó szabályok a 2006. évi egyezményben nagymértékben hozzájárulnak mind a hontalanság megelőzéséhez, mind pedig a már bekövetkezett hontalanság megszüntetéséhez, véleményem szerint azonban szükséges lenne a bizonyítás szabályainak kiterjesztése a *de facto* hontalanokra.

Az államutódlással érintett államok megállapodása az állampolgársági kérdésekről hatékony eszköz arra, hogy az érintett személyek köre megfelelően legyen határozva, így csökkenthető azok száma, akikre nem vonatkozik semmilyen szabályozás; továbbá az államok belső jogi jogszabályainak összehangolását is lehetővé teszi, ami a kollízió megszüntetésével járhat. A hatályos szabályozásban az államok törekedni kötelesek olyan megállapodások megkötésére, amelyben rendezik az állampolgársági kérdéseket. Véleményem szerint kötelezettség előírása megállapodás megkötésére a jövőben sem lenne célravezető, mert az magával vonná az államok tartózkodását az azt előíró nemzetközi szerződés aláírásától, illetve az ahhoz való csatlakozástól. A 2006. évi egyezményben foglalt együttműködési kötelezettség mellett a jövőben azonban hasznos lehet az információcsere, illetve a konzultációs kötelezettség előírása az államutódlás hátrányos hatásainak – így a hontalanság – elkerülésére, amely a Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetében is megjelenik.

Az előbbiekből látható, hogy az államutódlás következtében létrejövő hontalansággal univerzális szinten csupán a hontalanság csökkentéséről szóló 1961. évi egyezmény 10. cikke, regionális szinten pedig az állampolgárságról szóló 1997. évi európai egyezmény IV. fejezete, valamint az Európa Tanács égisze alatt megkötött, államutódlás esetén bekövetkező hontalanság elkerüléséről szóló 2006. évi

egyezmény foglalkozik. Az Európa Tanács égisze alatt létrejövő egyezmény 2009. május 1-jei hatálybalépése nagyban segítheti az egyéneket az államutódlás esetén fennálló, kiszolgáltatott helyzetükben, e nemzetközi szerződés azonban jelenleg csupán három államra kötelező. A Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetének az egyes államutódlási esetekre bontott speciális szabályrendszere, illetve az optálás-hoz való jog rendezése a jövőbeli szabályozásban nagy előrelépést jelenthet a *de jure* és a *de facto* hontalanság megelőzésében. Összességében elmondható tehát, hogy elindult az állampolgársági kérdések szabályozása államutódlás esetén a nemzetközi jogban, de a jövőben számos feladat vár a nemzetközi közösségre, hogy mind a *de jure*, mind pedig a *de facto* hontalanság kiküszöbölhető legyen államutódlás esetén, ami nemcsak az érintett egyénnek, hanem a hontalant befogadó államnak egyaránt számos problémát okoz.

DÁVID LILLA

Az agresszió mint biológiai vagy szocializációs örökség

„Agresszió alatt a köznapi értelemben és társadalmi vonatkozásban ok nélküli támadást vagy tettlegességet értünk. Erőszakról általában akkor beszélünk, amikor fizikai erőszak alkalmazásával egy személynek sérülést vagy egy vagyontárgyban kárt okoznak, s a köznapi felfogás erőszak alatt általában súlyos agresszív viselkedést ért. Emberi agresszió minden olyan társas (interperszonális) jelenség, amely belső vagy külső eredetű konfliktusok megoldási eszközeként szolgál.”¹

„Az agresszió biológiailag meghatározott, genetikai alapú tulajdonsága a legtöbb állatnak és az embernek is. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a tulajdonságok genetikai meghatározottsága, legyen az 1 vagy 90%, semmiképpen sem jelenti azt, hogy a tulajdonság valamiképpen előírva, kódolva van a génekben.”² Alapvető etológiai fogalom³, mindazonáltal az emberi agresszióknak is megvannak a humán jellegzetességei, így különösen az, hogy a tanulás és a kultúra igen nagy mértékben meghatározza gyakoriságát és formáját. Tanulással az adott kultúra befolyása alatt az emberi biológiai agresszió egészen alacsony szintre szorítható vagy nagyon magas szintre emelhető. Az etnográfusok a mai társadalmak közül a dél-amerikai yanomamókét tartják a legagresszívabbnak. A kis yanomamo csoportok vadászatból élnek, és folyamatosan harcolnak egymás ellen. A yanomamo harcok kegyetlen és vad. Ezzel szemben a busmanok igen szelíd nép, közöttük gyilkosság ritkán történik, személyes érintkezéseikben udvariasak, ritkán agresszívak. *Eibl-Eibesfeldt* e két társadalomban élő gyermekek viselkedését és nevelési körülményeit hasonlította össze. A yanomamo anyák és apák arra tanítják gyermekeiket, hogy mindenfajta sérelmet azonnal toroljanak meg. Időnként összehívják a játszó gyerekeket, és hangos biztatással egymás megtámadására, verekedésre készítetik őket. A rendkívül fogékony szocializációs periódusban a gyermek megtanulja eltűnőni a fájdalmat és megtanul bizonyos agresszív viselkedésmintákat. A buzdítás, di-

1 Gönczöl Katalin – Korinek László – Lévai Miklós (szerk.): Kriminológiai ismeretek – Bűnözés – Bűnözéskontroll. Corvina Kiadó, Budapest, 1996, 156. o.

2 Csányi Vilmos: Az agresszió biológiai háttere. *Belügyi Szemle*, 2000/7–8., 14. o.

3 „Az ember az egyik legbékésebb állat, az agressziós cselekedetek száma naponta, egy főre számítva egészen biztosan az embernél a legalacsonyabb a primáták között. [...] Ha mondjuk egy városi autóbust 150 felhőt, egymást nem ismerő csimpánzzal töltenénk meg, a végállomásra valószínűleg már egyik sem érkezne meg élve.” Csányi Vilmos: Uo. 24. o.

cséret révén az agresszív viselkedés válik számára a legfontosabb értékmérővé. A busman társadalmakban a szülők éppen ellenkezőleg viselkednek: a verekedő gyerekeket szétválasztják, kibékülésre biztatják, így az együttműködő, engedékeny viselkedésminta válik számukra értékessé.⁴

Hegedűs Judit tanulmányában⁵ olyan fiatalok szavait idézi⁶, akik családjukban valamilyen erőszakos magatartásnak voltak kitéve. Megemlíti, hogy minden gyermek vallomásában szerepel az alkohol és a család rossz anyagi helyzete. A szülők alacsony iskolai végzettsége is általános – legfeljebb szakmunkásképző; az egyik gyermek szerint anyja csak a saját nevét tudja leírni.

Ezek a körülmények nagymértékben csökkentik a szülők esélyét arra, hogy munkát találjanak, és növelik annak veszélyét, hogy a családi kapcsolatok végleg megromoljanak, és a szülők a felmerülő problémákat megoldás helyett elhárítsák, vagy azokat erőszakos eszközökkel próbálják megoldani.

Ezekben a családokban gyakori fegyverkezési eszköz a verés – papuccsal, nadrágszjjal, bottal, cigarettacsikk eloltása a bőrön –, de sokszor előfordul, hogy ok nélkül is kikapnak a gyerekek.

Révész György⁷ szerint a gyermekbántalmazás legveszélyesebb rizikófaktorai a szülő gyerekkorában keresendők. Ha valakit vertek, szülőként valószínűleg ő is erőszakos eszközökhöz nyúl, ha konfliktusa támad saját gyermekével.

A családi nevelésnek⁸, a családi kapcsolatok szorosságának, a családban uralkodó légkörnek nagy szerepe van a gyermek érzelmi életének alakulásában, befolyásolja a közösségi követelményrendszernek való megfelelési képességét. A következetlen, rendszertelen nevelés következtében a fiatal nem tanulja meg, hogy cselekedetei mikor jók, mikor rosszak. Nem tudja, mikor fogják megbüntetni, esetleg jutalmazni.

Ha a családfelei hatalmat gyakorló személy eszköztára hiányos, vagyis a családtagok befolyásolásának olyan legitim eszközei, mint a verbális meggyőzés, illetve a ráutaló vagy mintaadó magatartással történő befolyásolás eleve ismeretlen, ott csak az erőszak enyhébb, durvább formája marad konfliktusfeloldó, problémakezelő eszközként. S ha az erőszak válik a kommunikáció elfogadott eszközévé, nagy a veszély az eskalálódására, főleg a külső közösségi kontroll hiányában.⁹

4 Uo. 14–28. o.

5 Hegedűs Judit: A gyermekek ellen elkövetett erőszak. Új Pedagógiai Szemle, 2000/4.

6 „Gyakran arra ébredek fel éjszaka, hogy nem sír-e a testvérem, nem kell-e elbújni az apu elől.” (Kilencéves fiú, kiskorú veszélyeztetésének sértettje.)

7 Ungár Tamás: A tehetetlen szülő odavág? Beszélgetés Révész György pszichológussal. Népszabadság, 2002. június 7.

8 „Ha a gyermekeket meg akarjuk nevelni, elsősorban az anyákat kell megnevelnünk.” (Napóleón)

9 Kerezsi Klára: A védtelen gyermek. Erőszak és elhanyagolás a családban. KJK, Budapest, 1995, 53. o.

A szülők erőszakos¹⁰ viselkedése példát mutat a gyermeknek, arra ösztönzi, hogy ő is ilyen eszközökhöz folyamodjon, ha konfliktushelyzetbe kerül. Az akaratát erőszakkal a gyermekére kényszerítő felnőtt gyakran agresszív, lázadó, sérült gyermeket nevel magának és a társadalomnak. Ha a fiatal korán megtanul együtt élni az erőszakkal, ami sajátos feszültséget visz az életébe, ő lesz az első, aki ütni fog, ha olyan problémával szembesül, amelyre nem ismer békés megoldási lehetőséget.

A fiatal erőszakos elkövetők náluk gyengébb, védtelen áldozatot választanak, főként gyerekeket, akikkel szemben biztos a győzelmük. Keresnek valakit, akivel úgy bánhatnak, ahogy velük bántak, mikor ők voltak kiszolgáltatott helyzetben. Így történt ez abban az esetben is, amikor egy tízenhárom és egy tízennégy éves fiú megkínozta, majd megölte kilencéves társát. A gyerekek két éve együtt csavarogtak. Szórakozásból néha macskákat kínoztak. Az állatokat zsákba tették, falhoz, földhöz vágták, vagy kutyájukat uszították rájuk. A két idősebb fiú egyik nap abban állapodott meg, hogy ezúttal a kisebbel teszik ezt. Másnap a kilencéves fiút játszani hívták, zsákot húztak rá, kezét, lábát megkötözték, ütötték, rugdosták, kéreppárral átmentek rajta, majd levetkőztették, cigarettacsikkal megégették és fajtalankodtak vele. Ezután felöltöztették, és a tóba dobták. Kis idő múlva kivették a vízből, a szájába sarat tömtek – ekkor fulladt meg. A fiúk nem tudták megindokolni tettüket. A pszichológus szakértő szerint eme erőszakos tett elkövetésében az idősebbik fiú családi háttere játszott szerepet. Apja kiskorától brutálisan bántalmazta – sokszor „ok” nélkül.

A gyermeket érő sérelmek felelhetetlensége

Fontosnak tartom a fiatalokat érő agresszió „lehetséges következményeinek”, a személyiségzavarok néhány típusának rövid bemutatását a pszichológia¹¹ mint a bűnügyi tudományok egyik segédtudománya segítségével.

Tulajdonságainkat nagyrészt szüleinktől örökljük, alaptermészetünk genetikai kódja öröklődik, de egész életünkben hat ránk az a társas közeg, amelybe bele születünk. A család, a társadalom pszichológiai, társas hatásaival mindvégig formálja jellemvonásainkat.

A pszichoanalitikusok a személyiségzavarok kialakulását a kora gyermekkorban elszenvedett lelki traumákkal magyarázzák. A pszichoszociális fejlődés külön-

¹⁰ Az erőszakos nevelés módszerét választó szülő soha nem tudja hatékonyan befolyásolni gyermekét. Az csak félelemből cselekszik az elvárásoknak megfelelően, „ösztönélete bensőleg változatlan marad, és a legelső alkalommal, amikor a külső nyomás csökken, eredeti állapotában tör ki”.

¹¹ Fekete Mária – Grád András: Pszichológia és pszichopatológia jogászoknak. HVG-ORAC, Budapest, 2002

böző szakaszaiban átélt traumák hatására a sebződés helyén fixációs pontok jönnek létre. A fejlődésben való megrekedés miatt a későbbiekben ezeknek a szakaszoknak a szükségletei határozzák meg a személy viselkedését.

Az antiszociális személyiségzavar a következőképpen jellemezhető. Vannak, akik nem tanulják meg az alapvető viselkedési formákat, nem tartják be a társas együttélés szabályait. Őket antiszociális személyeknek, „pszichopátáknak”¹² nevezzük.

Az antiszociális viselkedés nem feltétlenül jelent bűnöző életmódot, de az elítéltek többsége – a börtönlakók 75 százaléka – antiszociális személyiség. Ezeknek az embereknek a viselkedését pillanatnyi késztetések irányítják. Gyenge frusztrációtűrésük miatt főként fizikai agresszió formájában élék ki indulataikat. Soha nem szorongnak, nincs bűntudatuk. Az antiszociális személyiségre a büntetés hatástalan. Tartós kapcsolatra képtelen, családi élete zaklatott. Erőszakos, agresszív, gyakran bántalmazza gyermekeit, házastársát.

E személyiségzavar kialakulásának magyarázata összetett. A biológiai adottság, a genetikai háttér¹³ csak fokozott hajlomot jelent. Az antiszociális viselkedés kialakulásához kedvezőtlen környezeti hatásokra is szükség van.

Klinikai tapasztalatok igazolják, hogy a frontális kéregnek fontos szerepe van a viselkedés kialakulásában. Károsodása következtében antiszociális viselkedés alakulhat ki. Az elégtelen anya–gyermek kapcsolatból is levezethető ez a tapasztalat. Az agyunkban termelődő endorfinnak fájdalomcsillapító, feszültségoldó hatása van. Ez a hormon társas környezetben termelődik – kisgyermeknél az anya közelében. Optimális mennyiségben megnyugtat, kiegyensúlyozottá tesz. A kisgyermeknek azonban az anya tartós hiánya esetén is szüksége lenne a feszültségcsökkentésre, a jó közérzetre, ezért központi idegrendszere önállóan kezdi előállítani ezt az anyagot. Az ilyen gyermeknek nincs többé szüksége mások szeretetére, közelségére ahhoz, hogy jól érezze magát. Az ilyen „önkiszolgálás” közben előállított endorfin mennyisége meghaladja az optimális szintet, és így károsítja a frontális lebenyt, és viselkedészavart okoz.

A kedvezőtlen környezeti hatások közül a legjelentősebb tehát a nem megfelelő családi háttér. Általában zaklatott, nehéz a gyermekkoruk. A családi élet bővelkedik konfliktusokban, gyakori a veszekedés, bántalmazás. Szülei elhanyagolják őket, vagy ellenségesek, elutasítók velük. Az elszenvedett lelki és fizikai sérülések következtében a hasonló problémával küszködő kortárs csoport felé fordulnak: csavarogva, bandába verődve pedig tovább növekszik az antiszociális személyiség kialakulásának esélye.

12 A pszichopátia az antiszociális személyiségzavarnál tágabb fogalom: „Minden antiszociális pszichopata, de nem minden pszichopata antiszociális.” Uo. 171. o.

13 Azok a férfiak, akiknek nemi kromoszómájuk megduplázódott (XYY), agresszívbabbak, erőszakosabbak.

A borderline személyiségzavar jellemzői a következők. Ahogy arra elnevezése is utal, az ilyen zavarral küszködő átmeneti állapotban van, a normalitás és a pszichózis határán hol erre, hogy arra az oldalra billen. A mentális funkciók kontrollja olyan gyenge, hogy enyhe pszichés megterhelés hatására (például veszteség, drog- vagy alkoholfogyasztás) könnyen szétesik a személyiség. Ilyenkor disszociatív zavarok vagy pszichotikus epizódok következnek be. Disszociatív zavar esetén a tudatos kontroll órákra, napokra megszűnik (például elveszti időérzékét). A pszichotikus epizódok alatt az egyén kapcsolata megszakad a valósággal, a gondolkodás és az indulatok kontrollja teljesen megszűnik (például önkárosító dühkitörések, téveszmék jelenhetnek meg).

A borderline személyiségzavarban szenvedő önmagáról vagy másokról képtelen egységes képet alkotni. Számára csak szélsőségek léteznek, nincsenek átmenetek, kompromisszumok. Végtelen megítélése pillanatnyi hangulata, benyomása alapján is változik. Érzelmei, hangulata labilis. Egyetlen stabil személyiségjegye a labilitás. Gyakori a durva, erőszakos viselkedése, amely a környezete vagy saját maga ellen irányul.

A pszichológiai magyarázatok szerint e személyiségzavar kialakulásáért a hároméves kor előtti traumatikus történések felelősek. A személyiségzavarok közül a borderline személyiségnek van a legnehezebb gyermekkor, ő éli át a legsúlyosabb és a legtöbb traumát ebben a korai időszakban. A borderline-ok nagy részét gyermekkorukban testileg vagy szexuálisan bántalmazzák – ez súlyosan megzavarja a gyermek fejlődését.

A skizofrénia rendkívül tünetgazdag betegség. Szinte minden pszichiátriai tünet előfordul valamelyik betegnél – ezeket három nagyobb csoportba sorolhatjuk: kóros többletműködéssel jellemezhető („pozitív” tünetek), kóros deficitek („negatív” tünetek) és mozgásbeli rendellenességek.

Pozitív tünetekként megemlítendő az észlelési zavarok, amelyek hanghallásos (a beteg viselkedését kommentáló, vagy a beteget utasító hangok), valamint a testben zajló folyamatokkal kapcsolatos bizarr hallucinációk. A hallucináció hatására elképzett gyilkosságok, öngyilkosságok a betegséggel járó érzelmihiány miatt brutálisak.

A skizofrén gondolkodásából hiányzik a logika, téveszméjüknek semmi köze a valósághoz. Leggyakoribb az üldöztetési (valaki ártani akar neki, megfigyeli), valamint a befolyásoltatásos téveszme (úgy érzi, testét-lelkét idegen erők irányítják). Mivel a beteg meg van győződve a téveszmék valóságáról, látszólag indíték nélkül követhet el bűncselekményt ellenségei, de saját családtagjai ellen is.

A skizofrénia negatív tünetei hiánytünetek, jellemző a lelki élet megfakulása, a szociális kapcsolatok leépülése. Nincs érzelmi kötődése, így eltávolodik az emberektől.

A betegség kialakulását döntően genetikai tényezők határozzák meg. Bár alapvetően az agy betegsége, ez önmagában nem elég a kialakulásához. Az öröklött biológiai hajlamot a serdülőkor, a fiatal felnőttkor végén bizonyos pszichoszociális hatásoknak kell aktiválniuk. Tüneteinek megjelenését általában erős stresszhatással járó időszak előzi meg.

A pszichoanalitikusok szerint a betegeket két éves koruk előtt trauma érte az anya–gyermek kapcsolatban. Az anya nem volt gondoskodó, elutasító, durva magatartása miatt nem elégíthették ki a gyermek ez irányú szükségleteit.

Csoportfoglalkozás az agresszió leküzdésére

Fontos tehát, hogy már a szocializáció korai szakaszában a felmerülő konfliktusok erőszakmentes megoldását segítő gátló mechanizmusok épüljenek az emberi viselkedésbe. Nagy szerepük van ebben a szülőknek. E feladatuknak úgy tehetnek eleget, ha erőszakmentes modellt nyújtanak a családban felnövekvő új generációnak, hogy az erőszak ne válhasson a családi kommunikáció eszközzé. De miként Kerezi Klára¹⁴ is felhívja a figyelmünket a szomorú valóságra – Gelles és Straus megfogalmazását idézve, miszerint a rendőrséget és a hadsereget kivéve a család mint társadalmi csoportot hatja át leginkább az erőszak –, nem bízhatjuk minden gyermek „erőszak-mentesítését” a szülőkre – hiszen e téren sokszor ők gyermekeik tanítómesterei –, így szükség van az agresszió visszaszorítását célzó csoportos foglalkozásokra.

A csoportos foglalkozás¹⁵ olyan viselkedésbefolyásoló gyakorlatokból álló tanulási program, amelynek során a résztvevő társadalmi beilleszkedést segítő *skilleket* ismer meg és gyakorol be – ennek hatására csökken a bűnismétlésének kockázata. A programnak nem célja, hogy feltárja a résztvevők személyiségének mély rétegeit, és azok analizálásával és átalakításával érjen el változást, hanem problémaközpontúan csak a viselkedés azon deficiteire koncentrál, amelyek a társadalmi beilleszkedési problémát okozzák. A fiatalokéak igazságszolgáltatási rendszeréről szóló 20/2003. számú Európa tanácsi ajánlás kommentárja a kognitív magatartásalakítás módszereit, az indulatkezelési és a problémamegoldó technikákat tekinti az egyik leghatékonyabb beavatkozási módnak.

¹⁴ Kerezi Klára: i. m. 50. o.

¹⁵ Bogschütz Zoltán: A csoportfoglalkozás kezdetei a pártfogó felügyelet során. Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2006. november 9., 25. o.

Agresszióhelyettesítési tréning

Az *Aggression Replacement Training*¹⁶ (ART) olyan gyakorlati foglalkozás, amely a problémás kamaszok, gyerekek vagy felnőttek agresszióval való megbirkózását segíti elő. A tréning módszerét az Egyesült Államokban fejlesztették ki az 1980-as években, napjainkban pedig már húsz államban alkalmazzák, Amerikán kívül Európában, Ázsiában, Óceániában iskolákban, valamint a büntető igazságszolgáltatás területén is mint bűnmegelőzési, illetve a bűnismétlés elkerülésére szolgáló eszközt. Megalkotása *Arnold P. Goldstein*¹⁷, *Barry Glick* és *John C. Gibbs* nevéhez fűződik. Goldstein húsz másik ART-szakértővel együtt 2001-ben megalapította az *International Center of Aggression Replacement Traininget*, vagyis azt ART Nemzetközi Központját. Az ICART nyitva áll minden érdeklődő kutató vagy gyakorló szakember előtt. Profeszionális háttérként szolgál a tapasztalatok összegyűjtéséhez, cseréjéhez, ahhoz, hogy az adatokat és ezek tanulságait feldolgozva megteremtsék a további fejlődés lehetőségét, és hasznos megelőzési szemléletként szorgalmazza a program terjesztését.

Remélhető, hogy a jövőben Magyarország is csatlakozik ama államokhoz, amelyekben e módszerrel sikeresen lépnek fel az agresszió ellen, valamint a társadalmi beilleszkedés segítése érdekében. Nálunk az ART még bevezetés előtt áll. Pécsen, a Fiatalokért Regionális Büntetés-végrehajtási Intézetében volt szerencsém figyelemmel kísérni egy „kísérleti” tréninget. Az ott szerzett élményeim és a tréning felépítését áttekintő külföldi szakirodalom¹⁸ alapján a következőképpen jellemezhetem e módszert.

Az ART számos más elmélet elemeinek összefonódásából született új egész. Alkotói a tanulás eredményessége érdekében központi szerepet szántak az ismétlésnek, valamint *Jean Piaget* elmélete alapján a kortársak¹⁹ hatásának, vagyis figyelembe vették, hogy mivel a fiatalok a velük azonos korúaktól hallottakra fogékonyabbak, a tréning nagy hangsúlyt helyez arra, hogy a tréner helyzeteket alakítson ki olyan, amelyekben ennek a befolyásoló erőnek minél több pozitív hatása érvényesülhet.

¹⁶ <http://www.aggressionreplacementtraining.org/>

¹⁷ <http://www.uscart.org/maingoldstein.htm>

¹⁸ <http://www.co.thurston.wa.us/juvenilecourt/probation/ART.htm>

¹⁹ „A kortárssegítők olyan fiatalok, akik az egykorú partnerek között eredendően meglévő azonosulási képességet mozgósítva, mellérendelt szerepből igyekeznek segítséget nyújtani társaiknak. Sokszor a híd szerepét töltik be a fiatalok és a kompetens szakemberek között.” Idézi Both Emőke: A kortárssegítés lehetőségei a büntetés-végrehajtás és az utógondozás területén. In: Kelemen Miklós (szerk.): Az ELTE ÁJK hallgatóinak tudományos diákköri dolgozatai. Budapest, 2005, 176. o.

Ahogy a kortárssegítők, kortárssegítés hatékonyságát is az alapozza meg, hogy mellérendelt felek kerülnek kapcsolatba egymással, az ART is azzal számol, hogy a fiatalok a felnőtt, a képzett tréner irányításával egymásra hatva jobb eredményeket érhetnek el, fogékonyabbak a „tanításra”, ha azt egy velük egykorútól hallják, akkor is, ha az nem tényleges és akaratos tanítás formájában hangzik el.

Az ART általában tízhetes program, vagyis a résztvevők tíz hétig hetente háromszor egy órát töltenek együtt a képzett trénerekkel. Olyan képességekre tehetnek itt szert, amelyek gyermekkorukban valamilyen oknál fogva (megfelelő családi háttér hiánya, vagy a következtelen, vagy teljesen hiányzó nevelés miatt) nem épültek be személyiségükbe. A megtanulandó eszközök képessé teszik őket arra, hogy problémáikat elfogadható módon oldják meg, konfliktushelyzetekben és az interperszonális viszonyaikban helyesen reagáljanak.

A sérült személyiségű, antiszociális magatartású fiataloknál csak a segítségnyújtás nagyon tapintatos formája célravezető, hiszen a direkt nevelési módszerek további zavarokat okozhatnak. Mivel nem érzik át igazán a szabályok követésének kötelezettségét – az elkövetett bűncselekmények mögött is gyakran ez áll –, a játékos feladatok szabályai finoman rávezethetik őket ennek fontosságára.²⁰

Az ART három komponense a *szociális készségeket fejlesztő tréning*, az *indulatkontroll-tréning* és az *erkölcsi érvelést fejlesztő tréning*. A szociális készségeket fejlesztő tréning az agresszív fellépés helyett más eszközt nyújt, az indulatkontroll-tréning segít az agresszió visszaszorításában, az erkölcsi érvelést fejlesztő tréning pedig a résztvevők gondolkodásának alakítása által kialakítja az igényt arra, hogy akarjanak is más eszközzel élni.

Csak annak lehet másik eszközt felajánlani az agresszió helyett, aki megérti, miért érdemes arról „lemondania” és küzdeni ellene, és aki megengedi, hogy új eszközt adjunk a kezébe.

Szociális/interperszonális készségeket fejlesztő program

Goldstein strukturált tanulási terápiája az interperszonális készségek növelése révén segít a résztvevőknek igényeik, életmódjuk és életkörülményeik normalizálásában. A szükséges készségek elsajátításával arra törekszik, hogy növelje autonómiájukat, belső kontrolljukat, megfigyelési és kommunikációs pontosságukat, a frusztráltsággal

20 Patkó Kornélia – Stiblar József – Szabóné Szilágyi Zsuzsa – Szabó Katalin – Endrődi Jánosné: Cél a bűnmegelőzés, eszköz: a konfliktuskezelés. In: Baranyi Éva (szerk.): *Módszerek a bűnmegelőzésben. Tanulmányok a veszélyeztetett fiatalok bűnelkövetésének megelőzéséről és visszaesésük elkerüléséről.* Budapesti Művelődési Központ, 2006, 46. o.

szembeni toleranciájukat, ambícióikat, hogy ezáltal könnyebben boldogulhassanak a mindennapi életben.

Ilyen begyakorolandó készség az egyik foglalkozáson egy másik személy érzelmeinek megértése, egy probléma higgadt felvetése és megbeszélése, máskor a verekedésből való kimaradás, vagy a kudarc élményének feldolgozása. Minden készség elsajátításakor bizonyos elveket, szabályokat kell követni. Ezeket tanulási pontoknak nevezzük. Minden készséghez négy-öt tanulási pont tartozik, amelyeket nem szabad figyelmen kívül hagyni, és amelyek rögzülése elvezet az adott készség automatikus alkalmazásának képességéhez.

Az önzést és a mások érdekeinek figyelmen kívül hagyását fenntartó külsőségeket töri meg ez a szellemi mozdulatsor, amely rákényszeríti a szereplőt arra, hogy körülhúzzon, és megadja annak a lehetőségét, hogy észre tudja venni, hogy észre is akarja venni, hogy „nem egyedül van”. És ha nem egyedül van, akkor szembesülni fog másokkal, mások érveivel, érdekeivel, és azzal, hogy ezeket az érdekeket a másik figyelembevételével össze lehet hangolni a sajátjaival, és képes lehet arra, hogy ezt meg tudja tenni, hogy meg tudjon állapodni, kompromisszumot tudjon kötni.

Goldstein módszerében a négy fő komponens közül az első a *mintaállítás*. A tréner videofelvételen mutatja be az éppen aktuális és gyakorolt képesség alkalmazási lehetőségeit. Néhány perces kisfilmet vetít le a résztvevőknek. Az első jelenetben nem vagy nem helyesen alkalmazzák az aktuális tanulási pontokat (például a „dühre való reakció” készségének fejlesztésénél egy kocsmai jelenetet látunk, amelyben az egyik férfi véletlenül felborítja a másik sörét, amiből veszekedés kerekedik). Ezután következik a második jelenet, amely ugyanazt az élethelyzetet mutatja be, ugyanazzal a szereplőkkel azonos helyszínen, csak ebben az esetben a főszereplő helyesen alkalmazza a tanulási pontokat, vagyis az adott tanuló készségnek birtokában eredményesebben zárja a vitát, elkerüli a veszekedést, sikerül békésen szót értenie a másikkal.

Ez után a szerepjátékokhoz szabadon hagyott játéktérben imitáló szerepjátékban játsszák el a résztvevők a konfliktust. Mindig az a főszereplő, akitől a tanulási pontok alkalmazását és a gyakorolt szituáció ezeken alapuló helyes bemutatását várjuk. Játék közben figyelhetik a táblát, amelyen sorrendben szerepelnek a tanulási pontok²¹, annak érdekében, hogy egy se maradjon ki.

A szerepjátékokat addig kell folytatni, hogy minden résztvevő egyszer eljátszhassa a főszerepet, lehetősége legyen alkalmazni a tanulási pontokat. Minden el-

21 Dühre való reakció esetében a következő tanulási pontokra kell figyelniük: 1. figyelmesen hallgass meg a másikat; 2. éreztess vele, látod, hogy dühös; 3. kérdezz rá arra, amit nem értesz; 4. éreztess vele, hogy megérted, hogy dühös; 5. ha úgy érzed, hogy a pillanat megfelel, mondd el a véleményed, érzéseidet.

játszott jelenet után szükség van a pozitív megerősítésre. Ha az adott főszereplő nem alkalmazott is minden tanulási pontot, vagy valamelyiket nem helyesen tette, a szereplésének értékelésekor a hangsúlynak azon kell lennie, amit sikerült jól megvalósítania. A többi résztvevőtől is azt várjuk, hogy értékeljék a másikat, hiszen az ő megerősítésük szinte fontosabb, mint a tréneré. A trénernek tehát nagyon fontos szerepe van abban, hogy rávegye a résztvevőket arra, hogyan bírálják a másik szerepjátékát úgy, hogy abban a pozitív megerősítésen legyen a hangsúly.

A videón bemutatott élethelyzet idegen lehet a résztvevőknek, esetleg néhányan még soha nem jártak olyan helyszínen, vagy nem kerültek a kislímben kiragadott konfliktusba senkivel, esetleg nem is fognak, így e példa alapján feleslegesnek tartathatják a gyakorlást, céltalannak és értelmetlennek a tanulási pontokat. Hogy értelmet adjunk a gyakorlásnak, és megmutassuk nekik, hogy bármely hasonló esetre alkalmazhatják ezeket az elveket, minden résztvevővel meg kell nevezetnünk egy jövőbeli helyzetet, amelyben úgy érzi, szüksége lehet rájuk, eredményesen alkalmazhatják őket. Ezt nevezzük anticipáló szerepjátéknak. Egy jövőbeli esemény előrevetítésére kerül sor (például a zárkatársa nem takarít soha, meg fogja kérni erre). Ennek a jövőbeli eseménynek a „gazdája”, a „rendező” először vázolja a helyzetet, berendezzi a terepet a szerepjátékhoz, és két résztvevőnek utasításokat ad, hogy bemutathassák a jelenetet. A jövőbeli konfliktust több résztvevő-páros is előadja. Mindegyik jelenet után megkérdezzük a „rendező”-t, hogy mi az, amit ő is így oldana meg, mi az, ami pozitív volt az egyik, illetve a másik szereplő játékában. Végül ő ül be a játéktérre, és a szituációt a már általa is megerősített és helyeselt tanulási pontok alapján igyekszik eljátszani. Majd az ő játékában helyesen megvalósult tanulási pontokat a tréner erősíti meg. A résztvevők ezt az anticipáló szerepjátékot kevésbé érzik kötelezettség nélkülűnek, hiszen néhány napon belül valószínűleg valóra váló, velük megtörténő eseményről van szó. Az anticipáló szerepjátéknak célja, hogy a szereplők felfedezhessék: a megtanulandó képességek nem öncélúak, azokat a saját életükben is alkalmazni tudják. Ezzel rögtön ösztönöznünk is tudjuk őket arra, hogy a tanulási pontokat a mindennapokban is használják.

A rekonstruáló szerepjáték egy esetleges elem a program részeként. Arra teremt lehetőséget, hogy a résztvevők a program során felelevenítsék azt a múltbeli helyzetet, amelyben nem vagy nem teljesen sikerült az adott képességet alkalmazni. Ezzel „javítási lehetőséget” kínálunk nekik. Ennek a szerepjátéknak a célja az, hogy a résztvevő olyan helyzetben mutathassa be az adott képességet, amelyben az korábban nem sikerült.

Előfordul, hogy a résztvevők kudarcként élik meg, ha megfelelően alkalmazzák a tanulási pontokat, de azok nem váltják be a hozzájuk fűzött reményeket. Ennek kapcsán is nagyon fontos tudatosítani a résztvevőkben, hogy az általuk helyesen

alkalmazott viselkedés nem hozza magával automatikusan a másik fél egyetértését, amit viszont nem szabad kudarcként megélniük, hiszen az életben sokszor találkozhatnak olyan személyekkel, akik nem bírnak a most tanulandó képességekkel, és nem lesznek partnerek egy esetleges kompromisszum megkötésére, illetve a minimális együttműködésre, megértésre sem. Egy-egy ilyen kudarc nem szabad hogy elbizonytalanítsa őket, hiszen ha mindent megtettek, amit lehetett, helyesen cselekedtek.

A szerepjátékoknál mindig figyelni kell arra, hogy a játékot a tanulási pontok bemutatása után érdemes befejezni, vagyis nem ígérhetjük nekik, és nem kelthetjük bennük azt a hamis illúziót, hogy a leendő partnerük is olyan nyugodtan, előzékenyen, szabályosan fog reagálni, mint a tréningen velük szemben ülő másik résztvevő, aki csak egy szerepet játszik. Ezért a szerepjátékot jobb a párbeszéd végkifejlete előtt befejezni²², mintegy arra koncentrálni, hogy a tanulási pontok megjelenjenek, de azokat a résztvevő ne tartsa mindenhatónak, hanem azzal is elégedjen meg, hogy a tőle elvárható leghelyesebb viselkedést tanúsította.

A harmadik fő komponens a *megerősítés*, a dicséret. Erre azért van nagy szükség, mert a tanult viselkedés jobban rögzül a terápia során, ha alkalmazása a résztvevő megelégedésére szolgál. A terápia után a helyes viselkedés kevésbé társul megerősítéssel. Néha teljesülni fog a kívánsága, amit a tanult módon próbál meg elérni, vagy a környezete tényleg megerősíti, vagyis helyesli viselkedését, de ez nem állandó jellegű megerősítés lesz, mint amelyet a tréning a trénerrel kezdetben megkövetel. Ezért is van szükség arra, hogy a terápia alatt a tréner áttérjen az állandó megerősítésről a megszakított megerősítésre, vagyis a terápia végéhez közeledve csak a résztvevő új teljesítményeit dicsérje, a már kialakult, begyakorolt, rögzült elemeket, képességeket ne, természetesnek, magától értődőnek tartva azokat.

A negyedik komponens a *transzfer-tréning*, amelynek célja, hogy a célzott képességet a tréning keretein kívül is alkalmazzák a terápia során, és azután is. A rekonstruáló és anticipáló szerepjátékok teremtik meg ennek lehetőségét, hiszen a résztvevők mindennapjaiból emelnek be példákat a gyakorlatokba.

Indulatkontroll-tréning

A szociális készségeket fejlesztő komponens feltárja a résztvevők előtt, hogy az agresszív fellépés helyett mi más tudnak tenni. A második, érzelmekre orientált rész (indulatkontroll-tréning) azt tanítja, hogy mit ne tegyenek. A cél az önkontroll, önuralom javulása és az agresszió csökkentése, kezelése.

²² Ne játszassuk el egy vita során, hogy a partner azonnal beleegyezik mindenbe, mindent a résztvevő kívánsága szerint ígér, tesz vagy mond.

A kezdeti lépések arra irányulnak, hogy a résztvevőket meggyőzzük arról, hogy az agresszív viselkedés miatt problémáik lehetnek: szembekerülnek a hatóságokkal vagy barátaikkal, ismerőseikkel. A trénernek igyekeznie kell minél életszerűbb példákkal bemutatnia, akár saját hétköznapijaiból, hogy megéri nagyobb önuralmat, önkontrollt gyakorolni. Ekkor már fontos azt is hangsúlyozni, hogy ez nem jelenti azt, hogy aki önuralmat gyakorol, az megadja magát, vagy vesztes, „lúzer”, „csicska” lenne. A trénernek arról kell meggyőznie a résztvevőket, hogy minél nagyobb az önkontroll, annál nagyobb a személyes erő érzése. Hiszen ha engedjük, hogy mások felingereljenek, ezzel átengedjük a vezetést saját magunk felett. Ez az önuralom megalapozása.

A foglalkozások lényege, hogy a tréner óráról órára bővíti a résztvevők ismereteit az olyan technikákról, amelyek segítségével az indulatok csökkenthetők. Ezeket mindig elmagyarázza, példákkal illusztrálja, majd szerepjátékokkal igyekszik a résztvevők viselkedésének szerves részévé tenni.

Az indulatkontrolllánc elemei egyenként adják a foglalkozások anyagát. Ezek a következők:

1. az agresszív viselkedés belső okainak felfedezése,
2. az indulat testi jeleinek felismerése,
3. indulatcsökkentő technikák (3 + 1),
4. emlékeztetők alkalmazása,
5. önértékelés.

Az első foglalkozáson arra kell fényt deríteni, mi az, ami indulatosá tesz, mi az agresszív viselkedés kiváltó oka. Természetesen mind külső, mind „belső okok” szerepet játszanak a viselkedésünkben, de a külső okokra nem hathatunk – valaki megalázóan beszél velünk, meggyanúsítanak valamivel –, így ezeknek nem sok figyelmet szentel a program. Az agresszív viselkedéshez azonban nem elég a külső tényező, belső okok is szükségesek. Személyben rejlőd okai vannak annak, ha valaki egy meghatározott helyzetben indulatos lesz. Az ilyen elferdült gondolkodás – mint például „ezek kinevetnek, ezt nem hagyhatom”; „mielőtt még jobban lúzernek néz, meg kell vernem” – bizonyos körülmények esetén agresszív viselkedést válthat ki. Azzal, hogy a tréner a résztvevőkkel megvizsgáltatja a belső indítékaikat, megindítja a tanulási folyamatot, amire a tízhetes program épül. Ha tisztában lesznek saját érzéseikkel, megtanulhatják, hogyan helyettesíthetik az indulathoz vezető negatív gondolataikat pozitívokkal. Minden foglalkozásnak eleme a szerepjáték, amelynek folyamán az éppen tanulandó és felismerendő pontokat hangsúlyozzák, gyakorolják. Első alkalommal a hangsúly a belső indítékok felderítésén van.

A soron következő órán az indulatot jelző *testi jelekről* és három indulatot csökkentő technikáról esik szó. Ha a résztvevők megtanulják felismerni, szembesülnék

azzal, hogy mit is jelent a gyomruk összeugrása, a foguk csikorgatása és az összeszorított öklük, az indulatra összpontosítva könnyebben képesek lesznek megfékezni, szembenézni vele. Az indulatsökkentő technikák alkalmazásához fontos, hogy fel is fogják, hogy éppen dühösek, vagy dühöngeni kezdenek. A tréner három *indulatsökkentő technikát* ismertet: a mélylégzés, a visszszámolás és a kellemes emlék felidézésének technikáját.²³

A következő láncszem az emlékeztetők kialakítása. Az emlékeztetők egyszerű utasítások, amelyeket akkor adhatunk magunknak, amikor nagyon feszültek vagyunk. Ha az ember ilyen helyzetekben azt mondja magának, hogy „nyugul!”, „higadaj le!”, vagy „lazíts!”, ezáltal arra összpontosít, hogy megelőzze az agresszív viselkedést, amit józan ésszel mérlegelve el akar kerülni.

A következő lépcsőfok az önértékelés módszerének elsajátítása, amivel saját cselekvésünket értékelhetjük. Eldönthetjük, hogy adott konfliktushelyzetben helyesen viselkedtünk-e, vagy sem. Ennek segítségével a résztvevők az önjutalmazás vagy az önkritika alapján még közelebb kerülnek ahhoz, hogy ne kötelességként, más kedvéért alkalmazzák a technikákat, hanem saját maguk uraként saját elhatározásból.

Negyedik indulatot csökkentő technikaként, az *előregondolkodás* bemutatására kerül sor. Ilyenkor az indulatos viselkedés következményeinek megbecsüléséről esik szó. „*Ha most ezt teszem, később ez fog történni.*” Fontos, hogy a tréner felhívja a figyelmet arra, hogy a rövid és a hosszú távú következmények közül a résztvevőknek mindig a hosszú távúakra kell koncentrálniuk, mert a rövid távú következmények sokszor félrevezethetik őket: „*Ha most megverem, befogja a száját*” – „*Ha most megverem, nem mehetnek el az osztályal az év végi kirándulásra.*”

A következő fontos tanulni- és felismernivaló, hogy nemcsak mások ingerelhetnek bennünket, hanem a *mi viselkedésünk* is bosszanthat másokat. A tréner megneveztet a résztvevőkkel olyan viselkedést, amelyről tudják, hogy másokat feldühíthetnek vele. Ezeknek a helyzeteknek az elkerülésével is csökkenthetjük a konfliktusok kialakulásának lehetőségét. Itt is az előregondolkodás technikájára van szükség: „*Ha ezt teszem, valaki dühös lehet, és onnantól a helyzet általam irányíthatatlan lesz, mert az ő agresszív viselkedését már nem tudom uralni.*”

Az utolsó néhány foglalkozáson már nem tanulnak újat a résztvevők, hanem az eddigiek összefoglalása és elmélyítése következik, és eközben nagy hangsúlyt helyeznek a szociális készségeket fejlesztő programban tanult képességekre is. A szerepjátékokban minden eddig tanult elemet alkalmaznak, és a tréner a helyesen használt technikák után megerősíti őket. Ismét tudatosítja a résztvevőkben, hogy olyan képességek birtokában vannak, amelyek segítségével kordában tarthatják in-

²³ Az emberről csillapítja az agressziót a mosoly, a sírás, a panaszkodás vagy a fej lehajtása és a szubmisszív más hasonló látható jelei. Csányi Vilmos: i. m. 14–28. o.

dulataikat, így növelhetik személyes erejüket, és több elismerést, tiszteletet kaphatnak másoktól.

Erkölcsei érvelést fejlesztő tréning

Ez a tréning harmadik összetevője. Ha a résztvevők magukévá tették a tanult szociális készségeket, és képesek az agresszió rendszeres elkerülésére, akkor még mindig kérdéses, hogy a valóságban alkalmasak-e arra, hogy alkalmazzák e képességeket.

A tréning alapja a következő: minden foglalkozáson előkerül egy problémás helyzet. A 13 példaként szolgáló helyzetet úgy állították össze, hogy azokba a résztvevők könnyen beleképzelhetik magukat. Ezek a legkülönbözőbb helyeken játszódnak: otthon, iskolában, munkahelyen vagy éppen büntetés-végrehajtási intézetben. Minden helyzet egy problémával szembetalálkozó fiatalról szól. A foglalkozásonként adódó problémák: „el kell-e mondani, hogy tudod, valaki lopott”, „barát és buli közötti választás”, „testvéred drogot árusít, elmondod-e szüleidnek”, „csalja-e a vizsgán”.

Ezek a helyzetek döntést igényelnek, viszont mindig egy idegen problémáról kell dönteni, sosem a résztvevők aktuális, életből hozott eseteiről, így könnyebb objektíven szemlélni a helyzetet. A résztvevők között kialakuló vita közben fény derül a háttérben rejlő hiányosságokra, értékrendjük különbözőségére is.

E komponens a fiatalok gondolkodását, hozzáállását igyekszik javítani, ráveze- ti őket arra, hogy a kérdéses problémás helyzetekben más módon is dönthetnek, viselkedhetnek, mint ahogy azt eddig tették volna gondolkodás nélkül.

Az erkölcsi fejlődésbeli lemaradás mérésére a tréningnek saját módszere van. Kérdőíves formában olyan eszközt ad a trénernek, amelynek segítségével feltérképezheti a résztvevők egocentrikus gondolkodásmódját, valamint fényt deríthet olyan jellemző tulajdonságok meglétére, illetve mértékére is, mint a pesszimista hozzáállás, mások okolása saját hibáért, valamint rossz döntések, antiszociális magatartás bagatellizálása. Ezzel olyan értékekre világít rá, mint az ígéret betartása, igazmondás, segítségnyújtás másoknak.

A helyzetekről készült kisfilm vagy képregény megtekintése után mindenki kap egy kérdőívet, amelyben az adott helyzettel kapcsolatos öt-hat kérdésre kell választ adnia. Ezeket a résztvevők egyedül töltik ki, majd a tréner megkér mindenkit, hogy ismertesse a válaszait, valamint annak indokát. A résztvevők többsége mindig hajlik arra, hogy a kérdések során pozitív, felelősségteljes választ adjon. A válaszok hangos ismertetése vitát válthat ki, ami a fejlődési lemaradásban lévő résztvevőket

kibillenti egyensúlyukból, a cél az, hogy kételkedni kezdjenek. Ez az ösztönzés szükséges fejlődésük megindításához.

Ha a csoportból egyik „antiszociális” fiatalnak sem lenne fogalma a normákról és értékekről, akkor lehetetlen lenne az ilyen tréning végrehajtása.²⁴ Többen is képesek pozitív döntéshozatalra, és válaszaikat általában érett módon indokolják. Ebben a szakaszban a trénernek ezt a meglévő, általában többségi gondolkodást kell felhasználnia, tovább erősítenie. Az érett gondolkodás megbecsülését kell kifejlesztenie a csoportban. Azzal, hogy a tréner megkéri a pozitív döntést hozókat, indokolják meg válaszaikat, szintén e döntést és a mögötte rejlő értékeket hangsúlyozza.

A következő lépés az erkölcsi lemaradás orvoslása. A tréner megkéri a negatív tagokat, hogy fejtssék ki a helyzettel kapcsolatos véleményüket, majd a pozitív véleményen lévő többséget, hogy reagáljanak a negatív érvekre. Ezzel a tréner irányítottan ütközteti a két szélsőséges álláspontot. Ezután újból a korábban negatív választ adókhoz fordul, feltéve nekik a kérdést, hogy továbbra is fenntartják-e érveiket, és mit szólnak a csoport többi tagja által képviseltekhez. A pozitív válaszok mögött rejlő értékekre a tréner mutat rá, ő nevezi meg őket.

Ha a csoportban bizonyos mértékben már észlelhető az érett érvelés, akkor ezt erősíteni kell. Az újabb és újabb problémák előkerülésénél az a cél, hogy minél több többségi álláspont váljon egyhangú csoportos döntéssé. A többségi vélemény körvonalazódása esetén a tréner rákérdez arra, hogy van-e, aki kifogásolja a csoport hivatalos döntését. Ha valaki nem emel kifogást, de mégsem értett egyet a csoport döntésével, az ő gondolkodásán is változtathat a „kudarcból” – abból, hogy véleményével egyedül maradt – eredő frusztráció. Az eredményes összejövétel végén a csoportot mindenképpen dicsérni kell.

A magyarországi alkalmazás lehetőségei

Számtalan kísérlet bizonyította már az ART hatékonyságát, de néhány átfogó tanulmány kimutatta, hogy a bűnözés és egyéb magatartási problémák ellen nem szolgálat egy évnél hosszabban tartó ellenálló képességet. Ennek magyarázata a közvetkező tanulmány²⁵ tanulságában rejlik.

Fiatalok három csoportját hasonlították össze. Az első csoporthoz tartozókat, valamint szüleiket és családtagjaikat is trenírozták. A második csoport fiataljai már egye-

²⁴ A csoport összeállításakor tehát fontos erre is tekintettel lenni.

²⁵ <http://www.findyouthinfo.gov/programdetails.aspx?pid=292>

dül vettek részt az ART programján. A harmadik csoportban viszont senki nem vett részt a programban, sem a szülők, sem a fiatalok. Az első két csoport kimagaslóan jó eredményeket ért el azokhoz képest, akik nem részesültek az oktatásban, viszont jelentős eltérés mutatkozott a két ART-os csoport között is. Szociális készségeiket és a büntető igazságszolgáltatás rendszerébe való visszakerülésüket tekintve azok a fiatalok értek el tartósabb „javulást”, akiknek a családja is részt vett a tréningen.

Az ART önmagában nem mindenható, csodákra nem képes, és beláthatjuk, hogy az idő is ellene dolgozik, ha egy tízhetes program után a résztvevők újra ugyanabba a környezetbe kerülnek vissza, ahonnan jöttek, és ezentúl sem érintkeznek olyan emberekkel, akik értékelni tudják a viselkedésükben beálló változásokat, akkor kevés az esélye annak, hogy az ART maradandóan hasson.

De amit e vizsgálat kimutatott – vagyis hogy nem mindig elég a problémás fiatal trenírozása –, mindenképp figyelemreméltó tanulság, és ha Magyarországon bevezetik e tréninget, erre nagy figyelmet szükséges fordítani, hiszen mindannyiunk célja a minél hatékonyabb működés és az, hogy az értékes munka ne vesszen kárba.

A büntető törvénykönyv 2005. szeptember 1. óta hatályos módosítása következtében a 82. § (5) bekezdésének a)–i) pontjaiban a jogalkotó újraszabályozta a pártfogó felügyelet elrendelése során az ügyész és a bíróság által előírható külön magatartási szabályok körét. Ezek között említhető a csoportos foglalkozáson való részvétel előírásának lehetősége: Btk. 82. § (5) i) pont: „vegyen részt a pártfogó felügyelő által szervezett csoportos foglalkozáson, vagy a Pártfogó Felügyelői Szolgálat közösségi foglalkoztatójának programja szerinti más foglalkozáson”. Az idézett rendelkezést külön törvény lépteti majd hatályba, mégpedig akkor, amikor tényleges alkalmazásának gyakorlati feltételei kiépülnek.

A jogszabályi háttér tehát készen áll arra, hogy a pártfogó felügyelői esetkezelés eszközei bővíthessenek a csoportos technikákkal, hogy e tréningen való részvételre kötelezés magatartási szabály formájában fogalmazódhasson meg.²⁶

Ahogy azt a Btk. is kimondja, a fiatalkorúak vonatkozásában alkalmazott büntetés vagy intézkedés célja elsősorban az, hogy a fiatalok új helyes irányba fejlődjen. Gyurkó Szilvia kriminológus azt hangsúlyozza, hogy nem a büntetés a cél, hanem egy olyan jogkövetkezmény, amelyből a fiatal megtanulja, hogy amit tett, nem megengedhető. Meg kell nevelni őket, megtanítani saját agressziójuk kezelésére, felelős döntések meghozatalára, arra, hogyan láthatják be, ha helytelen, amit tettek. A gyermek- és a fiatalkori bűnözés egy tünet, amelyre reagálni kell, de fontos a kiváltó okok feltérképezése, mivel az családi problémák, bántalmazás, gyermeknevelési vagy életvezetési kudarc, a gyermek pszichés problémáinak a tünete.

²⁶ Bogschütz Zoltán: i. m. 25–26. o.

Az eredményesség érdekében a megelőzésre kell koncentrálni – már az óvodában, iskolában, kisközösségekben és a családokban segítő technikákat, programokat, szakembereket kell alkalmazni, ez pedig igen költséges feladat. Amerikai felmérések bizonyítják, hogy bár nagynak tűnik egy tizenegy-tizenkét éves veszélyeztetett gyermekre a bűnmegelőzés keretében fordított pénzösszeg, de megéri a ráfordított összeg, ha ennek következtében egészséges felnőtt válik belőle, aki dolgozik, családot alapít, gyermeket vállal, ennek hiányában ugyanis nagy a valószínűsége, hogy büntetés-végrehajtási intézetben töltené büntetését, és eltartásra szorulna. Számszerűsíthető tehát, hogy a bűnmegelőzésre fordított anyagi eszközök jobban megtérülnek, mintha azt a bűnözés kezelésére használnánk.²⁷

Hazánkban is fontos lenne tehát az ART értékeit mielőbb a bűnmegelőzés területén kamatoztatni, hiszen minél több fiatal állítunk meg idejében az elkövetővé válás lejtőjén, annál kevesebb felnőtt elkövetőről gondolják a későbbiekben az igazságszolgáltatás szereplői kiábrándultan, hogy „számára már nincs visszaút”.

IRODALOM

Bogschütz Zoltán: A csoportfoglalkozás kezdetei a pártfogó felügyelet során. Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2006. november 9.

Both Émóke: A kortárssegítés lehetőségei a büntetés-végrehajtás és az utógondozás területén. In: **Kellemen Miklós (szerk.):** Az ELTE ÁJK hallgatóinak tudományos diákköri dolgozatai. Budapest, 2005

Csányi Vilmos: Az agresszív biológiai háttere. *Belügyi Szemle*, 2000/7–8.

Fekete Mária – Grád András: Pszichológia és pszichopatológia jogászoknak. HVG-ORAC, Budapest, 2002

Gönczöl Katalin – Korinek László – Lévai Miklós (szerk.): Kriminológiai ismeretek – Bűnözés – Bűnözéskontroll. Corvina Kiadó, Budapest, 1996

Hegedűs Judit: A gyermekek ellen elkövetett erőszak. *Új Pedagógiai Szemle*, 2000/4.

Kerecsi Klára: A védtelen gyermek. Erőszak és elhanyagolás a családban. KJK, Budapest, 1995

Mohai Szilvia: Gyermek a bűn hálójában. Interjú dr. Gyurkó Szilvia kriminológussal. *Hirextra.hu*, 2008. március 5. <http://www.hirextra.hu/2008/03/05/gyermek-a-bun-halojaban/>

Patkó Kornélia – Siblár József – Szabóné Szilágyi Zsuzsa – Szabó Katalin – Endrődi Jánosné: Cél a bűnmegelőzés, eszköz: a konfliktuskezelés. In: **Baranyai Éva (szerk.):** Módszerek a bűnmegelőzésben. Tanulmányok a veszélyeztetett fiatalok bűnelkövetésének megelőzéséről és visszaesésük elkerüléséről. Budapesti Művelődési Központ, 2006

Ungár Tamás: A tehetetlen szülő odavág? Beszélgetés Révész György pszichológussal. *Népszabadság*, 2002. június 7.

²⁷ Mohai Szilvia: Gyermek a bűn hálójában. Interjú dr. Gyurkó Szilvia kriminológussal. *Hirextra.hu*, 2008. március 5. <http://www.hirextra.hu/2008/03/05/gyermek-a-bun-halojaban/>

PAP ANDRÁS LÁSZLÓ

Felvetések az igazságszolgáltatási rendszer nyilvánosságának amerikai modellje kapcsán¹

2009 decemberében a sajtó széles körben számolt be arról a hírről, hogy több bírósági tárgyalótermet felszerelnek olyan audiovizuális berendezésekkel, amelyek online közvetítésre is lehetőséget adnak majd.² A következő írás aktualitását ez a tény is szolgálja.

Az igazságszolgáltatási rendszer (szűkebb értelemben a bírósági eljárások) nyilvánosságának kérdése fontos szerepet tölt be a hazai közjogi vitákban. A harmadik Magyar Köztársaság polgárai, valamint az állami és civil jogvédő szervezetek is nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a személyes adatok – elsősorban az állammal szembeni – védelmének, mint a közérdekű adatok nyilvánosságának. Történelmi tapasztalatokra hagyatkozva kijelenthetjük: régióinkban az állam rá is szolgált e bizalmatlanságra. Fontos azonban hangsúlyozni: alkotmányos demokráciák működtetéséhez az állami jogsértések elleni garanciák mellett aktív, az állam ügyeit, a közügyeket sajtójuknak érző, azok iránt érdeklődő és a közéleti, közpolitikai diskurzust értő kritikával szemlélő polgárookra van szükség. Ezért is kulcsfontosságú az igazságszolgáltatási rendszer átláthatósága, hiszen nemcsak a tisztességes eljárás garantálását, de a jog mint társadalmi szabályozórendszer legitimitációjának erősítését is szolgálja. A címnek megfelelően, a következő írás nem a bírósági eljárások amerikai modelljének, a szövetségi és tagállami szabályok szövevényes rendszerének átfogó bemutatására vállalkozik, hanem a tárgykörrel a szakirodalomban és a tárgyalóterekben folyó fontosabb viták kapcsán fogalmaz meg néhány gondolatot.

Az amerikai igazságszolgáltatási rendszer a világ legranzparensőbb és leginkább polgárközeli modellje, amely nemcsak a tárgyalótermi nyilvánosságra terjed ki, hanem a bírósági mellett az ügyiratok nyilvánosságára is. Az internetre épített elektronikus nyilvánosság terén is merész újításokat találunk Amerikában. Az elektronikus bírósági ügykezelés és ezáltal az aktákban szereplő adatok internetes elérhetősége számos kérdést felvet, és az alkotmányjogi elemzést bonyolítja, hogy

¹ Az írás alapjául egy az Eötvös Károly Közpolitikai Intézet számára készített tanulmány szolgált. A kutatás Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, valamint a 68361 sz. OTKA-kutatás keretei között folyt.

² Lásd például http://www.hirszero.hu/cikk.elo_kozvetites_a_magyar_birosagokrol.133187.html

a digitális nyilvánosság mozgatórugója a kereskedelmi adatbróker cégek különböző szolgáltatásai mögött meghúzódó jelentős, tőkeerős iparág – amelynek törekvései, legalábbis az elektronikus ügykezelés tekintetében, egybeesnek bíróságok (és az ügyvédi kar) praktikus és anyagi érdekeivel. Fontos előrebocsátani, hogy az Egyesült Államok adatkezelési szabályai általában összehasonlíthatatlanul enyhébbek a kontinensen irányadónak tekintettekénél. Ezt csak részben magyarázza az, hogy a többnyire újabb, kazuisztikusabb európai alkotmányokkal szemben az amerikai szövetségi alkotmány nemcsak hogy nem nevesíti a személyes adatok védelméhez fűződő jogot, de az Egyesült Államok bíróságai által alkalmazott *privacy* sem feleltethető meg a kontinentális alkotmány- és adatvédelmi jogban használt fogalmaknak. Noha az összehasonlító jog eredményeit célszerű fenntartásokkal kezelni, hiszen egy-egy jogintézmény, még ha remekül működik is egy országban, eltérő jogi és főleg „jogszociológiai”, azaz tágabb társadalmi környezetben korántsem biztos, hogy hasonlóan kedvező hatással jár. Ebből az is következik, hogy azok a jogfilozófiai, alkotmányjogi érvek, amelyek Amerikában a tárgykört érintő diskurzust meghatározzák, sem feltétlenül azonos súllyal kell hogy érvényesüljenek például Magyarországon. Ennek ellenére két okból is fontos és érdemes nyomon követni az amerikai szabályozást övező jogpolitikai vitákat: egyrészt azért, mert (számos nyilvánvaló és kevésbé evidens) gyengesége és hiányossága ellenére az alkotmányos demokrácia amerikai modellje az egyik legstabilabb és (legalábbis a közjogi alapintézmények, illetve általában a jog mint a társadalmi együttélés alapjául szolgáló intézmény elfogadottságát tekintve) legsikeresebb a világon, és e rendszerben kulcsfontosságú az igazságszolgáltatás, illetve annak átláthatósága, ellenőrizhetősége, továbbá a jogrendszer működésének folyamatos figyelemmel kísérése – vagy legalábbis ennek megnyugtató érzete. A szövetségi bíróságok igazgatási hivatalának 2001-es beszámolója szerint a technológiai fejlesztés közelebb hozta az embereket a bíróságokhoz; az adathozzáférés minden eddiginél jobb, gyorsabb és olcsóbb.³ A másik ok, amely miatt érdemes szem előtt tartani az amerikai vitákat, az az, hogy a kontinentális nézőpontból már-már az eretnenség határát súroló tengerentúli attitűdök talán rugalmasabban és ezáltal talán adekvátabb módon reagálnak arra a helyzetre, amit az elmúlt két évtized digitális és infokommunikációs forradalma hozott. A bírósági eljárások nyilvánossága – érintse az a tárgyalások televíziós közvetítéseit, az ítéletek szövegeit, vagy a periratok teljes anyagának internetes letölthetőségét – ugyanis csak egy (de jellemző) szelete egy igen fontos alkotmányjogi problematikának. Annak, hogy a például az internet

3 Public Access to Court Documents: Better, Faster... and Cheaper Than Ever Before, 33 The Third Branch, April 2001, <http://www.uscourts.gov/ttb/april01ttb/ctdoc.html>; Electronic Access to Bankruptcy Courts Boon to Public, 34 The Third Branch, Sept 2002 <http://www.uscourts.gov/ttb/sep02ttb/electronic.html>.

és az ahhoz kapcsolható radikális technológiai és életforma-változás során új életviszonyok jöttek létre (például a „Nagy Testvér” mellett megjelent sok, a privát szférából érkező „Kis Testvér”, és a kereskedelem, a szerzői jogok vagy éppen a politikai közbeszéd új fórumai nyíltak meg), és ezek változást igényelnek és hívnak életre nemcsak a jogrendszerben általánosságban és konkrét jogintézmények tekintetében konkrétan, hanem az egyes alkotmányos alapjogok egymáshoz vett viszonya kapcsán is. Nem kérdés ugyanis, hogy a világ alapvetően változott-e meg. A kérdés az, hogy ennek milyen alapjogi, alkotmányjogi következményei lesznek. Azt tudjuk, hogy az új világot a korábbinál összehasonlíthatatlanul nagyobb adatforgalom, és az esetek egy részében soha meg nem semmisülő, potenciálisan mindenki számára elérhető adatok felfoghatatlan mennyisége jellemzi, ahol az emberek védtelenek és kiszolgáltatottak nemcsak az érzékeny adataikhoz hozzáférő (és ezáltal adott esetben beláthatatlan mértékű joghátrányt okozó) személyekkel és szervezetekkel, de a személyiséglopással és például a terhes vagy az emberi méltóságot sértő személyre szabott reklámmal, marketinggel szemben is. Korántsem evidens azonban, hogy e radikálisan megváltozott világban egyfajta alkotmányos szuperklauzulaként a személyes adatok védelme tekinthető az origónak, és a konkuráló alapjogok közül minden esetben előnyben részesítendő. Elvi, jogfilozófiai és politikai vitát kell ugyanis folytatni arról, hogy a technológiai újításoknak megfelelően létrejövő új életviszonyok hogyan és mennyiben alakítják – mert nem kérdés, hogy azt teszik – a fennálló alkotmányos alapértékrendszert. A jogfejlődés egy lehetséges modelljét elővetítő amerikai viták annyi tanulsággal tehát mindenképp szolgálnak, hogy a politikai közvéleménynek: a jogalkotóknak, a jogalkalmazóknak és a választópolgároknak közösen kell megválaszolniuk azokat az alapjogi kérdéseket, amelyeket a hagyományos, például a szükségesség–arányosság sémját követő alkotmányértelmezési módszerrel önmagában nem lehet eldönteni.

Az előbbieket után vizsgáljuk meg azokat a fontosabb kérdéseket, amelyek a bírósági eljárások nyilvánosságával kapcsolatban az amerikai vitákban felmerülnek.

A nyilvánosság alapja és dilemmái

Elsőként tisztázni kell a bírósági eljárások nyilvánosságának jogfilozófiai alapját. Több érv szól a nyílt igazságszolgáltatás mellett:

1. elsőként az, hogy ez a bíróság, a bírók és az eljárás ellenőrzésének leghatékonyabb, megkerülhetetlen módja. Ez az eljárás alanyainak (büntetőügyekben a vádlott, polgári perekben mindkét fél) elemi érdeke.

2. Ritkábban hivatkoznak rá, de meg kell említeni, hogy a jogszolgáltatás nyilvánosságának elméleti indokaként az is felhozható, hogy a jog nem más, mint a társadalom, a politikai közösség együttélésének közösen kialakított szabálya, így aki a közösség normáit sérti meg, vagy a normák alkalmazhatóságára vonatkozóan tesz fel kérdéseket, akkor maga a politikai közösség lesz a válaszadó (konkrét személyeken keresztül persze). Ezt juttatja kifejezésre például az, hogy a bíróságok az állam, mondjuk a köztársaság nevében hoznak ítéletet, de gondolhatunk a megkövezés büntetésére is, ahol mindenki (és persze senki sem) hajtotta végre a büntetést.
3. Fontos emellett az is, hogy a jog megismerésének (és ezáltal érvényesülésének) elengedhetetlen kelléke az eljárások és ítéletek nyilvánossága, adott esetben a közéletet éltető vitája.
4. Az az érv is felvethető, hogy ahol állami alkalmazottak sui generis állami funkciót látnak el, az eo ipso a nyilvánosságra tartozik. A Craig v Harney-ügyben az amerikai szövetségi legfelsőbb bíróság például kimondta: minden, ami a bíróság épületében történik: köztulajdon.⁴ Jellemző Abner Mikva nyugalmazott szövetségi bíró, képviselő és fehér házi jogtanácsos azon álláspontja, amely szerint elsősorban közérdek hiányában az adófizetők pénzéből fenntartott bíróságon folyó eljárások anyagainak nem korlátozható a nyilvánossága.⁵
5. A nyilvánosság mellett szóló további érv, hogy az állam (az igazságszolgáltatás) társadalmi kontrolljához informált társadalmi vitára van szükség, és a szükséges információt a nyilvános működés garantálja.

Mindenesetre az előbbiekből következik az a fontos – és kétségbe sem vont – tétel, hogy a bírósági eljárások nyilvánosságát vélelmezni kell, és az alapesetben képest kivételként kell megállapítani a zárt, titkos eljárásokat. A következő fontos kérdés azonban az, hogy hol jelentkezik tartalmilag indokolt és indokolható korlát a nyilvánosság kapcsán.

A kérdést megközelíthetjük abból az irányból, hogy melyek azok a bírósági eljárás során megjelenő adatok, információk, amelyek önmagukban indokolják a nyilvánosság kizárását vagy korlátozását. Ilyenek lehetnek például a szenzitív adatok, egészségi állapotra, nemi orientációra vonatkozó nyilatkozatok, üzleti titkok, bankszámlaszámok, a lakcím, táj szám, vagy bármilyen olyan jellegű közlés, amely az érintett számára kényes, az emberi méltósága, közmegebecsülése szempontjából fontos lehet. Rögtönt azt láthatjuk, hogy ha mindezek az egyébiránt legitím korláto-

⁴ 331 U.S. 367, 374 (1947)

⁵ <http://www.rcfp.org/newsitems/index.php?op=cat&cat=6>

zási okok absztrakt formában indokolhatnák a nyilvánosság kizárását, nem sok minden maradna a nyílt eljárásból, hiszen a perek érínthetik a vagyoni viszonyokat, egy cég jó hírnevét érintő hibás teljesítést, nemi erőszakot, bűrszínalapú diszkriminációt, egy menekülteljárásban az érintett politikai nézeteit stb. Generálklauzula-szerűen tehát önmagában a felmerülő adatok alapján nem korlátozható nyilvánosság.

Másik lehetőségként a nyilvánosság mértéke, formája merül fel mint szabályozási út. A nyilvánosság egy hosszú skála valamennyi pontján elhelyezhető. Elképzelhető, hogy már a pusztán tárgyalótermi jelenlét is kizárt (például nemzetbiztonsági szempontok alapján), vagy bizonyos személyek körére korlátozott, például fiatalok szabálysértési vagy büntetőügyében egyes amerikai államokban a szülőknél és az érintettek kivételével csak (például drogügyekben a jogos érdeket valószínűsítő) iskolaigazgató lehet jelen.

Korlátlan tárgyalótermi nyilvánosság mellett is felmerül az a kérdés, hogy milyen formában rögzíthetők az ott elhangzottak. Akad olyan angolszász bíróság, ahol nemcsak a hangrögzítés és a fényképezés tilos, de jegyzetelni és a résztvevőkről vázlatot készíteni sem szabad. (Angliában például ez az általános szabály.) A grafikai skiccekhez képest a következő szintet a televíziós, zárt láncú vagy nyilvános közvetítés jelenti. Az internet tovább bővíti a nyilvánosság tereit, nemcsak maga a tárgyalás, de az ítéletek és a teljes peranyag – beleértve a bizonyítási eljárást, például tanúvallomásokot – felkerülhet a webre. A teljesen zárt tárgyalás végpontjaként tehát az interneten napi 24 órában elérhető, elvileg örökre hozzáférhető és kereshető teljes peranyag áll. A két véglet között pedig számos további alvariáció található, például az, hogy csak díj ellenében legyenek letölthetők a peranyagok, esetleg csak az ítéletek szövege legyen nyilvános, sőt az azokon belüli személyes adatok is kitörölthetők (ami a taj szám vagy bankszámlaszám szintjétől akár a nevek elrejtését is jelentheti). Fontos különbséget jelentenek azok a technikai megoldások is, amelyek alapján az interneten fellelhető anyagok kereshetők és rendszerezhetők lesznek.

A nyilvánosság különböző mértékeivel és szintjeivel kapcsolatban tehát a következő kérdések vetődnek fel:

1. korlátozható-e a tárgyalótermek fizikai nyilvánossága;
2. megengedhető-e a tárgyalások rögzítése
  - a) jegyzetek,
  - b) rajzok,
  - c) hangfelvétel,
    - zárt láncú vagy
    - nyílt televíziós
    - internetről letölthető formában;

3. az ítéletek elérhetőek legyenek-e a tárgyalás után
  - a) a bíróságon,
  - b) az interneten, illetve szükségesek-e bizonyos korlátozások a hozzáférhetőség tekintetében, például
    - bizonyos adatok törlésével,
    - a hozzáférés anyagi ellentételezéshez kötésével,
    - a kéréselőség és a tömeges adatfelhasználás megakadályozásával;
4. az előbbi pont valamennyi eleme felmerül a peranyagok ítéleten kívüli részével (például tanúvallomások) kapcsolatban.

Utóbbi ponttal kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a bírósági eljárások amerikai felfogásában fel sem merül, hogy a nyilvánosság ne a teljes peranyagra vonatkozzon. Az evidencia, hogy valamennyi ítélet teljes szövege nyilvános és könnyen elérhető, és bár a digitalizált nyilvánosság korában számos aggály vetődik fel például a tárgyalási jegyzőkönyvekben foglalt adatok, információk, bizonyítékok, nyomozati anyagok, szakértői jelentések nyilvánosságával kapcsolatban, Amerikában a politikai és közéleti nyilvánosság igényt tart arra, hogy ezek minél szabatosabb vizsgálatával szorosan nyomon követhesse a tárgyalásokat és az ítéletek indoklását: ez az amerikai bírósági nyilvánosság alapegysége. A legutóbbi időszakban széles körben ismertté vált például a guantánamói fogolytábor fogvatartottjainak vagy a terrorizmus gyanújával fűszerezett kiutasítási ügyekben becsatolt bizonyítékok körüli jogvita: a napilapok rendszeresen követelik, hogy a kormány által titkosított dokumentumok, amennyiben azok a (demokrácia tartóoszlopaként számon tartott) bíróságok asztalára kerülnek, a közvélemény számára is hozzáférhetőek legyenek. Azaz, a közvélemény ismerhesse meg a fogva tartások, kiutasítások okait. Az előbbiekre tekintettel nem vizsgálom elkülönítetten e kérdést, és a következőkben csak az iménti három kérdéskör vázlatos ismertetésére kerül sor.

A tárgyalótermi nyilvánosság

Elsőként rögzíthetjük: a *common law*-ból eredeztetett⁶ amerikai felfogás szerint a bírósági eljárások (az ítélet és valamennyi peranyag) nyilvánossága a kiindulópont, és ezzel a vélelemmel szemben kell indokolt és szigorú mérce szerint mérlegelt kérelmet benyújtani a nyilvánosság korlátozására. Meglehetősen gyakoriak azok az esetek, amikor a bíróságok a jogalkotó, az ügyész vagy a felek kérésének ellen-

⁶ Ezt mondja ki a legfelsőbb bíróság *Nixon v. Warner Communications, Inc.*-döntése, 435 US 589 (1978).

ben is az eljárások nyilvánossága mellett döntenek. Jim Gibbons nevadai kormányzó válópere kapcsán például a bíró alkotmányellenességre hivatkozva figyelmen kívül hagyta azt a törvényt, amely bármelyik fél kérésre automatikusan zárt tárgyalást engedélyez a házassági bontóperben. (Ne feledjük: a nyilvánosság kiterjed a felek vagyoni viszonyaira, annak részleteivel együtt. A konkrét ügyben a kormányzó felesége, férjével ellentétben, nyilvános eljárást szeretett volna.)⁷ Számos hasonló ügytől hangos az amerikai média, és sokszor az is előfordul, hogy kifejezetten a sajtó (esetenként beavatkozóként akár eljárásjogilag is artikulált) kérésére kénytelen a bíróság döntenie a nyilvánosság kérdésében. Tekintsük át az igen kiterjedt joggyakorlatot!

Az eljárási nyilvánosságot érintő jogesetek általános jellemzője, hogy a kérdés szinte minden esetben úgy merül fel, hogy joguk van-e a sajtó képviselőinek a tárgyalóteremben tartózkodniuk, hiszen ha igen, az azonos az eljárás teljes nyilvánosságával. A digitális korszak eljöveteléig a nyilvánosság fokozatainak nem volt jelentőségük: a viták körül folytak, hogy egy tárgyalás vagy teljesen zárta (és ha igen, erre milyen keretek között van lehetőség), vagy jelen lehet-e a „nagyközönség”, amelyen belül nem volt különbség az érdeklődő magánemberek és a professzionális sajtómunkások között. A legfelsőbb bíróság egy 1965-ös ítéletében ki is mondta, hogy a sajtó képviselőinek ugyanolyan joguk van a tárgyalóteremben tartózkodni, mint a civil közönségnek. Az alapdöntésnek tekinthető 1965-ös Estes v. Texas⁸-ügyben a bíróságnak arról kellett döntenie, hogy következik-e a vádlott nyilvános eljáráshoz fűződő jogából az a jog is, hogy kérésére a nyilvánosság kizárható legyen. A legfelsőbb bíróság szerint a per előtti publicitás befolyásolta az ítéletet, és a televíziós közvetítés a tisztességes eljárás akadálya volt. A bíróság azonban kifejtette, hogy a nyilvánosság potenciális korlátozásának elfogadható indokként csak egyetlen nyomós érv merülhet fel: az, hogy befolyásolja-e a tárgyalás nyilvánossága a döntéshozatalt. Az amerikai joggyakorlatban a bírósági eljárások nyilvánossága ugyanis elsősorban a tisztességes eljárás alkotmányos alapelveivel összefüggésben jelenkezik, mégpedig az amerikai eljárásjog egyik specialitásával, az esküdtszéki eljárással kapcsolatban. A nyilvánosság korlátozása tehát nem elsősorban a *privacy*, a magánszféra védelmének összefüggésében merül fel, hanem az esküdtszéki pártatlanságát esetlegesen befolyásoló tényezőként. Az elsősorban büntető- (és csak ritkábban polgári) ügyekben ítélkező esküdtek döntését befolyásolhatja ugyanis egyrészt az, ha az ügy részletei megjelennek a sajtóban, másrészt az, ha az esküdtek személye megismerhetővé válik. A laikus

⁷ <http://www.rcfp.org/newsitems/index.php?i=6773>
⁸ 381 U.S. 532 (1965)

esküdtöket ugyanis nyilván nem védik mindazok a büntetőjogi, egzisztenciális stb. garanciák, amelyek a hivatásos bírót megilletik. A kérdés azért lényeges, mert a hazai, és általában a kontinentális jogi környezetben ahol nincs, vagy legalábbis elenyésző az esküdtszékek szerepe, a nyilvánosság által megismert és ezáltal pártatlanságában korlátozott esküdtekre alapozott (az amerikai gyakorlatban döntőnek tekinthető) érv irreleváns.

A nyilvánosság korlátozására a legfelsőbb bíróság álláspontja szerint tehát az érdekeltek csak a tisztességes eljárás veszélyeztetettsége és nem a *privacy*, azaz annak az elvárásnak, várománynak az alapján hivatkozhatnak, hogy szeretnék, ha bizonyos adataik nem kerülnének nyilvánosságra, nem válnának mások számára hozzáférhetővé. E felfogás szerint az igazságszolgáltatás alanyainak „tisztességes” eljáráshoz fűződik alkotmányos joguk, és korántsem evidens, hogy a pártatlanságon, az ártatlanság vélelmén és a többi klasszikus alapelven felül az a privát szféra védelmét is magába foglalná.

Az Estes-ügyben foglaltakat megerősítette az 1966-os Sheppard v. Maxwell-döntés⁹ is. Bár a nyilvánosság korlátozását itt is fenntartotta a bíróság, ám ennek ellenére indokolásában Clark bíró elvi érveléssel hangsúlyozta a tárgyalótermi történések köztulajdon (*public property*) voltát. Néhány évvel később, 1975-ben a Cox Broadcasting Corp. v. Cohn-ügyben¹⁰ már a döntés is azt az elvet tükrözte, hogy minden, ami a bíróság előtt elhangzik, az nyilvános adat, és a sajtó jelen lehet a tárgyaláson, valamint az ott elhangzottakat meg is írhatja. A sajtó szerepét azzal indokolta a bíróság, hogy miután a polgárok nem tudnak ott lenni minden bírósági eljáráson, a sajtó dolga azok közvetítése. A sajtó közvetítési jogát erősítette meg az 1976-os Nebraska Press Ass’n v. Stuart-döntés¹¹ is.

Az alkotmányos joggyakorlat a hetvenes években még némi egyenetlenséget mutatott: az 1977-es Publishing Co. v. District Court¹²-ügyben a legfelsőbb bíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy a bíróság nem tilthatja meg egy a fiatalok bírósága előtt álló 11 éves fiú fényképének sajtónyilvánosságát. Az 1979-es Smith v. Daily Mail-döntés¹³ alapján pedig az a törvény is alkotmányellenesnek bizonyult, amely a fiatalok büntetési neveinek nyilvánosságra hozatalát tiltja meg általános jelleggel. Az 1979-es Gannett Co. v. DePasquale-döntés¹⁴ a sajtó tárgyalásokon történő részvételét lehetővé tevő alkotmányos jog hiányát állapította meg,

9 384 U.S. 333 (1966)

10 420 U.S. 469 (1975)

11 427 U.S. 539 (1976)

12 430 U.S. 308 (1977)

13 443 U.S. 97 (1979)

14 443 U.S. 368 (1979)

viszont egy évvel később, 1980-ban a *Richmond Newspapers, Inc. v. Virginia*¹⁵. ítéletben a legfelsőbb bíróság ellenkező álláspontra jutott, és kimondta, hogy a szólásszabadságot deklaráló első alkotmánykiegészítés magában foglalja a sajtónak a büntetőeljárásban való részvételi jogát is. A nyolcvanas évektől a legfelsőbb bíróság álláspontja már egységesnek mondható: egyértelműen a Richmond-döntésben megjelölt utat követi. 1981-ben, a nemi erőszak tárgyában folyó *Chandler v. Florida*-ügyben¹⁶ alkotmányellenesnek bizonyult Florida állam azon szabályozása is, amely az ilyen ügyekben kizárta az elektronikus médiák nyilvánosságát. Az 1982-es *Globe Newspaper Co. v. Superior Court*¹⁷-ítélet szerint alkotmányellenes az a törvény, amely kizárja a nyilvánosságot a kiskorúak sérelmére elkövetett nemi erőszak elkövetői ellen folyó büntetőeljárásokról. A *Press-Enterprise Co. v. Superior Court*-ítéletben¹⁸ Burger bíró, a legfelsőbb bíróság elnöke, „hihetetlennek” nevezte azt az alsófokú bírói döntést, amely egy tinédzser lány megerőszakolásának és meggyilkolásának tárgyában folyó eljárásban az esküdtek hat héten át tartó változtatása során kizárta a sajtónyilvánosságot és titkosította a jegyzőkönyvet. Hasonló döntés született az ugyanezen, megint csak egy tárgyalásról kizárt sajtóorgánum által indított *Press-Enterprise Co. v. Superior Court (Press-Enterprise II)*-ügyben¹⁹, ahol egy 12 beteg életét kioltó nővér büntetőperében találta alkotmányellenesnek a nyilvánosság kizárását a legfelsőbb bíróság. Az elvet tovább erősítette az 1989 *Florida Star v. B.J.F.*-döntés is²⁰, amely annak a floridai polgári kártérítési felelősséget megállapító jogszabálynak az alkotmányellenességét mondta ki, amellyel a nemi erőszak áldozatainak nevét megjelenítőikkel szemben élhettek. (Az ügyben az áldozat lakására telefonáltak ismeretlenek, és azzal fenyegették, hogy újra megerőszakolják.) A bíróság szerint az áldozat személyazonossága nyilvános adat.²¹ Noha a legfelsőbb bíróság csak büntetőügyekről hozott döntést, de ezeket analógiaként a polgári ügyekre is alkalmazzák²², és nemcsak a konkrét bírósági eljárásra, hanem a peranyagra is.²³

15 448 U.S. 555, 580 (1980)

16 449 U.S. 560 (1981)

17 57 U.S. 596 (1982)

18 464 U.S. 501 (1984)

19 478 U.S. 1, 10 (1986)

20 491 U.S. 524 (1989)

21 Az amerikai médiában hallgatólagos (de jogilag le nem fektetett) szabály, hogy például nemi erőszak sértetteinek a nevét nem hozzák nyilvánosságra.

22 *Publicker Industries, Inc. v. Cohen* 733 F.2d 1059 (3d Cir. 1984).

23 Több szövetségi fellebbviteli bírósági ítélet erősítette meg azt a tételt, hogy a bírósági eljárás nyilvánossága a személyes jelenlétén kívül az iratmásolás és -megtekintés jogát is jelenti: *United States v. McVeigh*, 119 F.3d 806, 811 (10th Cir. 1997); *Littlejohn v. BIC Corp.*, 851 F.2d 673, 678 (3d Cir. 1988).

A szövetségi fellebbviteli bíróságok tovább finomították a legfelsőbb bírósági doktrínát: egy 1991-es döntés szerint akkor sem lehet a *privacy* jogára hivatkozni, ha valaki bejelentést tesz egy családon belüli erőszakkal kapcsolatban, mert innentől kezdve az a rendőrség diszkrecionális döntése, hogy azt közérdekű adatként kezeli, és nyilvánosságra hozza-e.²⁴ Meg kell jegyezni, az amerikai felfogás értelmében gyakran adódik ilyen helyzet. 1997-ben Kansas államban az állami finanszírozású, a bűnüldözés gyakorlatát bemutató „John TV” valamennyi bemutatott letartóztatott (nem elítél!) nevét, életkorát, címét és fényképét képernyőre vitte. Számos tagállamban az internetről elérhető az elítéltek (közöttük a próbára bocsátottak) listája.²⁵ Egy másik szövetségi fellebbviteli bíróság álláspontja szerint valamennyi rendőrségi adat (például letartóztatásra, büntetett előéletre vonatkozó információ) nyilvánosságra hozható.²⁶ Igaz, a joggyakorlat e tekintetben sem egységes: az amerikai ügyvédi kamara álláspontjával egyezően Kansas állam legfőbb ügyésze szerint például a letartóztatási jegyzőkönyvek nem nyilvános dokumentumok.²⁷

Mindenesetre a „*public is public*”, azaz „a közszolgálat közérdekűvé tesz” elve alapján született az az 1990-es szövetségi fellebbviteli bírósági döntés is,²⁸ amely szerint nem alkotmányellenes, ha közalkalmazottnak olyan kérdőívet kell kitölteniük, amelyben a családtagok esetleges büntetett előéletére, családi állapotára (házasságra, gyermekek számára, születési időpontra), az ellenük folyó bírósági vagy csőd eljárásra, kérdeznek rá, hiszen ez mind állami nyilvántartásban szereplő, tehát nyilvános adat. Ugyanerre az elvre hivatkozva tartotta elfogadhatónak egy másik, 1997-es szövetségi fellebbviteli bírósági ítélet azt a gyakorlatot, amely a szexuális bűnözők fényképét, címét és foglalkozását a médiában és az iskolákban közzétette.²⁹ Igaz, két év múlva a Paul P. v. Verniero-döntésben³⁰ egy másik szövetségi fellebbviteli bírósági a lakcím vonatkozásában túlságosan tágnak találta a szexuális bűnözők nyilvános listáján szereplő adatkört. Az 1988-as California v. Greenwood-döntésben³¹ a legfelsőbb bíróság kimondta, hogy a háztartási szemét

24 Scheetz v Morning Call, Inc. 946 F.2d 202 (3d Cir. 1991)

25 Lásd például Daniel J. Solove: Access and Aggregation: Public Records, Privacy and the Constitution. Symposium: Modern Studies in Privacy Law: Notice, Autonomy and Enforcement of Data Privacy Legislation, Minnesota Law Review, June, 2002, p. 1149.

26 Cline v Rogers 87 F.3d 176 (6th Cir. 1996); Daniel J. Solove: i. m. 1182. o.

27 Lásd például M. A. (Mike) Kautsch: Privacy and Openness in Administrative Tribunal Decisions. University of Kansas Law Review, June, 2009, pp. 1125–1126. A legfelsőbb bíróság szerint az FBI letartóztatási adatait tartalmazó karton nem nyilvános. United States Department of Justice v. Reporters Committee for Freedom of the Press 489 U.S. 749 (1989)

28 Walls v City of Petersburg 895 F.2d 188 (4th Cir. 1990)

29 Russel v Gregoire 124 F.3d 1079 (9th Cir. 1997)

30 170 F.3d 396 (3d Cir. 1999); Daniel J. Solove: i. m. 1183–1184. o.

31 486 U.S. 35, 40 (1988)

nem tartozik a privát szférába, hiszen a szemetesek is hozzáférhetnek. Az 1979-es *Smith v. Maryland-ügy*³² alapján pedig a telefonban lévő híváslista sem, mert az pedig a telefontársaság mint közszolgáltató adatbázisában szerepel. Hasonló a helyzet a banki adatokkal az 1976-os *United States v. Miller*³³-ügy alapján.

Tanulságos és jól szemlélteti az életviszonyok változásának a jogfelfogásra való hatását az alabamai legfelsőbb bíróság azon 1964-es döntése, amelyben bár közterületen történt, mégis a *privacy* megsértésének minősítette azt az egyik újság címlapján megjelent képet, amely egy jó hangulatú vásárról tudósítva egy a szél által felhújt szoknyában álló hölgyet ábrázolt.³⁴ Meglepő lenne azonban, ha a YouTube-on található milliónyi kandikamera-felvétel világában is hasonló döntésre jutna ugyane bíróság. Az viszont már elképzelhető, hogy ugyanarra a következtetésre jutna ma is az a New Yorki bíróság, amely nem fogadta el a közszereplők adatainak nyilvánosságára vonatkozó érvelést a Ralph Nader és a General Motors között folyó perben. A cég politikáját támadó politikus ellen egy lejáratását célzó megfigyelési kampányt indított ugyanis a General Motors: kifaggatták az ismerőseit, lehallgatták a telefonját, prostitúátat fogadtak fel, hogy törbe csalják szb. Annak ellenére, hogy a rögzített adatok többségét közterületen szerezték, a bíróság álláspontja szerint ez túllépte az elfogadható mértéket.³⁵

A döntésekből világosan kirajzolódik, hogy az amerikai joggyakorlatot a bírósági nyilvánosság korlátozása során annak a tisztességes eljárásra gyakorolt hatásán túlmenően még az a rendkívül összetett, és a társadalmi viszonyokkal, a korrallal változó azon tényező is befolyásolni fogja, hogy a tárgyalóteremben elhangzottakból mi minősül eo ispo nyilvános, illetve közérdekű információnak. Noha elvi, vagy akár gyakorlati sorvezetőt sem a legfelsőbb bíróság, sem a szövetségi felbbiteli bíróságok döntései nem adnak, az amerikai bíróságokat láthatóan élénken foglalkoztatja az a kérdés, hogy alkotmányosan elhatárolható-e a bírósági eljárásban megismerhető adatok „jó” és „rossz”, társadalmilag hasznos és káros felhasználása. Az alabamai és a kentuckyi legfelsőbb bíróság ítéleteiben az „ön-célú”, „spekulatív”, így a közérdek szempontjából irreleváns, tehát korlátozható nyilvánosság fogalmai is felbukkannak. A Watergate-ügy kapcsán hasonló érvelést választott a szövetségi legfelsőbb bíróság is. Az 1978-as *Nixon v. Warner Communications, Inc.*-döntésben³⁶ megtagadta a sajtó azon kérésének teljesítését, hogy megkaphassák a tárgyaláson lejátszott szalagok szövegének másolatát. A

32 442 U.S. 735 (1979)

33 425 U.S. 435 (1976)

34 *Daily Times Democrat v. Graham* 162 So. 2d 474 (Ala. 1964); Daniel J. Solove: i. m. 1181. o.

35 *Nader v. General Motors Corp.*, 307 N.Y.S.2d 647 (N.Y. 1970); Daniel J. Solove: Uo. 1179–1180. o.

36 435 U.S. 589 (1978)

bíróság azt elvi élel rögzítette ugyan, hogy a sajtónak joga van jelen lenni a tárgyaláson³⁷ és megtekinteni a per anyagait, de hozzátette, hogy ez a jog nem korlátlan.³⁸ Bár igen eltérő a joggyakorlat a tárgyaláson titkosítható adatkör tekintetében, a kiterjedt bírói joggyakorlat számos példával szolgál a nyilvánosság korlátozására is³⁹. Egy vasútállomáson megerőszakolt és a vasúttársaságot emiatt perelő nő arra irányuló kérelmét például elfogadta a bíróság, hogy maradjon titokban a kiléte.⁴⁰ Egy másik nemi erőszak áldozata azonban nem nyújthatott be névtelen kártérítési igényt az elkövetővel szemben.⁴¹ A 2008-as *Doe v. C.A.R.S. Protection Plus, Inc.*-ügyben⁴² ugyanakkor a szövetségi fellebbviteli bíróság elfogadta a nyilvánosság korlátozását abban a perben, ahol a munkaviszony megszüntetésének alapja a felperes abortusza volt. Hasonlóan el szokták fogadni a nemzetbiztonsági érintettségű ügyekben a korlátozott nyilvánosságot.⁴³ Igaz, nem minden esetben: például azt a tárgyalást, ahol egy Guantánamóban szolgálatot teljesítő

37 Ezt az alapdöntésben a common law-ból eredeztetett adatmegtekintési jogot erősítette meg például a következő szövetségi fellebbviteli bírósági ítélet is: *Pansy v. Borough of Stroudsburg*, 23 F.3d 772, (3rd Cir. 1994).

38 Hasonlóan a szövetségi alsóbíróságokéhoz, a tagállami joggyakorlat is meglehetősen töredezett: a Nixon-ítéllelhez hasonló [azaz a nyilvánosságot célhoz kötött és nem öncélú elvnek értékelő] álláspontja jutott az arkansasi, a kentuckyi és a delaware-i legfelsőbb bíróság. *Holcombe v. State ex rel. Chandler*, 200 So. 739, 746 (Ala. 1941); *City of St. Matthews v. Voice of St. Matthews, Inc.*, 519 S.W.2d 811, 815 [Ky. 1974]; *C. v. C.*, 320 A.2d 717, 723 (Del. 1974). A montanai és a missouri, oregoni, West Virginia-i, washingtoni, georgiai, és texasi ellenben annak szinte feltétel nélküli érvényesülését mondta ki. *Republican Co. v. Appeals Ct.*, 812 N.E.2d 887, 892 [Mass. 2004]; *Pulitzer Publ'g Co. v. Transit Cas. Co.*, 43 S.W.3d 293, 300 (Mo. 2001); *Oregonian Publ'g Co. v. O'Leary*, 736 P.2d 173, 176 (Or. 1987); *State ex rel. Garden State Newspapers v. Hoke*, 520 S.E.2d 186, 191 (W. Va. 1999); *State ex rel. Brooks v. Zakaib*, 588 S.E.2d 418, 430 (W. Va. 2003); *Dreiling v. Jain*, 93 P.3d 861, 864 (Wash. 2004); *Green v. Drinnon, Inc.*, 417 S.E.2d 11, 12 (Ga. 1992); *Davenport v. Garcia*, 834 S.W.2d 4, 23 [Tex. 1992]; *Richard J. Peltz – Joi L. Leonard – Amanda J. Andrews: The Arkansas Proposal on Access to Court Records: Upgrading the Common Law With Electronic Freedom of Information Norms*. *Arkansas Law Review*, 2006, pp. 596–601.

39 A bírói álláspontok sokszor élesen eltérnek: az egyik szövetségi fellebbviteli bíróság szerint a nyilvánosságot csak a legszükségesebb esetben lehet felülmúlni, és a büntetőperben a videóra vett bizonyítékot a média lemosolhatta [*United States v. Myers*, 635 F.2d 945 (2d Cir. 1980)]. Hasonló helyzetben egy másik szövetségi fellebbviteli bíróság mindezt megtiltotta [*Belo Broad. Corp. v. Clark*, 654 F.2d 423 (5th Cir. 1981)].

40 *Doe v. Nat'l R.R. Passenger Corp.*, No. CIU.A. 94-5064, 1997 WL 116979, at *1 [E.D. Pa. Mar. 11, 1997].

41 *Shakur*, 164 F.R.D. at 361; *Bell Atl. Bus. Sys. Servs.*, 162 F.R.D. at 422 [D. Mass. 1995]; *Daniel J. Solove*: i. m. 1159–1160. o.

42 [527 F.3d 358 (3d Cir. 2008)]

43 Például *United States v. Aref*, 2008 WL 2598018 (2d Cir. July 2, 2008); *Parhat v. Gates*, 532 F.3d 834 (D.C. Cir. 2008); *In Doe v. Gonzales*, 500 F. Supp. 2d 379 [S.D.N.Y. 2007]; *Doe v. Aschroft*, 334 F. Supp. 2d 471 [S.D.N.Y. 2004]; *Al-Haramain Islamic Found., Inc. v. Bush*, 507 F.3d 1190 (9th Cir. 2007); *Rahman v. Chertoff*, 2007 U.S. Dist. Lexis 76013 [N.D. Ill. 2007]; *Higazy v. Templeton*, 505 F.3d 161 (2d Cir. 2007); *Részletesen David A. Schulz – Adam J. Rappaport – Amanda M. Leith – Levine Sullivan: Update: Developments in the Law of Access & Newsgathering. Communications Law in the Digital Age. Practising Law Institute, Patents, Copyrights, Trademarks, and Literary Property Course Handbook Series, PLI Order, No. 4142, 2008.*

katona ellen, egy 11 éves gyermek megerőszakolása miatt folyó eljárásában a bíróság a nyilvánosság kizárását rendelte el, a felsőbbbíróság emiatt érvénytelenítette.⁴⁴

Fontos még megjegyezni, hogy kontinentális szemmel nézve meglepő, de a nyilvánosság Amerikában kevésbé vitatott a polgári ügyekben, mint a büntetőeljárásokban. A nyilvánosság korlátozására találnk példákat egyes vagyoni jogi, apasági, származás-megállapítási ügyekben, de a legtöbb bíróság és tagállam gyakorlatában ezek és a válóperek is nyilvánosak, a tárgyalások látogathatók és az ügyiratok kutathatók, kikérhetőek. Családjogi és házassági bontóperek tekintetében is egyértelmű tehát a nyilvánosság primátusát mutató amerikai tendencia.⁴⁵ Több olyan, a floridai legfelsőbb bírósághoz hasonló ítélet született, amely a házassági és általában a családjogi perek teljes nyilvánosságát deklarálja.⁴⁶ Egy pennsylvaniai felsőbbbíróság még kifejezetten a pénzügyi adatokra is kiterjesztette a nyilvánosságot.⁴⁷ Hivatkozási alapként legtöbbször itt is azt a már hivatkozott, a Craig v. Harney-ügyben kimondott legfelsőbb bírósági érvelt találjuk, amelynek alapján minden, ami a bíróság épületében történik: köztulajdon.⁴⁸ A georgiai legfelsőbb bíróság például hangsúlyozta egy ítéletében, hogy az információ személyes, adott esetben az érintettre kellemetlen, kényes volta nem jelenti egy polgári perben a nyilvánosság korlátozhatóságának legitim indokát.⁴⁹ Hasonló döntés született csőd-ügyben is: a tárgyalás folyamán felmerülő információk érzékeny volta nem lehet a nyilvánosság kizárásának alapja.⁵⁰

44 United States v. Ortiz, 66 M.J. 334, 2008 WL 2246898 [C.A.A.F. May 30, 2008], bár ez már az ítélet végrehajtását érinti, de sem a média [Arkansas Times, Inc. v. Norris, 2008 WL 110853 [E.D. Ark. Jan. 7, 2008]], sem az elítélt kérésére [Apanovich v. Wilkinson, 555 F. Supp. 2d 901, 2008 WL 822061 [S.D. Ohio March 26, 2008]] nem szokták engedélyezni a kivégzések nyilvánosságát. A Los Angeles Police Department v. United Reporting Publishing Co. [528 U.S. 32 (1999)], valamint a Seattle Times Co. v. Rhinehart-ügyekben [467 U.S. 20 (1984)] a legfelsőbb bíróság ugyancsak a korlátozott nyilvánosság álláspontjára helyezkedett. Lásd még Daniel J. Solove: i. m. 1206–1207. o.

45 A korlátozást helybenhagyó eseti döntések ellenére: például Peyton v. Browning, 541 So. 2d 1341, 1343–1344 [Fla. Dist. Ct. App. 1989]. In re Marriage of Rosenberry, 603 N.W.2d 606, 611–12 [Iowa 1999]. Wendt v. Wendt, 706 A.2d 1021 [Conn. Super. Ct. 1996] Douglas v. Douglas, 772 A.2d 316, 318 [N.H. 2001]; [Providence Journal Co. v. Clerk of Fam. Ct., 643 A.2d 210 [R.I. 1994]; [Thomas v. Thomas, 991 P.2d 7 [N.M. Ct. App. 1999]; Fontana v. Fontana, 87 N.Y.S.2d 903, 907 [N.Y. Fam. Ct. 1949].

46 Barron v. Florida Freedom Newspapers, Inc 531 So. 2d 113, 116 [Fla. 1988]

47 Katz v Katz 514 A.2d 1374 [Pa. Super. Ct. 1986]

48 Craig v. Harney, 331 U.S. 367, 374 [1947]. Ezt erősítette meg például a szövetségi fellebbviteli bíróság F.T.C. v. Standard Fin. Mgmt. Corp., 830 F.2d ítélete is. A teljes nyilvánosság melletti érvekről lásd W. Thomas McGough, Jr.: Public Access to Divorce Proceedings: A Media Lawyer's Perspective. Journal of the American Academy of Matrimonial Lawyers, 2001

49 Atlanta Journal v. Long, 369 S.E.2d 755, 759 [Ga. 1988]; Richard J. Peltz – Joi L. Leonard – Amanda J. Andrews: i. m. 606–610. o.

50 In re Traversa, 371 B.R. 1 [D. Conn. 2007]

A nyilvánosság másik kézenfekvőnek tűnő területe, a fiatalokékat érintő eljárások kapcsán a szakirodalmi érvek Amerikában általában ugyancsak a nyilvánosság mellett szólnak, mondván, hogy például a fiatalokékat bántalmazásáról vagy az alkohol- és drogfüggő gyermekekről szóló ügyek médianyilvánossága és a kérdés exponálása éppen hogy elősegíti a társadalmi felelősség erősödését.

A digitális nyilvánosság

Noha az írás elején vázolt tipológia alapján a nyilvánosság alkotmányjogi konzekvenciáit tekintve lényeges különbség van a tárgyalótermi fizikai jelenlét, valamint a nyomtatott és hagyományos elektronikus médiák és az interneten létrejövő digitális nyilvánosság szintjei között, egyelőre késik a markáns alkotmányjogi joggyakorlatbeli reflexió a kérdésre. A tárgyalások közvetítésének kérdése elsősorban a politika színterén merült fel. Az amerikai föderalizmus sajátosságainak következtében, ahogy az előbbi tárgykörben is, egyértelmű szövetségi legfelsőbb bírósági iránymutatás hiányában a szövetségi és a tagállami gyakorlat igen széttagolt, töredezett és gyakran élesen eltérő képet mutat.

A szövetségi büntetőeljárás kódex 1946-ban beiktatott 53. paragrafusára lehetővé teszi a fotózás megtiltását a tárgyalóteremben, és e szabályozás több szövetségi fellebbviteli bíróságon is kiállta az alkotmányosság próbáját.⁵¹ Az említett 1965-ös Éstesdöntés évében (amikor a legfelsőbb bíróság kimondta, hogy a sajtó képviselőinek ugyanolyan joguk van a tárgyalóteremben tartózkodni, mint a civil közönségnek) a szövetségi szabályozáson túlmenően 48 tagállam jogszabályai tiltották a bírósági eljárások televíziós közvetítését is. A szabályozást számos alkalommal támadták alkotmányossági érvekkel; többnyire sikertelenül. 1984-ben 28 médiaszervezet kezdeményezte a televíziós nyilvánosság erősítését, 1990-ben polgári ügyekben és a szövetségi fellebbviteli ügyekben ezt engedélyezték is. A nagyobb ellenállást hozó büntetőügyek tárgyalásait 1996 óta zárt láncú rendszerben közvetítik az ügy áldozatai és hozzátartozói számára⁵², 2005-ben pedig a kongresszus mindkét háza támogatott egy olyan (végül elbukott) törvénymódosítást, amely diszkrecionális jogkörben a tárgyalásvezető bírót hatáskörébe utalta volna a televíziós közvetítés engedélyezését.⁵³

51 *Conway v. United States*, 852 F.2d 187, 188 (6th Cir. 1988); *United States v. Edwards*, 785 F.2d 1293, 1295-96 (5th Cir. 1986); *United States v. Kerley*, 753 F.2d 617, 622 (7th Cir. 1985); *United States v. Hastings*, 695 F.2d 1278, 1280 (11th Cir.); Daniel H. Erskine: *An Analysis of the Legality of Television Cameras Broadcasting Juror Deliberations in a Criminal Case*. *Akron Law Review*, 2006, p. 716.

52 42 U.S.C. § 10608 (2003); Daniel H. Erskine: *Uo.* 716–722. o.

53 Egy 2002 augusztusában elfogadott jogszabály (Public Law No. 107–206) alapján a 2001. szeptember 11-i terrorselekmények vélelmezett elkövetői ellen zajló, egyébként a nemzetbiztonsági információkra tekin-

Több államban folytattak emellett kísérleti programokat a televíziós közvetítés engedélyezésével. New Yorkban például 1987 és 1997 között folyamatosan hosszabbították a 18 hónapos próbaidőket, és végül a bírói kar támogatása ellenére maradt el a reform. Egyes államokban részletesen, másutt csak elnagyoltan szabályozzák a kérdést. Floridában például a vádlottnak nincs joga a televíziós nyilvánosság kizárására, a bíró teljes szabadsággal dönt a tárgyalás nyilvánosságának fokozatairól. Arizonában és Texasban pedig már arra is volt példa, hogy az esküdszék vitája is a nyilvánosság előtt folyjék.

Az amerikai ügyvédi kamara és Arlen Specter szenátor valamennyi szövetségi eljárás tekintetében javasolta emellett a videofelvételen történő rögzítést. Ez jelenleg 21 tagállam legfelsőbb bíróságán meg is valósul, Florida és Indiana az internetes közvetítést is bevezette. 2007 szeptemberében „a bírósági tárgyalóterembe besütő napfény” elnevezéssel törvényjavaslatot nyújtottak be a képviselőházban, amely a tárgyalásvezető bíró diszkrécionális döntésének függvényében általános jelleggel engedélyezte volna a szövetségi bírósági tárgyalások televíziós közvetítését. Jelenleg ez két szövetségi fellebbviteli bíróság esetében megengedett, de az alsó fokon a kérdés teljes mértékben rendezetlen, noha valamennyi tagállamban létezik valamilyen formában. Sőt 2007-ben Cheney alelnök volt kabinettfőnökének perére még a bloggereknek is külön helyet biztosítottak.⁵⁴ 2007-ben 21 állam legfelsőbb bíróságán működött élő webkamerás közvetítés.⁵⁵

A bírói testületek és az igazságügyi minisztérium általában elutasítók a kérdés ügyében, arra hivatkozva, hogy a kamerák jelenléte megfélemlíti a tanúkat és az áldozatokat.⁵⁶ Ezzel szemben viszont azt az érvet szökták felhozni, hogy a vádlott jelenléte is hasonló hatással jár, mégsem merül fel a tárgyalásról kizárása. A törvényjavaslat végül elbukott a kongresszusban.

Nagyobb sikerrel járt a legfelsőbb bíróság nyilvános üléseinek közvetítését előíró javaslat: a nyilvánosság elől csak a bírák többségének (a perbeli felek védelmével indokolt) döntésével zárhatják el a tárgyalást.⁵⁷ Jelképesnek is mondható, hogy a kamerák nyilvánosságának vehemens ellenzőjeként a nyugalmazását kérő David Souter helyére megválasztott Sonia Sotomayor szenátusi meghallgatásán ki-

tettel jelentős részben zárt tárgyalásban folyó perekben az áldozatok és hozzátartozóik zárt láncú közvetítésben követhették az események egy részét például Zacarias Moussaoui perében.

54 M. A. (Mike) Kautsch: i. m. 1137. o.

55 Robert L. Brown: Just a Matter of Time? Video Cameras at the United States Supreme Court and the State Supreme Courts. *Journal of Appellate Practice and Process*, Spring 2007, p. 2. A szerző az arkansasi legfelsőbb bíróság bírójá és a [kamerákra is kiterjedő] tárgyalótermi nyilvánosság szószólójá.

56 Egy massachusettsi felsőbbbíróság például kimondta, hogy a tanúra irányított kamerával felszerelt mobiltelefon alkalmas a megfélemlítésre. *Commonwealth v. Casiano*, 876 N.E. 2d 475 [Mass. App. Ct. 2007].

57 <http://www.cnn.com/2007/POLITICS/12/06/supreme.court.tv/index.html>

fejezetten pozitív élményként számolt be a kamerák előtt folyó tárgyalásokról – el-
lentétben Souterrel, aki azt nyilatkozta, hogy „csak a holttestemen keresztül enge-
dem a közvetítést”.

A tárgyalás személyes figyelemmel kísérésétől, valós idejű közvetítésétől, valamint a különböző médiákban aktualitásként történő megjelenítésétől fontos elhatárolni az ítéletek, de még inkább a tárgyalás jegyzőkönyveinek, a peranyagok nyilvánosságá-
nak kérdését. A kérdés az, hogy a nyilvánosság mellett szóló alkotmányos érvek (a bíróság ellenőrzése és a tisztességes eljárás garantálása, a közvéleménynek a jog gyakorlati érvényesüléséről történő tájékoztatása, a jogtudatosság és a jogismeret növelése) máshogyan jelentkeznek-e az utóbbi esetkörben. A bírósági aktákból ugyanis egészségügyi, pénzügyi adatok, lakcím, de a nemi életre, iskolai végzettség-
re, hobbiakra, politikai és vallásos meggyőződésre (egy esküdés esetében ezek mind re-
levánsak lehetnek) vonatkozó, adott esetben ezek különböző kapcsolataira vonatkozó összefüggések – akár egy teljes személyiségprofil vagy digitális életrajz birtokába juthatunk.

A jogirodalmi és bírósági viták⁵⁸ tehát ama kérdés körül forognak, hogy hol hú-
zódhat a nyilvánosság határa. Az igazságszolgáltatással összefüggő adatokhoz történő hozzáférés módja, a potenciálisan elérhető adatok mértéke és összetétele – elsősorban az internetes elérhetőség – mennyiben változtatja meg az irányadó alkotmányos standardokat. Egyáltalán: mennyiben más az internetes direktmarketing és a spamküldés, mint az, ha valaki megállít az utcán, és megvételre kínálja a portékáját? Más lesz a helyzet, ha a stresszoldót vagy a paprikaspray-t például egyenest a nemi erőszak áldozatainak büntetőeljárásainak kereshető nyilvántartá-
sa nyomán kínálja a marketingcég? A piaci szektorban gombamód szaporodnak

58 A kérdéstről lásd még Raleigh Hannah Levine: *Toward a New Public Access Doctrine*, 27. *Cardozo Law Review*, 2006, p. 1739; Thomas Melia: *The First Amendment Right of Access to Docket Sheets*, 94. *California Law Review*, 2006, p. 1537; Melissa G. Coffey: *Note, Administrative Inconvenience and the Media's Right to Copy Judicial Records*, 44. *Boston College Law Review*, 2003, pp. 1263, 1272–1284.; Lynn E. Sudbeck: *Placing Court Records Online: Balancing Judicial Accountability with Public Trust and Confidence: An Analysis of State Court Electronic Access Policies and a Proposal for South Dakota Court Records*, 51. *South Dakota Law Review*, 81/2006., pp. 110–112.; Michael Caughey: *Keeping Attorneys from Trashing Identities: Malpractice As Backstop Protection for Clients Under the United States Judicial Conference's Policy on Electronic Court Records*, 79. *Washington Law Review*, 2004, p. 407, 435.; Nicole J. Dulude: *Unlocking America's Courthouse Doors: Restoring a Presumption of First Amendment Access as a Means Of Reviving Public Faith in the Judiciary*, *Roger Williams University Law Review*, Fall 2005; Gregory M. Silverman: *Rise of the Machines: Justice Information Systems and the Question of Public Access to Court Records Over the Internet*, *Washington Law Review*, February, 2004; Emily Metzgar: *Online Court Records: Balancing Judicial Accountability And Privacy in an Age of Electronic Information*, *Washington Law Review*, February, 2004; Peter A. Winn: *Neither Seen Nor Heard: Media in America's Juvenile Courts*, *Communication Law and Policy*, Spring, 2007

ugyanis a különböző adatbányászatra épülő eljárások.⁵⁹ Már most is léteznek Amerikában olyan adatbróker cégek, amelyek a bírósági aktákból, ítéletekből kiszűrt és rendszerezett információt kínálják különböző felhasználói csoportok számára. A criminalsupersearch.com például 29 dollár 99 centért kínál lehetőséget arra, hogy mondjuk egy főbérlet néhány másodperc alatt internetalapú hivatalos adatbázisok alapján ellenőrizze potenciális albérletje hátterét abban a tekintetben, hogy volt-e valaha büntetve, kilakoltatva, korábban mely lakcímekre volt bejelentve, szerepel-e a szexuális bűnözők országos nyilvántartásában, folyik-e ellene csődeljárás, illetve az általa magadott tb-szám nem hamis-e. A biztosítótársaságokhoz hasonlóan egy főbérlet is letölthet olyan programot, amely egy hitelkártyaszám alapján a teljes korábbi hiteltörténetet elemezve kiad egy kockázati kalkulációt.⁶⁰ Nemcsak arra kérhetünk keresést, hogy volt-e valaki, mondjuk, egy családtagunkkal házasságkötésre készülő személy büntetve, de a digitalizált peranyagok világában bármilyen vele összefüggésbe hozható bírósági eljárás anyagai is előkereshetők. A büntetett előéletéhez fűződő hátrányok alóli formális mentesítés (és ezáltal a büntetés hagyományos modellje) például gyökeresen átalakul azáltal, hogy a kiberigazságszolgáltatás kíméletlenebb az államinál: évtizedekkel a büntetés letöltése után is mindenki számára hozzáférhetővé válhat az információ, és informálisan nyilván számos kellemetlenséget jelent az érintetteknek.

Ráadásul az elítélteken túlmenően bármely peres eljárás bármely szereplője, akár egy a perben nem is részes, mondjuk egy tanú vagy egy szakértő által megnevezett személy vagyoni viszonyai, egy ellene folyó csődeljárás ténye, sőt akár kimondottan e célból dolózsusan, visszaélészerűen megjelenített adatok is bekerülhetnek egy ilyen bírósági adatokból összerakott aktába. Fontos megemlíteni, hogy az internet nem felejt: a hagyományos, papíralapú, csak utazással, nyilvartartási időben beszerezhető bírósági ítéletek, peranyagok kapcsán a hozzáférés módjából, az iratok esetleges megsemmisüléséből, megrongálódásából, elkeveredéséből fakadó gyakorlati hozzáférési korlát is megszűnik. A már említett, 1989-es *United States Department of Justice v. Reporters Committee for Freedom of the Press*-ügyben a legfelsőbb bíróság *practical obscurity*ként kifejezetten említi is, hogy a *privacy* egyfajta várományaként az igazságszolgáltatás nyilvánosságának hagyományos értelmezésében számolunk a nyilvános adatnak az egész világ nyilvánossága elé gördülő egyes akadályaival. A hozzáférés módja, a felhasználhatóság mértéke ugyanis nyilvánvalóan befolyásolja az adatokhoz hozzáférés hatásának érzékenységet.

59 Erről bővebben lásd Pap András László: Rendszeri hatékonyság-ellenőrzés – különös tekintettel a terrorizmus elleni harcra. *Rendszeri Szemle*, 2009/6., 50–60. o.

60 Az egyik legnépszerűbb munkavállaló-ellenőrző oldal a HireCheck.

Ahogy az említett felfűjt szoknyát ábrázoló újságcím lap vélhetően eltérő megítélés alá esne a YouTube világában, a változó technológiai környezetben átalakuló életünkben feltételezhetően az a bíróság is máshogy döntene 2009-ben, amely 1971-ben azt állapította meg, hogy a személyiségi jogok megsértését jelenti egy 11 évvel korábbi büntetőeljárásról szóló beszámoló.⁶¹ Ugyanígy valószínűtlen, hogy fenntartaná 1931-es ítéletét az a bíróság, amely az egyébként valós tényeket bemutató *Vörös kimonó* című filmről kimondta, hogy miután egy tisztességes családaneyáról évtizedekkel később a valódi leánykori nevét használva napvilágra hozta, hogy korábban prostituáltként kereste kenyerét, és emberölés miatt vád alatt is állt, tönkretette az életét, és súlyosan megsértette a személyiségi jogait.⁶²

Az amerikai joggyakorlatban az utóbbi évtizedekben egyre népszerűbb alternatív büntetesként előírt magatartási szabályok egyébként is meghaladták a büntetőeljárás azon modelljét, amely a hagyományos büntetés letöltésével véget ér. A nemi erkölcs ellen vétőket (akár szabadságvesztés-büntetésük letöltése után, de akár azt helyettesítve) a hatóságok nyilvántartják, adataikat nyilvánosságra hozzák az interneten, CD-n, a helyi önkormányzat hivatalos lapjában, de van, ahol mindezt az elkövető költségén fizetett hirdetésben kell közzétenni. Elterjedt például az az előírás, amelynek értelmében az elkövető a ruhájára nyomtatott, vagy a lakása bejáratához erősített, netán az autója szélvédőjére helyezett feliraton köteles tájékoztatni a közösséget az általa elkövetett bűncselekményről. Az sem ritka, hogy a szomszédokat és a lakóhelyhez közeli boltokat személyesen kell felkeresnie egy-egy vallomással.⁶³ A szexuális bűnözők (államonként változó formában, de többnyire név, taj szám, lakcím, munkahely megjelölésével) közzétett adataival kapcsolatban egyébként problematikus, hogy a bűncselekmények esetében gyakran differenciálatlan adatbázisokkal dolgoznak, azaz az erőszaktevők és pedofilok együtt szerepelnek közszemérem sértőkkel, sőt egyes államokban (ahol ez még az alkotmányellenességet megállapító 2003-as legfelsőbb bírósági ítélet⁶⁴ előtt is büntetendő volt valamilyen formában) a homoszexuálisokkal.

Összességében számos érv szólhat az internetre is kiterjesztett igazságszolgáltatási adatok mellett. Egyrészt, említett módon elvi alapon nehezen indokolható a tágran értelmezett nyilvánosság kizárása, hiszen a tárgyalóteremben fizikailag jelenlévők mellett a közvéleményt tájékoztató sajtót az igazságszolgáltatás szolgáltatójának tartják Amerikában, ami garantálja az önkényes eljárások feletti társá-

61 *Briscoe v Reader's Digest Ass'n, Inc*, 483 P.2d 34, Cal.

62 *Melvin v Reid* 297 P. 91 [Cal. Dist. Ct. App. 1931].

63 Korinek László: A büntetőpolitika irányelvei Magyarországon. In: Jakab András – Takács Péter (szerk.): A magyar jogrendszer átalakulása. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007, 473–496. o.

64 *Lawrence v. Texas*, 539 U.S. 558 (2003)

dalmi kontrollt. Létezik olyan álláspont is, amely szerint éppenhogy a nyilvánosság a végtelenségig történő erősítése a helyes fejlődési irány, mert a XXI. századra megszűnt mindenfajta *privacyváromány* a munkaerő- vagy lakáspiacon, ellenben a további nyilvánosság és a jogalkalmazás erősebb kontrollja a jogtudatosságot és a jogkövetést erősíti.⁶⁵

Olyan véleményt is olvashatunk, hogy azáltal, hogy valaki igénybe veszi az adófizetők pénzéből és a közösség normáinak megsértését a közösség nevében szankcionáló igazságszolgáltatási intézményrendszer, nemhogy elveszti a *privacy*hoz fűződő jogát, de talán soha nem is létezett ilyen joga. Továbbvezetve e gondolatfonalat, arra a következtetésre is juthatunk, hogy az információs forradalom utáni fogyasztói társadalom korában maga a fogyasztás kvázi közszerepléssé válik, így a „praktikus obskuritás” garanciái továbbra is adnak egyfajta védelmet, hiszen például vélhetően csak a hírességek, a végső soron ilyen vagy olyan formában közszereplők válópereire, gyermekelhelyezési perekre lesznek kíváncsiak az emberek. A jog ugyanis csak követi a közszereplő-fogalom kitágulását: hírességgé bárki válhat, pusztán akár csak azáltal, hogy tehetős és ismert. Gondoljunk csak az említett házassági bontóperek nyilvánosságára. Számatlan hasonló ügyről tájékoztat az amerikai média: ugyanúgy a nyilvánosságra tartozónak ítélte Christie Brinkley szupermodell bontóperét⁶⁶ a bíróság, mint ahogy a louisianai legfelsőbb bíróság is alkotmányellenesnek találta egy rántottcsirke-lánc tulajdonosának válóperében a fél kérésére elrendelt titkosítást⁶⁷ (Igaz, az adatbróker cégek profilkészítése már más lapra tartozik.)

Gyakran olvashatunk a bírósági aktákat az interneten megjelenítő egyéb közlésformákhoz hasonlító álláspontokat, amelyek például a gyűlöletbeszéd kapcsán használt érvelést terjesztik ki az igazságszolgáltatás nyilvánosságára.⁶⁸ E szerint nemcsak hogy a szólásszabadság jogának értéktartalom nélkül kell érvényesülnie (és a bántó, kellemetlen, népszerűtlen beszédnek is helye kell hogy legyen), de éppenhogy a „még több beszéd” a gyógyír a felvetődő problémákra. Nem feltétlenül áll meg például az az érv, hogy azért ne jelenjenek meg a szexuális bűnözők aktái az interneten, mert – félve a további megaláztatásoktól – ez visszatartja a hasonló cselekmények áldozatait az eljárás megindításától, hiszen éppen ez szavatolhatja, hogy tudjuk, ha ilyen ügyben inszINUÁLT személyek ólálkodnak gyermekeink vagy szeretteink körül. (Hozzá kell tenni: ahogy a szólásszabadságnál esetében is, a kellemetlen, ellenszenves beszéd makroszinten, összetársadalmi ha-

65 Emellett érvel például Lynn M. LoPucki: *Court-system Transparency*. Iowa Law Review, February, 2009.

66 *CIB v. PHC*, No. 20387/06, 36 Media L. Rep. (BNA) 1990 N.Y. Sup. Ct., Suffolk County June 20, 2008.

67 *Copeland v. Copeland*, 966 So. 2d 1040 (La. 2007)

68 Lynn M. LoPucki: i. m.

tásában hasznos lehet, és ez a tartalomsemleges védelem alapja. Egy nyilvánosságra kerülése esetén szubjektíve kellemetlen tevékenység, ha társadalmilag elítélt magatartásra vonatkozik, még összességében társadalmilag hasznos is lehet. Nem könnyű tehát meghúzni a privát szféra védelmének optimális szintjét: leginkább kazuisztikusan, a politikai közvélemény, végső soron alkotmányos nyelvezetben megfogalmazott vitájára célszerű bízni.)

Emellett sokat hallani az interneten hozzáférhető bírósági akták kockázatairól is. Az interneten elérhető effajta információk például azzal a hatással járhatnak, hogy a visszaélésektől, káros mellékhatásoktól tartva az emberek nem mennek majd az igazságszolgáltatás fórumai elé járulni; a gazdagok választottbírókhoz fordulnak, a szegények pedig jogfosztottak maradnak. Nagymértékben megnövelheti emellett a személyiséglopás kockázatát is.⁶⁹ Az ezzel kapcsolatos becsült kár 2003-ban ötvenmilliárd dollár volt, tízmillió embert érintett, fejenként átlag ötszáz dollárnyi és harminccórányi kárt okozva.⁷⁰ 2006-ban Amerikában a digitális személyiséglopások kivizsgálására létrehozott *Identity Theft Data Clearinghouse* 246 035 beadványt kapott, így az első számú fogyasztóvédelmi panaszszivatallá vált.⁷¹ Ezzel szemben azonban felhozható az az érv, hogy a személyiséglopásból és a hibás adatfelhasználásból származó hátrányokat a jog végül hathatósan orvosolni tudja, így a visszaélés esélye nem elég erős érv az intézmény ellen. Már csak azért sem, mert a visszaélésszerű „adateleltetkezésre”, a rágalmozásra egyéb lehetőségeket is kínál az élet, és egy jogellenes cselekmény lehetősége, ha azt a jog tilalmazza és egyébként képes fellépni ellene, nem indokolhatja egy jogintézmény automatikus diszkreditálását.⁷²

Az elméleti kérdéseket félretéve, pillantsunk a gyakorlatra. Jelentősen eltér az egységes szabályozást követő szövetségi és a rendkívül sokszínű, széttagolt tagállami gyakorlat. Jelenleg a tagállamok felében van internetes hozzáférés a periratok egy részéhez, a PACER (Public Access to Court Electronic Records) pedig a szövetségi fellebbviteli és csődbíróságok anyagait tartalmazza. A letöltés ára azonos a bíróságok épületében történő másolás díjával: oldalanként nyolc cent, maximum 2,40 dollár dokumentumonként. Az anyagokon belül szavakra nem lehet

69 Lynn M. LoPucki: Human Identification Theory and the Identity Theft Problem. *Texas Law Review*, 80/2001., p. 89.

70 Gregory M. Silverman: i. m. 208. o.

71 Lucy Craddock – Adrian McCallagh: Identifying the identity thief: Is it time for a [smart] Australia card? *International Journal of Law and Information Technology*, Summer, 2008, p. 138.

72 Erről bővebben Pap András László: Rendészeti hatékonyság-ellenőrzés – különös tekintettel a terrorizmus elleni harcra. *Rendészeti Szemle*, 2009/6., 50–60. o.

73 Peter W. Martin: Online Access to Court Records – From Documents to Data, Particulars to Patterns, *Cornell Law School Legal Studies Research Paper Series*. Cornell Law School Research Paper, No. 08-003, p. 6.

keresni.⁷³ A szabályozás alapelve, hogy (2004. november 1. óta) mindazoknak a dokumentumoknak, amelyek papírfőmában nyilvánosak a bíróságok épületében, az ítélet meghozatalától számított egy évig elérhetőnek kell lenniük elektronikus formában is (polgári és csődügyekben 2001 volt a határidő).

A jogalkotó a szövetségi szabályozás tekintetében a legfelsőbb bíróság, a 13 szövetségi fellebbviteli bíróság, valamint a nemzetközi kereskedelmi bíróság elnökeiből és 12 kerületi szövetségi bíróság képviselőjéből álló (a hazai OIT-hoz hasonló hatáskörű) igazságügyi konferenciától (*Judicial Conference of the United States*) kért részletes, az adatkezelés kérdéseire is kiterjedő iránymutatást. 2002-ben a legfelsőbb bírósági elnökök és bírósági vezetők konferenciája (*Conference of Chief Justices and the Conference of State Court Administrators*) részletesen ki-munkált szabályozási modellt javasolt az internetes peranyag-hozzáférésről. Ennek alapján az anyagok letölthetők, de az áldozatok neve, címe, taj száma, bank-számlaszáma, a PIN kódok, valamint a nem önkéntesen becsatolt meztelen fotók, orvosi adatok, családügyi tények törlendők. Az anyag nem gördített akadályt a hozzáférés díjkötelessé tétele elé. Egy másik hasonló testület (*Judicial Conference Committee on Court Administration and Case Management*) ezzel szemben polgári és csődügyben a taj szám és a személyi azonosító törlesztését, valamint a büntetőügyek teljes korlátozását javasolta. Ezek fényében 2007. december 1-jével (az előbbiek szerint) módosították is a szabályozást⁷⁴: hasonlóan a személyesen, papíralapon kikért anyagokhoz, a következő személyes adatokat törlik: adószám, taj szám és a bankszámlaszám az utolsó négy számjegy kivételével, a születési év, és büntetőügyekben a lakcím tekintetében a város és az állam, kiskorú gyermekek nevének csak a kezdőbetűi jeleníthetők meg.⁷⁵ A titkosítás az anyagokat az elektronikus nyilvántartásba felvívó személy felelőssége. A nyilvánosság alól csak kevés kivétel akad: például fiataloktatás letartóztatási adatai, egyes pénzügyi beszámolók, valamint a bíróság által diszkrecionális jogkörben titkosított iratok. Bevándorlási és társadalombiztosítási ügyekben csak az ügyfeleknek van lehetőségük az elektronikus hozzáférésre, az akták pedig csak személyesen tekinthetők meg.

A szövetségi szabályozástól elérnek a tagállamok bíróságaira vonatkozó szabályok. Az államok saját hatáskörben szabályozzák a papíralapú és az elektronikus nyilvánosság kérdését. Nagy vonalakban hasonlóan a szövetségi szabályokhoz, de lehetnek (adott esetben markáns) eltérések a személyesen megtekinthető és az elektronikus elérhető adattartalom között. Van, ahol például elektronikusan egyáltalán nem érhető el a felek és a tanúk címe és telefonszáma, a sértettek ada-

⁷⁴ Lásd például United States Judicial Conference's Policy on Electronic Court Records. *Washington Law Review*, 79/2004., p. 407; Peter W. Martin: Uo. 8–9. o.

⁷⁵ <http://www.privacy.uscourts.gov/Policy.htm>

ai, egészségügyi adatok, taj szám és gépkocsirendszám, az esküdtek adatai, bankszámla- és -kártyaszámok, valamint PIN kódok. Kaliforniában például a büntető- és családjogi ügyek csak személyesen a bíróságok épületében érhetők el.⁷⁶

Elemzők rámutatnak arra, hogy a digitális ügykezelésre történő áttérés és annak nyilvánosság tételét nem a nyilvánosság erősítésének vágya hajtotta, hanem az, hogy a bíróságok és az ügyvédi kar egyaránt érdekelt volt a gyorsabb, egyszerűbb, olcsóbb és átláthatóbb elektronikus rendszerben, ahol például nem kell tárolni a sok százezer oldalnyi aktákat, automatikus értesítést kapnak a határidőkről stb.⁷⁷ A folyamatot tovább gyorsította az igazságszolgáltatási rendszerben fellelhető különböző adatok gyűjtésével és rendszerezésével foglalkozó kereskedelmi cégek támogatása. Az államok, sőt egyes bíróságok is jelentős bevételhez juthatnak az adatállomány értékesítéséből; a szolgáltatók gyakran ingyenesen, kiszervezés keretében építik ki számukra a szükséges technológiai háttérrel.⁷⁸ Ezzel kapcsolatban azt is fontos megjegyezni, hogy a PACER-rendszer eleve a kiszervezés logikájára épül annyiban, hogy a felek és jogi képviselőjük felelőssége az elektronikus adatkezelés és a digitális feltöltés során is felhasznált dokumentumok tekintetében az adattitkosítás (például az áldozatok, vagy a bankkártyaszám, taj szám stb. vonatkozásában). Szövetségi szinten a PACER és a kapcsolódó adatbróker cégek szolgáltatásai 2005-ben például 45,5 millió dollár bevételt hoztak a szövetségi költségvetés számára⁷⁹; az összeg 2006-ban már 58 millió volt, és évről évre nő. Például a Colorado állam rendszerének (coloradoCourtlink) működtetési jogát 1999-ben felvásárló LexisNexis, amely letöltésenként 85 centért kínálja szolgáltatását, 2005-ben 160 ezer dollárt fizetett a szerződés meghosszabbításáért az államnak⁸⁰, de hasonló a helyzet Delaware-ben is. Texasban, bár a bírósági elektronikus ügykezelés az állami portálon keresztül zajlik, több magáncég is részt vesz a működtetésben.

Az adatbázis-kereskedelem egyébként is régóta bevált állami bevételi forrás Amerikában. A coloradói gépkocsi-nyilvántartás például évi 4,4, a New York-i 17, a floridai 33 millió dollárt ért – addig az 1994-es szövetségi szabályozásig, amely megtiltotta a tulajdonosok beleegyezése nélküli adatki szolgáltatást. A szabályozás közvetlen indoka egy nagy port kavaráó kéjgyilkosság volt, ahol az elkövető a gépkocsi-nyilvántartásból szerezte meg az áldozat lakcímét.⁸¹ Az eredeti szabályozás az 1999-es módosításig az opt-out megoldást követte, azaz eltérő nyilatkozat

⁷⁶ <http://www.ncsconline.org/wc/courttopics/ResourceGuide.asp?topic=PriPub>

⁷⁷ Uo. 9. o.

⁷⁸ Lásd például Peter W. Martin: i. m. 24. o.

⁷⁹ Administrative Office of the United States Courts, 2005 Annual Report of the Director; Peter W. Martin: Uo. 10. o.

⁸⁰ Peter W. Martin: Uo. 21–22. o.

⁸¹ Daniel J. Solove: i. m. 1150. o.

hiányában a gépjármű-tulajdonos adatai el- és kiadhatók. Ez után az opt-in rendszerre tértek át, azaz a kereskedelmi értékesítéshez hozzájáruló nyilatkozatra van szükség. E modellt a legfelsőbb bíróság is alkotmányosnak találta a *Reno v. Condon*-döntésben.⁸² A visszaélések vezették Kentucky államot is arra, hogy korlátozza az ügyvédek és gyógytornászok hozzáférést a baleseti helyszínek adataihoz.⁸³ Az egészségügyi adatok vonatkozásában azonban a *Whalen v. Roe*-döntésben a nyilvánosság korlátozását ismerte el a legfelsőbb bíróság.⁸⁴

Az elektronikus ügykezelési rendszert, amely lehetővé teszi az interneten keresztül adatfel- és letöltést, 2004-ben 123 rendes, 75 csőd- és 48 szövetségi bíróság alkalmazta 14 millió ügy és 88 ezer ügyvéd részvételével. A PACER előfizetőinek száma 1995-ben 20 028, 1999-ben 39 408, 2003-ban már 270 ezer volt, és folyamatosan növekszik. (Érdekes, hogy az óriási felhasználói létszám következtében a spamszűrők a hivatalos bírósági e-maileket is kiszűrik.) Az elektronikus szövetségi bírósági rendszer felhasználóit tehát számos adatbróker cég szolgáltatása segíti. A *CaseStream Alert!* naponta tájékoztat e-mailben a megjelölt ügyekben, ügytípusokban bekövetkező változásokról (például újabb iratok becsatolása, végzések, ítéletek, határidők) ügyenként húsz centért; emellett az ügyfél, a jogi képviselő vagy az eljáró bíró alapján keresve ügyenként két dollárért. Az ügyfél, a jogi képviselő vagy az eljáró bíró összes korábbi ügyéről is információt kaphatunk a *CaseStream Historical*nál, ügyenként 25 centért.⁸⁵ A *ChoicePoint Enhanced Due Diligence services* néven széles körű kutatást végez a célszemély vagy gazdasági társaság vagyoni helyzetéről az ellene folyamatban lévő csődeljárásról stb.⁸⁶

A terület dinamikájának megértéséhez fontos megismételni: Amerikában állami egészségbiztosítási rendszer hiányában a magánbiztosítók és a hitelintézetek a gazdaság kulcsszereplői, és a kvintesszenciális kockázatelemzés szempontjából számukra minden potenciálisan releváns információ felbecsülhetetlen értékű. Nem igényel további magyarázatot például, hogy miért kritikus a csődbíróságok adatállománya a hitelpiacon működő cégek számára. Éppen ezért nem is meglepő, hogy például 2002-ben a PACER-letöltések húsz százalékát tíz előfizető végezte⁸⁷;

82 528 U.S. 141, 144–45 (2000)

83 Daniel J. Solove: i. m. 1169. o.

84 429 U.S. 589 (1977)

85 Lásd például *CaseStream* (<http://www.casestream.com>); *CourtExpress* (<http://www.courtexpress.com>); *CourtLink* (<http://www.courtlink.com>); *SCT Government Systems* (<http://www.sctcorp.com>); *Wade Systems, Inc. (RACER)* (<http://www.wadesystems.com>).

86 További hasonló szolgáltatást nyújt a *Kreditagency Equifax* (<http://www.equifax.com>); *Experian* (<http://www.experian.com>); *TransUnion* (<http://www.transunion.com>). Lásd például Peter W. Martin: i. m. 12. o.

87 *Electronic Access to Bankruptcy Courts Boon to Public*, 34. *The Third Branch*, Sept 2002, www.uscourts.gov/ttb/sep02ttb/electronic.html.

amint hogy a közérdekűadat-lekérések többségét is kereskedelmi cégek és nem a közügyek iránt elkötelezett, érdeklődő állampolgárok vagy kutatók kezdeményezik.⁸⁸ Fontos hangsúlyozni, a PACER önmagában nem alkalmas a szóalapú keresésre; az adatbróker cégek valóban fontos szolgáltatást végeznek az összesítéskor. A PACER tulajdonképpen nem más, mint a kb. kétszáz szövetségi bíróság összekapcsolt rendszere. A tagállamok tekintetében (a decentralizáció következményeként) meglehetősen kaotikus a helyzet. Amíg a legtöbb szövetségi bíróságon létezik (sokban kötelező) a külső forrásból is elérhető elektronikus ügykezelési rendszer, egyelőre a tagállami bíróságoknak alig felében, egyes államokban csak néhányban épült ki a rendszer. Kalifornia 58 megyéjében például kétszáz különböző rendszer működik: San Francsóban ingyenes, Los Angelesben igencsak drága, San Diegóban pedig csak a mikrofilm-tár indexe tekinthető meg. Érdekes kivétel New York, ahol ingyenes, és előzetes regisztráció nélkül anonim módon is igénybe vehető az akár a bíró vagy ügyvéd neve alapján is kereshető rendszer. Igaz, itt a legerősebb a védelem a kereskedelmi célú felhasználók ellen: a tömeges adatleltetés egyszeri alkalommal húszezer, a napi frissítés ezer dollárba kerül.⁸⁹

A valósághoz tartozik az is, hogy az adatáramlás kétiírányú: a szövetségi nyomozóiroda, az FBI, a CIA és az adóhatóság rendszeresen vásárol összekapcsolt adatokat a különböző adatbróker cégektől. 2002-ben a Choicepoint tízmilliárd dollár értékűre becsült adatállományából (amely a média, a magánnyomozók és a hitelintézetek adataival dolgozza össze az állami adatbázisokban szereplőket) 35 szövetségi ügynökség vásárolt: például az igazságügyi minisztérium nyolc, az adóhatóság 8-12 millióért. A Choicepoint képviselői szerint minden hitelkártyát birtokló személyről van információjuk.⁹⁰ A rendszer persze itt sem hibátlan: volt olyan munkavállaló, akinek az állásába került egy olyan hibás Choicepoint-adat, amely szerint bolti lopásért és kábítószer-kereskedelem miatt lett volna büntetve. A 2000-es elnökválasztásnál is okozott gondot az az ugyancsak téves Choicepoint-információ, amelynek alapján nyolcezer elítéltnak jelzett emberi eltávolítottak a – választás eredménye szempontjából később döntőnek bizonyuló – floridai választói névjegyzékből, és, mint később kiderült, sokukat ok nélkül.⁹¹ A Paul v. Davis-ügy⁹² felpereséről hasonlóan téves tartalmú és forrású információ alapján, mint notórius

88 Fred H. Cate – D. Annette Fields – James K. McBain: The Right to Privacy and the Public's Right to Know: The 'Central Purpose' of the Freedom of Information Act. *Administrative Law Review*, 46/1994., p. 41., pp. 50–51.; Patricia M. Wald: The Freedom of Information Act: A Short Case Study in the Perils and Paybacks of Legislating Democratic Values. *Emory Law Journal*, 33/1984., p. 649., 667.

89 Peter W. Martin: i. m. 15–20. o.

90 Uo. 1151. o.

91 Uo. 1152. o.

92 424 U.S. 693 (1976)

bolti tolvajról osztogatott képeket rendőrség, és emiatt nemcsak hogy az állását veszítette el, de vásárolni sem mert...

Zárógondolatok

Az írás konklúziójaként megismételném az előbbieket: a digitális infokommunikáció radikálisan megváltoztatta az életünket, erre a jogrendszernek is reagálnia kell; a szakjogági szabályokon túlmenően az alapjogi bíráskodásban is reflektálni kell arra, hogy vajon az egyes alapjogok, esetünkben a személyes adatok védelméhez fűződő jogok védelmének helye mennyiben szorul átértékelésre, ha e jogok konfliktusba kerülnek más alkotmányos alapjogokkal vagy értékekkel. Szólhatnak amellett érvek, hogy egyfajta alkotmányos szuperklazulaként a Z generáció világában is a pre-X generáció által lefektetett jogelvek nyomán megszilárdult joggyakorlat legyen az irányadó, erről azonban csupán kiterjedt, a jogalkotók és a jogalkalmazók mellett a tágabb és jól informált közvélemény vitája után célszerű dönteni. Az ugyanis mindenképpen alapos magyarázatot igényel, hogy miért lehetséges és szükséges eltérő standardokat alkalmazni egy bírósági tárgyalás helyszíni jelenlétére, a közvetítés különböző formáira, illetőleg a helyben kikérhető vagy éppen az internetről letölthető peranyagokra. Ehhez kívánt adalékul szolgálni az amerikai joggyakorlat néhány kérdésének bemutatása. Nem mindegy ugyanis, hogy megfizetjük-e a digitális korszak összetett társadalmi költségeit, vagy vitákat folytatunk az elkerülésükről, átütemezésükről. Amerikában az erre irányuló vita intenzíven zajlik, és ennek fontos szelete a „digitális igazságszolgáltatáshoz” kötődik.

SURÁNYI SZILVIA

A nyomozási bíró

A nyomozási bíró jogintézményének bevezetésére az 1998. évi XIX. törvénybe (a továbbiakban: Be.) sok vita árán került sor. Az új törvény számos szempontból – sajnos nem csak pozitív értelemben – „jogtörténeti kuriózum”.¹

A vitatkozók két nagy csoportba oszthatjuk, egyikük a jogintézmény mellett, másikuk ellene volt. De azoknak sem volt egységes az álláspontjuk, akik mellette voltak, és ez már az elnevezés körül kezdődött. Sokan ragaszkodtak volna ahhoz, hogy vizsgálóbírónak hívják őt, mivel ez szerepelt a bűnvádi perrendtartásról alkotott 1896. évi XXXIII. törvénycikkben (a továbbiakban: I. Bp.), és arra is hivatkoztak, hogy ez a bíró nem fog nyomozni, így a nyomozási bíró elnevezés teljesen téves lenne. „A nyomozási bíró elnevezés terminológiai helytelenségét mutatja: nyelvtanilag fűlsértő, mert elvont főnévből általában nem képzünk melléknevet, hanem folyamatos melléknévi igenévből alkotunk összetett fogalmat. Eszerint a magyar nem mondja, hogy tanulási diák, hanem tanuló diák, stb. Fogalmilag pedig (arisztotelészi felfogásban) a jelzett szó előtt álló járulékos tulajdonság (akcidens) nem állítható arról a dologról, amihez hozzájárul, mert pl. a fehér embert nevezhetjük fehérnek, de nem mondhatjuk róla azt, hogy ő fehérség, sem azt, hogy fehérségi ember.”²

Az elnevezési vitán kívül természetesen fontosabb a jogintézmény tartalmával kapcsolatos ütköző álláspontok rövid bemutatása. Az egyik csoport azt szeretne volna, ha a nyomozási bíró az egész nyomozás törvényességi felügyeletét ellátja, és ezzel garantálja, hogy a büntetőeljárás e szakaszában is maradéktalanul érvényesüljenek az állampolgári jogok. A másik csoport viszont féltette az ügyészség illetén szerepét, amely így csak a vádképviselőre szorult volna vissza.³

A jogintézmény kialakulása

A nyomozási bíró jogintézményének jogtörténeti előzménye a vizsgálóbíró volt, és bár számos különbség van – már az elnevezés is – a funkciójuk között, nagyon sok feladata azonban innen eredeztethető.⁴

1 Kadlót Erzsébet: Kétélyek és kérdőjelek az új büntetőeljárás törvény kapcsán. Magyar Jog, 2003/3., 147. o.

2 Búzás Huba – Nagy Sándor: A büntetőeljárás új kodifikációja bizonyításelméleti szempontból. Magyar Jog, 1996, 397., 401–404. o.

3 Lőrinczy György: Gondolatok a büntető eljárás nyomozati (előkészítő) szakaszának reformjáról. Magyar Jog, 1990, 1055. o.

4 Garai Borbála: Nyomozási vagy vizsgálóbíró? Studia Collegii Bibó, 1999, 207–237. o.

„A vegyes rendszer megszületése óta az inkvizitórius rendszer tagadását jelentette: létrejött annak köszönhető, hogy az Európa-szerte úgyszólván egyeduralkodónak tekinthető inkvizitórius eljárással szemben érzett elégedetlenség annak eltörlését és valami újjal történő felváltását sürgette.”⁵ Az így létrejövő kontinentális vegyes rendszer a napóleoni kodifikáció során, az 1808. évi francia büntetőeljárás kódexben (*Code d’instruction criminelle*; CIC) már teljes fegyverzetében jelent meg. Már megvalósult a nyomozás és a vizsgálat elkülönülése, és az utóbbi szakasz kézben tartó, a nyomozó rendszer inkvirensének örökébe lépő vizsgálóbíró (*juge d’instruction*) szerepe is kialakult.

A vizsgálóbíró eljárása Európában azonban manapság már erőteljesen visszazorulóban van. Míg korábban számos országban a büntető igazságszolgáltatás egyik legfontosabb szereplője volt, szerepe ma már egyre jelentéktelenebb: Németországban 1975-ben szüntették meg ezt az intézményt, és helyette bevezették a törvény szóhasználatával élve a *Richter im Vorverfahren*, rövidebben az úgynevezett *Ermittlungsrichter*.⁶ Ez a továbbiakban inspirálón hatott több állam jogalkalmazóira.

Olaszországban az 1989. október 24-én hatályba lépő új büntető perrendtartás (*codice di procedura penale*), amely az 1930. évi *Codice Rocco*t váltotta fel, és jellegzetesen akkuzatórius eljárást vezetett be. A reform az eljárási funkciók és szakaszok elválasztását tette az új eljárás alapjává. A vizsgálat helyébe a nyomozás lépett, amelynek ura az államügyész.⁷

Spanyolországban 1882-ben egy alapvetően napóleoni ihletésű kódex született, amelyik a vizsgálóbíró tekintetében is a francia modellt vette át. Szerepét többször próbálták azzal módosítani, hogy az ügyészt tették volna meg az előkészítő eljárás urává, de ezek a javaslatok elbuktak. Görögországban az 1950-es büntetőeljárás törvény a francia klasszikus vizsgálóbírói hatáskört írta le. Hollandiában 1988-ban létrehozták az igazságügyi reformot előkészítő Moons-bizottságot, amely alapvető változásokat terjesztett elő a vizsgálóbíró szerepével kapcsolatban is. Portugáliában az 1987-es büntetőeljárás törvényben szerepel a vizsgálóbíró, az általa uralt előkészítési eljárásra azonban csak kivételes esetben kerül sor.⁸

A magyar jogtörténet négy teljes büntetőeljárás kódexet tart számon és ezen felül hét kódexkísérletet. Ezek sorában most csak a legnagyobb hatású jogalkotást, az 1896. évi kódexet említem.

5 Erdei Árpád: Az inkvizitációs és a kontradiktórius vonások a büntetőeljárás jogrendszerében. *Jogtudományi Közöny*, 1998/4., 127–129. o.

6 Garai Borbála: Néhány gondolat a nyomozási bíró bevezetésével kapcsolatban. *Béügyi Szemle*, 2003/7–8., 72–79. o.

7 Alessandro Honert: Az olasz büntetőeljárás. Egy reform továbbfejlesztése. *Magyar Jog*, 1994/11., 295. o.

8 Garai Borbála [1999]: i. m. 207–237. o.

Balogh Jenő és Vargha Ferenc királyi táblai bírúk 1895. május 4-én egy átdolgozott javaslatot nyújtottak be, amit módosításokkal ugyan, de végre az alsó-, majd a felsőházban is elfogadtak, és megszületett az 1896. évi XXXIII. törvénycikk a bűnvádi perrendtartásról (a továbbiakban: Bp.).⁹

A Bp. a vizsgálóbíróra bízta annak a bizonyítási anyagnak a bírói megszerzését és bírói megállapítását, amely a főtárgyalás elrendelésének vagy az eljárás megszüntetésének kérdésében való határozathozatalra volt szükséges, mivel erre a nyomozás adatai nem feltétlenül nyújtottak elegendő információt.¹⁰ A vizsgálat során a tényállásnak már olyan stádiumban kellett rendelkezésre állnia, hogy a terhelt személye és az a cselekmény, amely miatt felelősségre kívánták vonni (a vád) megállapítható legyen. A vizsgálóbíró köteles volt hivatalból, indítvány bevétele nélkül is megállapítani a valódi tényállást, kinyomozni a tettesek és a részesek személyét, intézkedhetett a vizsgálat kiterjesztéséről. Eljárása során egyforma gondossággal kellett hogy figyelembe vegye a terhelt és súlyosító, valamint az enyhítő és mentő körülményeket.

A vizsgálat elrendelését rendszerint a vizsgálóbírónál kellett indítványozni, aki annak elrendelése vagy mellőzése felől első fokon rendszerint határozott. Tehát vizsgálati szakba az ügy csak akkor léphetett, ha a benyújtott indítvány alapján a vizsgálóbíró indokolt végzéssel a vizsgálatot elrendelte. A vádló indítványában szabatosan meg kellett jelölni a bűncselekményt, amelyre nézve a személyt, aki ellen és az okokat, amelyek alapján az indítványozó a vizsgálat elrendelését kérte. Ha nyomozást teljesítettek, az arra vonatkozó iratok és a bizonyító tárgyak az indítvánnyal együtt voltak bemutatandók.¹¹ A vizsgálóbíró a vizsgálat megindításánál kötve volt ugyan a vádló indítványához, egyébként azonban attól független. Miután a vizsgálóbíró az ügyéssel mellérendeltségi viszonyban állt, ennek indítványait teljesen pártatlanul bírálta el. Ebben állt a vizsgálóbíró különlegessége és a hagyományos bírói szereptől való megkülönböztetethezősege. A vizsgálóbíró más hatóságokkal is mellérendeltségi viszonyban állt, így a rendőri hatóságokkal, valamint a rendőri közegekkel is. Legszorosabb viszonyban azonban a vádtanáccsal volt, amelynek vele szemben háromféle hatásköre van: 1. felügyeleti; 2. a vizsgálat teljesítését irányító és ellenőrző; 3. másodfokú hatóság.

Aver György 1927-ben a vizsgálóbíró munkájáról a következőket írta: „Az újabb szakirodalom kevés jót tud bírálatában a vizsgálati tevékenység javára felhozni. Kétségtelen, hogy a vizsgálóbíró tevékenysége felemás működés, amely

⁹ Farkas Ákos: Az első magyar Bűntető perrendtartás kodifikációjának jogtörténeti előzményei. Magyar Jog, 1996/11., 642. o.

¹⁰ 1896. évi XXXIII. törvénycikk 102. §.

¹¹ 1896. évi XXXIII. törvénycikk 104. és 105. §.

részben inquisitorius, de az elején és a végén a felek közreműködésétől függővé téve, idegenül illeszkedik bele a modern elveken felépülő perrendtartások szerkezetébe. Csatlakoznunk kell tehát azoknak a véleményéhez, akik a vizsgálat intézményének megszüntetését kívánják azzal, hogy a királyi ügyész jogosíttassék fel a nyomozásnak teljes alaposággal való fogatosítására.¹²

Tehát Auer a vizsgálóbíró intézményének eltörlése mellett érvelt. Ennek bekövetkezésére nem is kellett olyan sokat várnia.

Az újabb politikai fordulatok hatására 1944. december 21-én összeült az Ideiglenes Nemzetgyűlés. Elhatárolták magukat az előző politikai és állami rendszertől, nem bíztak meg a korábbi igazságszolgáltatás szerveiben és személyi állományában. Ennek okán megszüntették a vádtanács intézményét. Az 1946. évi VII. törvény szabályozása szerint a népbíróság elé utalt ügyekben a bírói vizsgálat helyébe a népügyész által irányított vagy fogatosított nyomozás lépett, a népügyész természetesen a vizsgálóbíró jogait is gyakorolhatta ezen esetekben. A büntető anyagi jogban 1950-ben eltörölték a büntető és a vétség közötti különbségtételt (1950. évi II. tv.), az eljárási jogban pedig megszűnt a bírói vizsgálat és ezzel a vizsgálóbírói funkció.¹³

A vizsgálóbíró történetét és működését az 1950. évi 12. számú törvényerejű rendelet pecsételte meg, eltörölve magát az intézményt, feladatait szétosztva az államügyész és a rendőrség között.

Véget ért tehát a Bp. pályafutása, felváltotta a büntető perrendtartásról szóló 1951. évi III. törvény, amelyet „szocialista” eljárási törvénynek mondtak. Az 1954. évi V. törvény (I. Bpn.) koncepcionális újításokat hozott a bírósági eljárást megelőző előkészítő szakasz szabályozásának tekintetében. Nyomozás címszó alatt vizsgálta a korábbi vizsgálat több mozzanatát, bár a szabályozás kevésbé volt részletes, és a garanciák köre is szűkülte.

Nagy jelentőségű változást hozott az a rendelkezés, hogy az ügyészi döntéssel szemben megszűnt az a lehetőség, hogy jogorvoslat céljából a bírósághoz fordulhassanak. Ezzel élesen kettévált az eljárás vádemelés előtti és utáni szakasza. A közvádra üldözendő bűncselekmények esetében ugyanis a vádemelés előtti szakaszban a bíróságnak semmiféle szerep nem jutott többé. A nyomozó hatóság és az ügyészség gyakorlatilag korlátlan úrrá vált.¹⁴

Az 1962. évi 8. törvényerejű rendelet (I. Be.) igazából csak egységes rendszerbe foglalta a változtatásokat, koncepcionális módosítást nem hozott, de visszaállított néhány régebbiről ismert jogintézményt (például vádemelés mellőzése, pénz-

12 Auer György: A magyar bünvádi eljárási jog rövid tankönyve. Grill, Budapest, 1927, 195–196. o.

13 Bócz Endre: Krimináltechnika és büntetőeljárási rend. Rendészeti Szemle, 2006/7–8., 19–22. o.

14 Uo.

büntetés kiszabása tárgyalás nélkül). Az 1966. évi 16. törvényerejű rendelet bevezette az úgynevezett egyszerűsített nyomozást, a nyomozás mellőzését és a vádirat és tárgyalás nélküli bíróság elé állítást is.

Az 1973. évi I. tv. (II. Be.) az anyagi büntetőjog megváltozott terminológiájához igazodva különbséget tett a vétségi és a büntetési eljárás között, de ez sem tartalmazott elvi jelentőségű újításokat, mivel leginkább csak az eljárások dokumentáltságában (jelentésforma) hozott könnyítést.¹⁵

Az 1973. évi Be. már a rendszerváltozás előtt is módosult, például a büntetés-végrehajtási törvény új jogintézményként bevezette a büntetés-végrehajtási bíró jogintézményét. Az 1989. évi XXXVI. törvény az előzetes letartóztatás elrendelését nyomozási szakban is bírói jogkörbe utalta, így több évtizedes szünet után 1990. január 1-jétől kapcsolódott be a bíró ismét a büntetőeljárás előkészítő szakaszába.¹⁶

E helyütt a témánk szempontjából elsődleges, a nyomozási bíró létevel vagy nem létevel, illetve funkciójával kapcsolatos véleményekre összpontosítunk.

Az egyik vélemény szerint a nyomozás bizonyító anyagának új, közbenső kontrollját, emellett az alapjogokba történő törvényes beavatkozás eljárásjogi garanciáját jelentené, valamint az ügy főtárgyalásra bocsátását készíthetné elő a vizsgálat perszakaszának beiktatása és a vizsgálóbíró jogintézményének visszaállítása az eljárásba. Kereszty Béla szerint a büntetőeljárás közjogi természete megköveteli egy független, minden befolyásolástól mentes személy – és ez a vizsgálóbíró – részvételét az előzetes eljárásban, a nyomozó hatóságok eljárásának felülvizsgálatában, fontosabb perjogi cselekmények végzésében abból a célból, hogy az ügyet főtárgyalásra előkészítse.¹⁷

Egy másik vélemény szerint az eljárás rendjén belül a tények felderítése, megállapítása, mérlegelése és értékelése kapcsán az inkvizitórius és akkuzatórius elemeknek egyensúlyban kell maradniuk, de a tárgyalás kontradiktórius jellege nem szoríthat háttérbe. Így, ha a hagyományosan inkvirens jellegű nyomozás túlzottan kontradiktóriussá válik, annak a tények felderítése látja kárát. Ha a tárgyalás túlzottan inkvizitóriussá válik, akkor a ténymérlegelés lehetősége szűkül. A kockázat elsősorban a nyomozási bíró intézményében van. Az új Be. – helyesen – kizárja azt a bírót, aki az eljárás előkészítő szakaszában korábban nyomozási bíróként járt el.¹⁸

Az 1998. évi Be. nem újítja fel az 1950-ben felszámolt vizsgálóbíró intézményét, de a bírósági szervezeti törvénnyel összhangban bevezeti a nyomozási bíró

15 Bócz Endre: Büntetőeljárásai jogunk kalandjai. Sikerek, zátonyok és vargabetűk. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 2006, 40. o.

16 Király Tibor: A magyar büntető eljárásjog fél évszázados történetének vázlata. Belügyi Szemle, 2003/1., 17–18., 24–26. o.

17 Kereszty Béla: Az előkészítő eljárás az első Bp.-ben. Magyar Jog, 1992/10., 578., 580–581. o.

18 Márki Zoltán: Az új büntetőeljárás törvény újdonságai. Belügyi Szemle, 2003/7–8., 5–7., 10., 15. o.

intézményét, aki a nyomozó hatóságtól és az ügyészségtől is független személy, ellátja a vádirat benyújtása előtt a bíróságra háruló feladatokat: dönt az előzetes letartóztatásról, az ideiglenes kényszergyógykezelésről, a házkutatásról, a titkos adatszerzés engedélyezéséről, valamint a tárgyaláson már meg nem ismételtető bizonyítási cselekményeket végez.¹⁹ Tevékenységében elsődlegesen alapjogi kontrollfunkció testesül meg. Ugyanakkor – hasonlóan a vizsgálóbíró intézményéhez – a nyomozási bíró hatáskörébe utalt feladatok bűnüldözési teendők is, amelyek a nyomozás anyagának ismerete és értékelése nélkül nem teljesíthetők. A nyomozási bírónak döntéséhez meg kell ismernie a nyomozás folyamán addig beszerzett bizonyítékokat, azokat összefüggéseiben értékelnie kell, mert csak így hozhat megalapozott döntést, például a nyomozás folytatásának elrendeléséről, a kényszerintézkedések vagy a bizonyítási cselekmények szükségességéről.²⁰

A nyomozási bíró elnevezést Bárd Károly szerint az is indokolja, miszerint a bíró – ha szűk körben is, de – végezhet bizonyítási cselekményeket. Minden olyan esetben, amikor feltételezhető, hogy valamely bizonyítási eszköz a tárgyaláson már nem állna rendelkezésre, vagy addigra jelentős mértékben megváltozna, a bizonyítás felvételére a nyomozási bíró jogosult. Kizárólagos hatáskörébe tartozik ezenkívül annak a tanúnak a kihallgatása, akinek személyazonossága a gyanúsított és a védő előtt rejtve marad.²¹

A nyomozási bíró szerepe a büntetőeljárásban az 1998. évi XIX. törvény alapján

A bűnügyi tudományok fejlettségének a büntetőeljárás rendjére gyakorolt hatásai vonatkozásában a büntetőeljárás reform úgynevezett professzori tervezete szomorú adalékokkal szolgálhat. A tudomány szempontjait a politika a tudatlanok arroganciájával semmibe vette, a bűnüldöző és igazságszolgáltatási szervezetek pedig a nemes céloknál fontosabbnak tartották a saját szervezeti érdekeik érvényesítését.²² 1990 és 1993 között született egy koncepció olyan büntetőeljárás kódex megalkotásáról, amely a kontradiktórius elvet követve a kor tendenciáinak megfelelően oldotta volna a bírósági szakaszban büntetőeljárás-jogunk inkvi-

¹⁹ Király Tibor (2003): i. m. 17–18., 24–26. o.

²⁰ Máziné dr. Szepesti Erzsébet – Horváth Zsolt: A nyomozási bíró eljárásának vizsgálata a másodfokú határozatokra is figyelemmel. Fővárosi Bíróság Büntető Kollégiuma 2004.EI.V.C.1.

²¹ Bárd Károly: A törvény és az ő alkalmazói. Fundamentum, 1997/2., 94. o.

²² Bólyai János – Szikinger István: A büntetőeljárás szabályozása az alkotmányos jogállamban. A magyar eljárási reform. Rendészeti Szemle, 2006/7–8., 32–39., 49. o.

zitórius elemeit. Ez a kódex – többé-kevésbé ennek az elgondolásnak a jegyében – létre is jött 1998-ban, utána azonban a folyamat megtorpant, az új Be. módosításai a „neoinkvizitórius” vonásokat erősítették, és az újdonság varázsa is odalett, hiszen az új kódex számos eleme időközben beépült az 1973. évi Be.-be.²³

A bíróság a pert megelőző nyomozási szakaszban – az 1989. évi törvény módosítása után – az 1973. évi Be. szerint egyedül a személyi szabadság korlátozásáról döntött. Erre nemzetközi kötelezettséget vállaltunk, és ettől függetlenül is, mivel az erről történő döntés a polgár egyik legfontosabb szabadságának a megvonását jelenti, a bírói hatalom körébe tartozónak tekinthetjük. Király Tibor érdemesnek tartotta arról gondolkodni: vannak-e és ha vannak, melyek azok az egyéb alapvető jogok, amelyeket már a nyomozási szakban bírói uralom alá kellene helyezni. Mindez szerinte elvezet a nyomozási bíró intézményének gondolatához.²⁴

A nyomozási bíró a nyomozásban a bűnüldöző és a terhelt között a harmadik, pártatlan személy, aki az ügyet elfogulatlanul látja és így dönt.

Vannak olyan nyomozási cselekmények, amelyek nemcsak a terhelt jogait érintő beavatkozással járhatnak – hanem másokéiba is, például házkutatás, telefonlehallgatás –, és itt különösen indokolt a nyomozási bíró döntési jogosultsága.

A nyomozási bíró szerepét nem alkalomszerűen öltik magukra a bírók, azaz nem rotációs, ügyeleti rendszerben végzik el ezt a feladatot. A nyomozási bíró azonban nem egytagú különbíróság, hanem olyan bíró, akit a megyei bíróság elnöke jelöl ki erre a feladatra, ítélkezési tevékenységet nem folytat, így specializálódása megtörténhet. Ez elősegíti a határozatok egységességéhez fűződő társadalmi érdek hatékony érvényesülését is.²⁵

A bíró, aki nem ítélkezik

A törvény értelmében a nyomozási bíró alapjogi bíró, bűnüldözési funkciókat nem lát el a büntetőeljárásban, mivel ez a pártatlanságának záloga. A nyomozás a büntetőeljárásnak az a szakasza, amelyben az állampolgárok jogait védő garanciális elvek (például nyilvánosság, a közvetlenség) nem érvényesülhetnek teljes egészükben, mert nem egyeztethető össze a nyomozás természetével. Legfontosabb az a tény, hogy a nyomozást nem a végrehajtó hatalomtól független hatóságok folytatják.

23 Bócz Endre: Az új eljárásjogi törvény és a kriminalisztika. *Belügyi Szemle*, 2003/7–80., 31. o.

24 Király Tibor: A büntetőeljárás jog reformja elé. *Magyar Jog*, 1993/5., 257., 259. o.

25 Garai Borbála (1999): i. m. 228–229. o.

A kényszerintézkedés felől döntő nyomozási bíró számára kötelezettséget jelent, hogy fokozott gondossággal kell vizsgálnia azt, hogy a szabadságelvonás mint jogkorlátozás milyen eszközzel érhető el úgy, hogy ne legyen indokolatlanul hosszú, azonban garantálja a terhelt jelenlétét az eljárási cselekményekben, vagyis ne veszélyeztesse a büntetőeljárás eredményes lefolytatását. A bírói döntés megalapozottsága növelhető azzal, hogy a jogszabály a kényszerintézkedések elrendelésének feltételeit pontosan meghatározza, ezt korlátozza azonban az a tény, hogy a hatóságok mérlegelési jogköre nem zárható ki²⁶, mint ahogy azt láthatjuk: mind az Emberi jogok európai egyezménye, mind pedig az 1998. évi Be. a szabadság korlátozását nemcsak az előbb említett okokból, hanem az újabb büncselekmény elkövetésének veszélyére tekintettel is lehetővé teszi.

A Be. 129. § (1) bekezdése értelmében az előzetes letartóztatás a terhelt személyi szabadságának bírói elvonása a jogerős ügydöntő határozat meghozatala előtt. Azzal, hogy a szabadlábban védekezés általános szabállyá vált, az eljáró bírónak az vált az elsődleges feladatává, hogy megtalálja azt a legenyhébb kényszerintézkedést, amely még alkalmas a büntetőeljárás sikerének garantálására. Ez mindenképp új szemléletet és másfajta megközelítést feltételez, különösen a nyomozási bíró részéről. Az egyik legfontosabb eleme, hogy a nyomozási bíró feladatait általában ügyészi indítványra, annak tartalma és keretei között látja el. Különösen így van ez a kényszerintézkedések felőli döntés kapcsán, amikor azok elrendelése, hosszabbítása ügyészi indítványhoz kötött. Az is egyértelmű, hogy az ügyészi indítvány csak az enyhébb intézkedés alkalmazása irányában nem köti a nyomozási bírót (az indítványtól eltérően egyéb kényszerintézkedést alkalmazhat, illetve elutasíthatja az ügyész indítványát). Az indítványhoz kötöttség a másik irányból is igaz: ha a terhelt, illetve a védő nem terjeszt elő, például szabadlábba helyezés, vagy enyhébb kényszerintézkedés iránti indítványt, a nyomozási bíró hivatalból e tárgyban sem dönthet.

A nyomozási bíró nem utasíthatja a nyomozó hatóságot az eljárási cselekmények elvégzésére, azok időbeni teljesítésére, sőt nagyon kevés információja van a nyomozás valódi állását tekintve. Az ügyész ugyanis csak a kényszerintézkedés megalapozásához szükséges bizonyítási anyagot terjeszti a nyomozási bíró elé. Az ez ellen ható körülményeket csakis a terhelti-védelmi oldal tárhatja az e kérdésben döntő bíró elé, hiszen a nyomozási bíró hivatalból nem jogosult azok beszerzésére, és tevékenységének korláta, hogy az elé tárt bizonyítékokat nem veheti egybe, a súlyuk szerint nem értékelheti.²⁷

²⁶ Bárd Károly: i. m. 95. o.

²⁷ Máziné dr. Szepesi Erzsébet – Horváth Zsolt: i. m.

A Legfelsőbb Bíróság Büntető Kollégiuma által hozott 122. számú állásfoglalás III. pontja szerint a (nyomozási) bíró az eljárásban részt vevők által szolgáltatott bizonyítékokat a kényszerintézkedésben való állásfoglalás eldöntéséhez szükséges mértékben értékeli. A bíró vizsgálódása e körben kiterjed a bűncselekmény alapos gyanújának – mint a kényszerintézkedés általános feltételének – fennállására, de ez nem jelentheti a bizonyítékok bizonyító erejének értékelését.

A nyomozási bíró eljárásának éppen ez a sajátossága különbözteti meg igazán a hagyományos bírói szereptől, nincs kellő ismerete magáról az ügyről, és nincs olyan jogosítványa, amely a büntetőeljárás további sorsát érdemben meghatározná.

Sajátos a nyomozási bíró szerepköre azért is, mert változik a nyomozati anyag, a gyanúsított magatartása, személyi körülményei, a hatósággal való együttműködése, tehát nemcsak a törvényben szereplő kötelező „felülvizsgálati” idők kényszerítik a bírót, hogy a kényszerintézkedés hatálya alatt lévő személynél újra és újra vizsgálja a körülményeket, hanem – gyakran védelmi indítványra – a megváltozott körülményekre tekintettel kell újragondolnia a korábbi döntést. Különösen mulékony lehet az eljárás megnehezítésével, veszélyeztetésével kapcsolatos okra hivatkozás, amely elegendő lehet, például a harmincnapos elrendelésre, de fokozott gonddal vizsgálандó – ha nem volt egyéb oka a letartóztatásnak – a későbbi hosszabbításoknál.

A nyomozási bíró mint az emberi jogok garanciája

A professzori tervezet megalkotói abból a hitvallásból indultak ki, hogy csak törvényes eljárás lehet hatékony, ezért a garanciális szabályok és az eljárások egyszerűsítését szolgáló technikai normák csak együttesen, összefüggéseikben értelmezhetők. Szakítani kívántak az eljárási szakaszok egyenrangúságáról szóló korábbi teóriával, ami a teljes igazság megállapításához vezető bizonyítási terhet rótt a nyomozásra. Az előkészítő eljárás megváltozott szerepfelfogásának elfogadásához további szervezeti és szakmai feltételek váltak szükségessé, ahelyett azonban, hogy az új törvény szellemében az előkészítő eljárás egységességét garantáló szervezeti változások történtek volna, épp 1998-ban a rendőrség büntügyi szolgáltatánál a hármasság: felderítés–nyomozás–vizsgálat szervezeti triumvirátusa valósult meg. Az előkészítő eljárásnak az igazságszolgáltatás alá rendelése azt kíváná, hogy a büntügyi nyomozás felett szűnjön meg a végrehajtó hatalom közvetlen befolyásolásának lehetősége is.²⁸

28 Bólyai János – Szikinger István: i. m. 39. o.

A nyomozási bíró feladata az emberi szabadságjogok garantálása, ezt az ügyész, illetve a nyomozó hatóság nem tudja maradéktalanul ellátni.

Frech Ágnes szerint a bírónak az a feladata, hogy korlátokat állítson az ügyészség érdekeivel szemben, és megtalálja azt a legenyhébb kényszerintézkedést, amely mellett még nem kerül veszélybe a nyomozati érdek. A szabadlábban védekezés alanyi joggá vált. Ez az alapvető rendelkezés azonban csak úgy valósulhat meg, ha a hatóságokat fokozott felelősség és indokolási kötelezettség terheli, ha a büntetőeljárást a terhelt szabadságának korlátozása mellett kívánják folytatni. A valóság azonban az, hogy a nyomozási bíró határozataiban a kényszerintézkedések elrendelésére és fenntartására vonatkozó ügyészi indítványok igen nagy szavalékát elfogadja, és sokkal inkább a védői oldal az, amelyik kevésbé képes érvényesíteni az érdekeit.²⁹

Az ügyész nyomozásbeli szerepe nem teszi őt elfogulatlanná, hiszen a bírósági perben ügyféli minőséget vesz fel, és ez kizárja, hogy ő döntsön a majdani „ellenfele” szabadságát elvonó kényszerintézkedések tárgyában. A másik ok, hogy a kívülállóak jogaiba való beavatkozásról ugyancsak bíróságnak illik döntenie.³⁰

A nyomozási bíró eljárása a bírósági eljárás egyik olyan sajátos formája, ahol az ügy ura nem a nyomozási bíró, mivel az ügygel kapcsolatos minden érdemi határozat meghozatala és annak eldöntése, hogy az indítványt előterjesztik-e, és milyen tartalommal, az ügyész hatáskörébe tartozik.

A nyomozási bírónak arra sincs jogosítványa, hogy a nyomozó hatóságot felhívja az időszerű és hatékony munkavégzésre, még ha azt észleli is, hogy az a soron kívüli eljárás szabályait nem tartja be. A nyomozás elhúzóására jogszerű lépés lehet, hogy fokozott figyelmet fordít a személyi szabadság korlátozása tárgyában hozott döntéseire, elutasítva az ügyész hosszabbításra vonatkozó indítványát.

A büntetőjognak és a büntetőeljárás-jognak kettős védelmi szerepe van: védenie kell a társadalmat a devianciától és védenie kell az eljárás alá vont személyeket a hatósági önkénytől. Az utóbbi időben az eljárás alá vontak jogi védelme fokozódik. Az írásbeli előkészítés rendkívül fontos, mert a gyanúsítottak így tudják igazán gyakorolni jogaikat.

²⁹ Frech Ágnes: A kollégiumvezető éves beszámolója. Fővárosi Bíróság büntető kollégiumvezető 2004.E1.II.D.3.

³⁰ Király Tibor: A büntetőeljárás kódex tervezetének helye a magyar büntető eljárásjog fejlődésében. Jogtudományi Közlöny, 1998/4., 117–119. o.

A különösen védett tanú kihallgatása

A különösen védett tanú kihallgatása a nyomozási bíróság feladata. A nyomozási bíróság szerepének garanciális jelentőségét elismerve is látnunk kell, hogy a szabály olyasvalakire bízta a kihallgatást, aki az ügyet nem ismerheti elég jól.³¹

A különösen védett tanú vallomásának felhasználása és az a körülmény, hogy a tanú a tárgyaláson nem vehető alá a védelem közvetlen kérdéseinek, fokozott garanciákat igényel: a nyomozási bíróságnak a bírói bizonyosság szintjére kell emelnie, hogy a különösen védett tanú vallomása hihető-e, és vallomása az eljárás egyéb adataival összhangban áll-e. Ez a részletszabályozás egyébként nincs összhangban azzal az elvi állásponttal, hogy a nyomozási bíróság nem nyomozó bíróság, mivel ezek az előírások éppen nyomozási teendők végzésére vonatkoznak. Illetve ez a nyomozási bíróság egyetlen olyan feladata, amelyet a vádemelés után is el kell végeznie.³²

Az új Be. a tanú jogainak hatékonyabb védelme érdekében hozta be a tanúvédelemi szabályokat, amelynél az érdek a tanú életének biztonsága, amely miatt kizárólag a megismerhetőségét az eljárási jog kizárja. Ha ez sérül, az egész jogintézmény elveszíti értelmét. A meghallgatást a nyomozási bíróság folytatja le, eljárása révén biztosítottá válik a különösen védett tanú vallomásának a későbbi eljárásban történő perrendszerű értékelése.³³

A közvetlenség elvét illető aggályok egy része minden nyomozási bírói kihallgatás ellen felhozható, bár súlyuk nem azonos. Ebben különböző tényezők játszanak közre, közöttük a kihallgatáson való jelenlét szabályai és a tanú tárgyalási részvételének nem abszolút kizártsága is szerepel. Másfelől viszont a 14 év alatti tanú kihallgatására vonatkozó jelenléti szabályok újabb kétségek forrásává válnak: a nyomozási bírói kihallgatáson az ügyész jelen lehet, a védelem nem. Az alkotmányossági aggályokat figyelmen kívül hagyva a szabályokból az következik, hogy a védelem által indítványozott tanú kihallgatásán egyes esetekben éppen a védő nem vehet részt.³⁴

A kiskorú tanú kihallgatásán a gyanúsított jelenlétét semmiképpen nem tartom indokoltnak, mert a gyermek kímélete mindennél előbbre való. Így is elég nagy trauma érhet, mivel vagy a sérelmére követték el a bűncselekményt, vagy olyan bűn-

31 Erdei Árpád: Nem a koncepció és nem is a mása – etüd az 1998. évi XIX. törvény kialakulásának vizsgálatahoz. In: Domokos Andrea – Deres Petronella (szerk.): *De iuris peritorum meritis*. 1. Studia in honorem Endre Bócz. Károli Gáspár Református Egyetem ÁJK, Budapest, 2007, 45. o.

32 Cséka Ervin: Új szabályozási elvek, intézmények büntetőeljárás jogunkban. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Bizottság, Szeged, 2004, 564–565. o.

33 Márki Zoltán: Az új büntetőeljárás törvény újdonságai. *Belügyi Szemle*, 2003/7–8., 5–7., 10., 15. o.

34 Erdei Árpád (2007): i. m. 45. o.

cselekmény szemtanúja volt, amelynek során mástól nem várható bizonyító erejű vallomás. A gyanúsított védőjének jelenléte esetlegesen azonban megfontolandó.

A gyermekkorú kihallgatására speciális rendelkezések vonatkoznak, például: az igazmondás fontosságát kell elmagyarázni számára, ahelyett hogy a hamis tanúzás következményeire figyelmeztetnénk; kihallgatásánál jelen lehet a törvényes képviselője, gondozója és az általa megjelölt hozzátartozó³⁵; amennyiben (tanúvallomás-) megtagadási ok áll fenn, csak akkor hallgatható ki, ha ő vallomást szeretne tenni, és ehhez a törvényes képviselője vagy a megjelölt egyéb hozzátartozó is hozzájárul.

Gyakorlati hibaként előfordul(t), hogy a gyermekkorú nevelőszülőjét törvényes képviselőként tüntette fel a hatóság, holott az nem gyakorol a gyerek felett szülői felügyeleti jogot, így csak megjelölt hozzátartozóként vehet részt a kihallgatáson. Odafigyelést igényel az is, hogy a gyermekkorú tanút a megtagadási okok közül csak a Be. 82. § (1) bekezdés a) (terhelt hozzátartozója) és b) (önmagát vagy hozzátartozóját bűncselekmény elkövetésével vádolná) pontjában foglaltakra lehet nyilatkoztatni. Hibának számít az is, ha a terhelt gyermekkorú hozzátartozóját nem az a) pontban megjelölt megtagadási okra nyilatkoztatják, hanem a b) pontban foglaltakra. A kelletténél gyakrabban történik meg az is, hogy az eljáró rendőr vagy nyomozási bíró nem szerzi be a jogosult nyilatkozatát.

Makai Lajos tanulmányában³⁶ felhívja figyelmünket arra is, miszerint annak a gyakorlata sem egységes, hogy a gyermekkorú tanút a büntetőeljárás mely szakaszában melyik eljáró hatóság hallgathatja ki. A levont következtetések szerint – a büntetőeljárás-jogi kommentárral ellentétben – a nyomozási szakban mind a nyomozó hatóság, mind a nyomozási bíró kihallgathatja a gyermekkorút, de utóbbi csak a jogosulttól származó indítványra teheti ezt meg. Gyermekkorút a bírósági tárgyalásra megidézni nem lehet³⁷, kihallgatása csak kiküldött vagy megkeresett bíróság útján végezhető el akkor, ha a nyomozás során kihallgatására nem került sor, de az ebben a szakban szükségessé vált.³⁸

A házkutatás

A házkutatás az alkotmányban garantált, a lakás védelméhez, a magánlakás sérthetetlenségéhez való jogot és az Emberi jogok európai egyezményének 8. cikkében meghatározott a magán- és családi élet tiszteletben tartásához való jogot kor-

35 1998. évi XIX. törvény 86. § (3) bek.

36 Makai Lajos: A gyermekkorú tanú kihallgatása a büntetőeljárásban. Rendészeti Szemle, 2008/7–8., 107–117. o.

37 1998. évi XIX. törvény 280. § (1) bek.; 294. §.

38 1998. évi XIX. törvény 280. § (2) bek.; 304. § (5) bek.

látja. Mindenkinek joga van arra, hogy magán- és családi életét, lakását és levelezését tiszteletben tartsák. A jog gyakorlásába hatóság csak a törvényben meghatározott olyan esetekben avatkozhat be, amikor az egy demokratikus társadalomban a nemzetbiztonság, a közbiztonság vagy az ország gazdasági jóléte érdekében, zavargás vagy bűncselekmény megelőzése, a közegészség vagy az erkölcsök védelme, avagy mások jogainak és szabadságainak védelme érdekében szükséges. A törvény ezért több olyan garanciális rendelkezést épített be a szabályozásba, amelynek célja, hogy minél kevésbé sérüljenek az iménti alapjogok. Ennek megfelelően az 1998. évi Be. 149. § (6) bekezdése szerint a közjegyzői vagy ügyvédi irodában, továbbá az egészségügyi intézményben tartandó házkutatást – ha az közjegyzői vagy ügyvédi tevékenységgel összefüggő hivatásbeli titkot, illetőleg egészségügyi adatot tartalmazó irat megtalálására irányul – a vádirat benyújtásáig a bíróság rendeli el. A házkutatás csak az ügyész jelenlétében végezhető. A (7) bekezdés alapján az ügyész a bíróság határozata nélkül tarthatja meg a házkutatást, ha a házkutatás késedelmes foganatosítása a bűncselekmény elkövetőjének kézre kerítésére, a bűncselekmény nyomainak felderítésére, vagy a bizonyítási eszköz, elkobozható vagy vagyoneklobzás alá eső dolog megtalálására irányuló célok elérését veszélyezteti. A (8) bekezdés értelmében azonban a bíróság határozatát utólag be kell szerezni. Ha pedig a bíróság az indítványt elutasítja, a házkutatás eredménye bizonyítékként nem használható fel.

A lefoglalás a tulajdonhoz, birtokláshoz való jogokat korlátozza a bizonyítást, az elkobzás, valamint a vagyoneklobzás érdekében.

A tulajdonhoz és a birtokláshoz való alapvető jogot részben az alkotmány, részben az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló egyezményhez fűzött kiegészítő jegyzőkönyv 1. cikke tartalmazza a következők szerint: Minden természetes vagy jogi személynek joga van javai tiszteletben tartásához. Senkit sem lehet tulajdonától megfosztani, kivéve, ha ez közérdekből és a törvényben meghatározott feltételek, valamint a nemzetközi jog általános elvei szerint történik.

A lefoglalás célja, hogy eredetben biztosítsa a házkutatás vagy motozás során előkerült olyan dolgokat, amelyek a későbbi eljárás során bizonyítékként felhasználhatók, vagy a cselekménnyel összefüggésben elkobzásuknak van helye, illetőleg birtoklásuk jogszabályba ütközik.

Gyakorlati tapasztalatok

A Fővárosi Bíróság Büntető Kollégiumának tanulmánya a nyomozási bíró jogintézményének bevezetéséről, azaz 2003. július 1-jétől a 2003. december 31-ig terje-

dő időben kb. négyszáz olyan ügyre terjed ki, amelyek intézése törvényi rendelkezés folytán a nyomozási bíró hatáskörébe tartozik.

A nyomozás folytatásának elrendelésére jogosult az illetékes ügyész, a felettes ügyész és a nyomozási bíró. Garanciális jelentősége van annak, hogy a törvényben meghatározott esetekben utóbb csak a nyomozási bíró rendelhesse el a nyomozás folytatását [191. § (3) bekezdés]. A vizsgált ügyekben a nyomozás folytatását rendelte el a nyomozási bíró, ha újabb bizonyíték merült fel, vagy törvénysértő, illetve megalapozatlan volt az eljárást megszüntető határozat.

A házkutatás elrendelésénél tekintettel kell lenni arra, hogy a nyomozási bíró csak ügyészi indítványra járhat el, és indokolt határozatot kell hoznia a tárgyban, annak tartalmaznia kell a házkutatás célját és ténybeli alapját.

A nyomozási bíró házkutatással kapcsolatban hozott határozatával szemben nincs helye fellebbezésnek.

Indokolt volt a BKKB 1.Bny 979/2003. számú ügyben a házkutatás utólagos jóváhagyása. A gyanúsított egy más ügyben történt kihallgatásakor mondta el, hogy az egészségügyi alkalmasságát bizonyító okiratot biankóban kapta az általa megnevezett orvostól. Az ügyészség halaszthatatlan nyomozati cselekményként házkutatást rendelt el az orvosi rendelőben, ahol több hasonló okiratot foglaltak le.

A nyomozási bírák a vizsgált ügyekben, amikor a kényszerintézkedés enyhébb formájaként a *lakhelyelhagyási tilalmat* alkalmazták, kellő indokát adták az elrendelésnek.

Az esetek egy részében a terhelt egészségi állapota, illetve az a körülmény, hogy ezzel a kényszerintézkedéssel is garantálható a terhelt jelenléte, adta meg az intézkedés alkalmazásának lehetőségét. Több esetben az ügyész indítványozta az előzetes letartóztatás megszüntetése mellett lakhelyelhagyási tilalom elrendelését.

A lakhelyelhagyási tilalom elrendelése és az úti okmány visszavonása területén azonban a nyomozási bírák nem a Be. rendelkezéseinek megfelelő gyakorlatot folytatnak.

Egyetlen esetben sem történt meg a Be. 146. § (7) bekezdésében írtaknak megfelelően a Központi Adatfeldolgozó, Nyilvántartó és Választási Hivatal Központi Okmányirodája útlevélosztályának értesítése az úti okmány visszavonása érdekében.

Ugyanakkor a PKKB 3.Bny. 774/2003 és a BKKB 2.Bny. 655/2003 számú ügyekben a lakhelyelhagyási tilalom mellett a bíróság az úti okmány elvételét is elrendelte, az útlevélhatóság megkeresése helyett.

Ideiglenes kényszergyógykezelés tárgyában a vizsgálat mindösszesen négy ügyre terjedt ki. A végzések minden esetben megfelelően rögzítik a szakértői vélemények kényszerintézkedést megalapozó megállapításait.

Hiányosságként tárták fel, hogy eme kényszerintézkedés elrendelése esetén is meg kellett volna keresni a Be. 146. § (7) bekezdésben írtak szerint az útlevelhatóságot az úti okmány visszavonása miatt, de ez egyetlen esetben sem történt meg.

A Fővárosi Bíróság büntető kollégiumvezetőjének
2007E1.IV.C.4/13. számú tanulmánya: A nyomozási bíró eljárása

A vizsgálat célja, mint az a bevezetőben is olvasható, egységes jogértelmezés és gyakorlat kialakítása a nyomozási és szabálysértési ügyekben eljáró bírák által felvetett kérdésekben.

A tanulmány behatóan foglalkozik a 2006. szeptember–októberi fővárosi események kapcsán a nyomozási bírák által elrendelt kényszerintézkedések tárgyában hozott döntéseikkel, illetve azok másodfokon történt felülvizsgálatával.

A 2006. szeptember–októberi események kapcsán a kényszerintézkedések tárgyában született első- és másodfokú határozatok közötti eltérésre általánosságban az a magyarázat, hogy egyrészt az elsőfokon eljáró bírók igen gyakran eltekintettek a bűncselekmény megalapozott gyanúját alátámasztó bizonyítékok vizsgálatától, és kritika nélkül elfogadták az előterjesztésben foglaltakat. A másik ok, hogy egy-egy gyanúsított meghallgatására csupán néhány perc állt rendelkezésükre, és így nem is törekedhettek az egyéniesítésre, különösen akkor nem, amikor egy előterjesztésben 10-15 gyanúsított szerepelt. Azt a tapasztalatot lehetett levonni, hogy sem az alapos gyanú, sem a különös ok tekintetében nem történt személyekre lebontott vizsgálat, az indokolás is elmaradt.

Többször fordult elő, hogy azok a bizonyítékok, amelyekre az elsőfokú határozat utalt, egyáltalán nem álltak rendelkezésre, ebből az a következtetés vonható le, hogy az anyag kellő ismerete nélkül hozták meg a kényszerintézkedéseket elrendelő döntéseiket.

A másodfokon eljáró tanácsok – és nemcsak az ilyen ügyekben eljáró, hanem a peres ügyekben ítélkező másodfokú tanácsok is – a rövid törvényes határidő szorítása nélkül, az iratok gondosabb áttanulmányozásával az esetek egy részében megszüntető határozatot hoztak, rendszerint a megalapozott gyanú, más esetekben a különös okok hiánya miatt. A döntésük helyességét az ezekben az ügyekben született nyomozásmegszüntető határozatok is igazolták.

Általánosságban megállapítható, hogy a másodfokú határozatok, különösen a kényszerintézkedések felőli döntések során részletes, tényekkel alátámasztott jogi okfejtést is tartalmaztak, és kivétel nélkül kitértek a fellebbezésben foglaltakra. A határozatokban különös gondot fordítottak a személyi szabadságot elvonó-korlátozó intézkedések meghozatalánál a terheltet megillető alkotmányos jogokra.

A tanulmány ezután a gyakorlatban felmerülő problémákat vizsgálja meg, ebből kiemelem a gyülekezési joggal visszaélés és a rendzavarás b) pontjában foglalt szabálysértés elkülönítésének problémáját.

A vizsgálatra megküldött konkrét végzések áttanulmányozása után megállapítást nyert, hogy az elsőfokú bíróságok általában nem rögzítették tényállásszerűen a rendzavarás vagy a garázdaság tényét. A másodfokú bíróság pedig hosszan és részletesen taglalta a gyülekezési jogot mint alkotmányos alapjogot és annak korlátozhatóságát, összefüggésbe hozva a gyülekezési joggal való visszaélés és a rendzavarás szabálysértésével. A felülvizsgálatnak azonban elsődlegesen a rendzavarás szabálysértésének tényállási elemeire kellett volna korlátozódnia, és az említett összefüggéseket csak az adott tényállás által megkívánt mértékben említenie.

A következő problémát a Be. 207. § (2) bekezdés c) pontjában foglalt feladat okozza, ugyanis a nyomozási bíró dönt a nyomozás megszüntetése után a nyomozás folytatásának elrendeléséről. Erre akkor kerülhet sor, ha a Be. 191. § (3) bekezdése alapján a nyomozás megszüntetése ellen nem éltek panasszal, illetve az ügyész vagy a helyettes ügyész nem rendelte el a nyomozás folytatását.

Nem egységes a gyakorlat a tekintetben, hogy a nyomozási bíró elrendelheti-e a nyomozás folytatását, ha azt nem az ügyész, hanem a sértett indítványozza. Az esetek többségében a nyomozási bíró ügyészi indítvány alapján jár el, de szerepel emellett a gyanúsított és a védő indítványozási jogosultsága is. A kérdéses (2) bekezdés c) pontjánál azonban nincs megjelölve az indítványozó személye.

Az egyik álláspont szerint a nyomozás folytatásának elrendelése a nyomozás megszüntetése után garanciális okokból került bírói hatáskörbe, egyrészt amiatt, hogy új tény és bizonyíték nélkül ne lehessen kijátszani ily módon a nyomozás törvényes határidejét. Mindamellet ez esetben is érvényesülnie kell a funkciómegosztás alkotmányossági elvének, vagyis a nyomozás folytatására csak ügyészi akarat esetén kerülhessen sor. Eme álláspont szerint a sértett nem kérheti a számára kedvezőtlen, bár meg nem panaszolt nyomozásmegszüntető határozat után a nyomozás folytatásának elrendelését. Ez ugyanis tartalmát és eredményét tekintve egy újabb jogorvoslati eszközt jelentene, amelyre pedig a törvényalkotó nem gondolt.

A másik álláspont szerint arra hivatkozással, hogy az említett jogszabályhelyben nincs megjelölve az indítványozó személye, a sértett is élhet ezzel a lehetőséggel. Ezt az álláspontot erősíti a Legfelsőbb Bíróságnak a Be. egyes rendelkezéseinek értelmezése tárgyában kiadott véleménye³⁹.

Ezt a kérdést a pótmagánváddal összefüggésben tárgyalja [Be. 229. § (1) bekezdés 2. mondat], és arra a megállapításra jut, hogy az eljárás megszüntetése, il-

39 BH, 2004/8.

letve a panaszok elutasítása után a sértett választhat, hogy a nyomozási bíróhoz fordul-e (kérve a nyomozás folytatásának elrendelését), vagy hatvan napon belül pótmagánvádlóként lép fel, és vádindítványt nyújt be.

A nyomozási bíró ügykörén kívül is gyakran találkozunk olyan határozatokkal, amelyekben a pótmagánvádló vádindítványát a ténybeli és jogi alapok hiányára tekintettel elutasították, de felhívták a sértett figyelmét, hogy ettől függetlenül a nyomozási bírótól kérheti a nyomozás folytatásának elrendelését. Az ilyen értelmű döntés még tovább bővíti a sértett fellépési lehetőségét, amikor a megszüntetett nyomozás után nemcsak választható formában, hanem egymás után is rendelkezésére áll a büntetőeljárás kikényszerítésének eszköze.

A *kollégiumi értekezlet véleménye szerint* a Legfelsőbb Bíróság korábbi álláspontjával ellentétben – figyelemmel arra is, hogy sértheti a funkciómegosztást, ha adott esetben vádemelésre utasít a bíró – a sértett nem teheti a nyomozás folytatására irányuló indítványt a nyomozási bírónak, a megszüntetés elleni panasszal a sértett ilyesfajta cselekvési lehetősége lezárul. A pótmagánvád marad meg számára, amely annyiban más természetű, hogy eredményessége esetén közvetlenül bírói szakba kerül a büntetőügy. A pótmagánvád elutasítása pedig ügyészi akarat esetén nem akadályozza annak, hogy folytassák az eljárást a terhelttel szemben.

A *kollégiumi értekezlet* egy másik tárgyban is *állást foglalt*: a Be. általános rendelkezései alapján, függetlenül attól, hogy a nyomozási bíró feladatai között a törvény ezt külön nem nevesíti, a nyomozási bírónak kell eljárnia a vádirat benyújtása előtt a nemzetközi, illetve az európai elfogatóparancsok tárgyában.

Jogesetek

A *Győri Ítéletábla* mint másodfokú bíróság által Győrött, 2008. március 4-én megtartott nyilvános ülés alapján meghozott Bf.120/2007/8. számú végzése a gyermekkorú tanú nyomozási bíró általi kihallgatásának eredményét elfogadva hozott jogerős döntést.

A nevelése alatt álló személy sérelmére elkövetett szemérem elleni erőszak bűntette miatt indult büntetőügyben a Veszprém Megyei Bíróság 2007. november 15-én kihirdetett B.944/2006/9. számú ítéletét a Győri Ítéletábla helybenhagyta.

Az ítélet ellen az ügyész súlyosításért, a szabadságvesztés-büntetés tartamának felemelése érdekében jelentett be fellebbezést. A vádlott és védője felmentés érdekében fellebbezett.

Az ítéletábla a bejelentett kétiirányú fellebbezések alapján a megelőző bírósági eljárással együtt bírálta felül a Győr-Moson-Sopron Megyei Bíróság ítéletét a Be. 348. § (1) bekezdés szerint. Az elsőfokú bíróság által elfogadott bizonyítékok

zart egészet alkotnak, lényeges kérdésben tisztázatlan körülmény nem maradt, így nincs törvényes lehetőség bizonyítás felvételére.

Az elsőfokú bíróság a tényállás megállapításánál az igazságügyi elmeorvosi és pszichológiai szakvélemény adatait, a tanúk vallomásait, a gyerekkorú sértett vallomását és az okirati bizonyítékokat vette figyelembe. *A gyerekkorú sértett nyomozási bíró előtt tett vallomását irányadónak fogadta el, amelyet a közvetett bizonyítékok is alátámasztottak.*

Az igazságügyi elmeorvos és pszichológus szakértői vélemény ismételt beszerzésére vonatkozó védői indítványt pedig az ítéletábla mint szükségtelen bizonyítást azért utasította el, mert a pszichológus szakértő a vádolt konkrét gyerekkorú traumájának ismerete nélkül is feltárta a pszichoszexuális fejlődés zavarát, az elme- és pszichológus szakértők szakvéleményének helytállóságát a vádolt és védője nem vitatta. A szakértői vélemények egyébként is aggálytalanok, nem szorulnak kiegészítésre.

A Fővárosi Ítéletábla mint másodfokú bíróság 1.Bf.229/2007/7. számú végzése a 12. életévét be nem töltött, nevelése alatt álló személy sérelmére, folytatólagosan elkövetett szemérem elleni erőszak büntette és más bűncselekmények miatt indult bűnügyben a Pest Megyei Bíróság 13.B.27/2006/37. számú ítéletét helybenhagyta.

Az ítélet ellen az ügyész a vádolt terhére súlyosításért és a szülői felügyeleti jog megvonása iránti indítvány elutasítása miatt, a szülői felügyeleti jog megszüntetése céljából fellebbezett. A vádolt felmentésért, a védő a tényállás megalapozatlanságára hivatkozva elsődlegesen felmentésért, másodsorban pedig enyhítésért fellebbezett.

A vádolt védője a nyilvános ülésen elsődlegesen eljárási szabálysértés miatt – mivel álláspontja szerint *a nyomozás során a sértett nyomozási bíró által történt kihallgatásánál a védő jelenléte nem volt biztosítva* – az ítélet hatályon kívül helyezése érdekében, a védelem jogát ért sérelem kiküszöböléséért, és a sértettnek az új elsőfokú eljárás során történő kihallgatása érdekében, másodlagosan a vádolt bizonyítékok hiányában történő felmentéséért és a büntetés enyhítése érdekében tartotta fenn fellebbezését.

A kétirányú perorvoslatok alapján eljárva a Fővárosi Ítéletábla az elsőfokú ítéletet és az azt megalapozó bírósági eljárást teljes terjedelmében felülbírált. Ennek során megállapította, hogy a megyei bíróság az eljárást az eljárási szabályok betartása mellett folytatta le.

A bűnügyi iratokból kitűnően a nyomozás során a nyomozási bíró a Be. 207. § (1) bekezdése alapján a sértettet a Be. 213. § (1) bekezdésében írtakra figyelemmel hallgatta ki, amelyen a sértett törvényes képviselője is jelen volt. E törvényi ren-

delkezés szerint a tanú, jelen esetben a kiskorú sértett kihallgatásáról a gyanúsított és a védőt utólag kell értesíteni azzal, hogy a kihallgatásról készült jegyzőkönyvet az ügyésznél megtekinthetik. *A kifejtettekre figyelemmel tehát a nyomozási bíró nem követett el eljárási szabálysértést, amikor a sértettet a gyanúsított védőjének távollétében hallgatta ki.*

Megállapította továbbá, hogy a megyei bíróság mindenben eleget tett ügyfel-derítési kötelezettségének, a vádlottat részletesen kihallgatta, a *közvetlenség elvének sérelme nélkül ismertette a sértettnek a nyomozási bíró előtt tett kihallgatási jegyzőkönyvét, és meghallgatta igazságügyi pszichológus szakértőket.*

A Fővárosi Ítéletábla mint másodfokú bíróság által Budapesten, 2008. június 19-én megtartott nyilvános tárgyaláson meghozott 3.Bf.217/2007/11. ítélete megállapította, hogy a titkos információgyűjtés eredményének felhasználása törvénysértő volt.

A jelentős mennyiségű kábítószerre, kereskedéssel elkövetett kábítószerrel visszaélés bűntette és más bűncselekmény miatt elsőrendű vádlott és társai ellen indított büntetőügyben a Pest Megyei Bíróság 2007. június 1-jén kihirdetett 12.B.114/2006/26. számú ítéletét *megváltoztatta.*

Az ügyész az alapítéletet valamennyi vádlottra vonatkozóan tudomásul vette. Az elsőrendű vádlott és védője elsőlegesen felmentésért, a titkos információgyűjtés eredményének törvénysértő felhasználásáért, másodlagosan enyhítésért fellebbezett.

Az elsőrendű vádlott védője a Fővárosi Ítéletáblára 2008. február 11-én érkező fellebbezésének írásbeli indokolásával egyezően előadta, hogy az Alkotmánybíróság 2/2007. (I. 24.) AB határozatára is figyelemmel a *titkos információgyűjtés eredményének felhasználása az elsőfokú eljárásban törvénysértő volt.* Álláspontja szerint a 2005. október 14. előtti időszakban engedélyezett titkos információgyűjtés jogszabályi feltételei nem álltak fenn, mert a rendelkezésre álló adatokból nem derült ki, hogy ki ellen és milyen bűncselekmény gyanúja miatt volt folyamatban a lehallgatás. A tisztességes eljárás alkotmányos alapelvét sérti továbbá, hogy a vádlott és védője kizárólag a titkos információgyűjtés tényéről értesült anélkül, hogy a tény alátámasztó teljes körű dokumentációt megismerhette volna.

Indítványozta, hogy a másodfokú bíróság a titkos információgyűjtés eredményét a bizonyítékok köréből rekessze ki, ekként pedig nem áll a bíróság rendelkezésére elegendő bizonyíték sem a megszerzéssel, sem pedig a kereskedéssel összefüggésben elkövetett kábítószerrel visszaélés bűntettének a megállapításához. Ezért az elsőrendű vádlottat a másodfokú bíróság mentse fel az ellene emelt mindkét vádpont alól.

A le nem foglalt, de elfogyasztott kábítószer-mennyiség pedig a hatóanyag-tartalom ismeretének hiányában pontosan nem határozható meg. Így az elsőrendű

vádolt büntetőjogi felelőssége kizárólag a tőle lefoglalt kábítószer-mennyiségre állapítható meg, és ez indokolja az elsőfokú bíróság által kiszabott büntetés jelentős enyhítését.

Megismételte az elsőfokú eljárás során már előterjesztett azon bizonyítási indítványát, hogy a bíróság rendeljen ki vegyész szakértőt a le nem foglalt kábítószer-mennyiség hatóanyag-tartalmának megállapítására.

A Fővárosi Ítéletábla a bizonyítási indítványt mint alaptalant, elutasította.

A Fővárosi Ítéletábla a vádlotti és védői perorvoslatokkal megtámadott ítéletet az azt megelőző bírósági eljárással együtt a Be. 348. § (1) bekezdésére figyelemmel felülbírálta. Megállapította, hogy az elsőfokú bíróság a tárgyalást lényegében az eljárási szabályok megtartásával folytatta le. Feltárta mindazon bizonyítékokat, amelyek szükségesek a vádlottak büntetőjogi felelősségének eldöntéséhez, értékeléséhez, megvizsgálta és mérlegelési körébe vonta őket. Nem tévedett, amikor a kábítószer értékesítésével kapcsolatos történeti tényállást elsődlegesen az önmagát is bűncselekmény elkövetésével vádoló elsőrendű vádlott, valamint a ténybeli beismerő vallomást tevő másodrendű és harmadrendű vádlottak vallomására és a szakértői véleményben foglalt megállapításokra alapozta.

Eljárási hibát ejtett azonban, amikor a bírói engedélyhez kötött titkos információgyűjtés eredményét a megváltozott jogszabályi feltételek ellenére értékelte bizonyítékként.

Az elsőfokú bíróság a bizonyítási eljárás anyagává tette a titkos információgyűjtés során készült lehallgatásijegyzőkönyv-kivonatokat, amelyek a vádlottak között elhangzott telefonbeszélgetéseket tartalmazzák. Tény, hogy az ítélet 16. oldal 2. bekezdése rögzíti, hogy „a hangfelvételeket a bizonyítékok láncolatában értékelte, azokat egynek tekintette a bizonyítékok közül. Csak akkor fogadta el, ha azt például terhelti vallomás is alátámasztotta.”

A titkos információgyűjtés eredményének azonban még az ilyen, viszonylag szűk körben történő értékelése is ellentmond az elsőfokú ítélet kihirdetésekor (2007. június 1.) és a másodfokú eljárás idején hatályos következő jogszabályi rendelkezéseknek.

A nyomozás idején hatályban lévő és a titkos információgyűjtés eredményének felhasználására vonatkozó jogszabályi rendelkezéseket a 2006. évi LI. törvény 95. § (1) bekezdése 2006. július 1-jétől, valamint a 2007. évi CLXXXIII. törvény 1. §-a 2008. január 1-jétől – egyebek között – a Be. 206/A § (1) bekezdés beiktatásával módosította, e szerint: A bűntüldözési célból folytatott bírói engedélyhez kötött titkos információgyűjtés eredménye a büntetőeljárásban akkor használható fel, ha

a) a titkos adatszerezés engedélyezésének e törvényben meghatározott feltételei (201. §) a bizonyítani kívánt bűncselekmény tekintetében fennállnak,

b) a büntetőeljárásban felhasználni kívánt információ megszerzését követően a titkos információgyűjtést végző szerv a feljelentési kötelezettségének haladéktalanul eleget tett.

(6) bekezdés: a bírói, illetőleg az igazságügyért felelős miniszter engedélyéhez kötött titkos információgyűjtés eredményének a büntetőeljárásban bizonyítási eszközként történő felhasználását az (1)–(5) bekezdésben meghatározott feltételek fennállása esetén a nyomozás elrendelését követően az ügyész indítványozhatja. Az indítványról a nyomozási bíró határoz (kiemelés tölem – S. Sz.).

A Fővárosi Ítéletábla az iratok tartalma alapján megállapította, hogy a vádlottak között 2005. október 6., 7., 8. és 14. napjain lezajlott és szabályos bírói engedéllyel lehallgatott beszélgetés tartalmának bizonyítási eszközként történő felhasználását az ügyész nem indítványozta és ennek hiányában nyomozási bírói határozat sem született (kiemelés tölem – S. Sz.).

A titkos információgyűjtés eredménye a Be. 76. § (1) bekezdése alapján bizonyítási eszköz. Következésképpen – a felhasználás során – minden esetben értelemszerűen érvényesülnek a bizonyítás törvényességére, a bizonyítékok értékelésére vonatkozó előírások (Be. 77–78. §).

A Be. 78. § (4) bekezdése szerint nem értékelhető bizonyítékként az olyan bizonyítási eszközből származó tény, amelyet a bíróság, ügyész vagy a nyomozó hatóság – egyebek között – más tiltott módon szerzett meg. Ilyen jellegű eljárási szabálysértésnek minősül a titkos információgyűjtés eredményének a törvényben előírt feltételek hiányában történő felhasználása is.

Mindezekből levonható az a megállapítás, hogy az elsőfokú bíróság a vádlottak telefonbeszélgetését tartalmazó jegyzőkönyveket anélkül tette tárgyalás anyagává és értékelte bizonyítékként, hogy annak a Be. 206/A §-ában írt törvényi előfeltétele a bíróság általi felhasználás időpontjában fennállt volna.

Ekként a másodfokú bíróság a nyomozati iratok I. kötetének 129–205. oldalig terjedő részét az előzőekben kifejtettek – és nem a védelem által tévesen hivatkozott okok – alapján a bizonyítékok köréből kirekesztette.

SZÜCS ESZTER

A sértettgondozó és a sértettgondozás fogalma, kialakulása, szerepe a kriminalisztikában

Az amerikai szakirodalomban már a kilencvenes években megjelent az úgynevezett bűnügyi, törvényszéki gondozás (*forensic nursing*), amelynek lényege és célja a hatékony sértettgondozás megvalósulása, hogy az ezzel megbízott, államilag finanszírozott szakember, a *forensic nurse* – talán bűnügyi gondozónak, ápolónak, sértettgondozónak is fordítható – az egészségügyi intézmények keretein belül gondozza az erőszakos bűncselekmények sértettjeit, az ügy szempontjából valamilyen okból jelentős, releváns személyeket (például megfenyegetett szemtanú).

A sértettgondozó megjelölés tehát speciálisan képzett ápolóra utal, aki kapcsolatot teremt az egészségügy és a büntető igazságszolgáltatás között. Alapismerteket kibővítve az igazságügyi eljárásokra, az ápolói hivatás bűnügyi aspektusait kombinálják biológiai, kriminológiai, viktimológiai, pszichológiai és szociális tárgyak elsajátításával, az erőszakos cselekmények elkövetőinek elfogása, áldozatok gondozása érdekében.

Az intézmény igen hatékony, és úgy vélem, megjelenésük, szerepvállalásuk mindenképp hasznos és fontos. Érdeemes mindenkinek tudomást szereznie ezen intézmény létéről, munkájáról és eredményeiről. Mint oly sok európai országban, hazánkban sem ismert a sértettgondozói szakma, és a magyar nyelvű szakirodalom is igen kevés említést tesz róluk. Munkámmal ezen szeretnék változtatni, céloom, hogy ismerté váljon a sértettgondozás, hogy felvetődjön a kérdés: Magyarország e követendő példához képest milyen szinten áll a sértettgondozás területén, és esetleg átvehető-e az intézmény vagy annak némely aspektusa?

A sértettgondozók feladata széles körű:

- foglalkoznak az interperszonális erőszak áldozataival, betegellátással, közegészségügyi esetekkel (komplex egészségügyi ellátást nyújtanak),
- részt vesznek a helyszíni szemlén végzett bizonyítékgyűjtésben, elősegítik a bűncselekmények felderítését,
- szakértő tanúként részt vesznek a bírósági tárgyalásokon,
- segítenek a poszttraumás esetek utókezelésében,
- szakosodott társaik halottkémként járnak el,
- vannak közöttük jogi konzultánsok, akik kapcsolatot teremtenek a jog és az áldozat között, illetve

SZÜCS ESZTER

– korrekciós nővérek, akik az elítéltekkel foglalkoznak, és egészségügyi szolgálatot tartanak fenn különféle büntetés-végrehajtási intézetekben.

Összefoglalva: mindent megtesznek azért, hogy az áldozat a lehető legteljesebb védelmet kapja. Ennek érdekében készenléti szolgálatot üzemeltetnek, illetve konzultációs szolgálatot tartanak fenn az ápolók, az orvosi és jogi vonatkozású ügynökségek számára.

Az intézmény kialakulása

A kilencvenes évek közepén egyre több áldozatvédelemmel kapcsolatos kezdeményezés indult újtárra az Egyesült Államokban. Az egészségügyi dolgozók kezdték felismerni a köznapis és törvényszéki esetek közötti különbségeket; azt a tényt, hogy az áldozatok különleges bánásmódot igényelnek.¹ 1992-ben került sor az első országos kongresszusra Minneapolisban, ahol a szexuális bántalmazás áldozatainak kezelésével foglalkozó ápolók gyűltek össze.² Körülbelül hetven nővér érkezett az Egyesült Államok minden pontjáról, hogy megosszák egymással az áldozatok kezelésével kapcsolatos tapasztalataikat. Céljuk az volt, hogy elterjeszszék a gondozók speciális képzését, nemcsak Amerikában, hanem az egész világon. (Tervük végül valóra vált: hat évvel később 1500, 2004-re 2400-ra duzzadt a tagok száma, és napjainkban is egyre növekszik.)³

A kilencvenes évek közepén megalakult a Sérítettgondozók Nemzetközi Szövetsége (*International Association of Forensic Nurses; IAFN*). Ez globális szintű összefogás volt a sérítettgondozók, illetve olyan szervezetek között, amelyek támogatják munkájukat. Céljuk, hogy minél többen tudjanak róluk, így minél szélesebb körben segíthessenek a rászorultakon.

A programhoz további öt állam – Kentucky, Maryland, New Jersey, Dél-Karolina és Texas – csatlakozott, sőt néhány karibi és közép-amerikai ország is, kialakítva saját képzéseiket. Texas és Maryland külön tanfolyamot indított felnőtt és fiatalok áldozatok kezelésére.⁴

1 Uo.

2 Susan Wessling: The Case for Forensic Nursing. *Minority Nurse*, Fall 2002

<http://www.minoritynurse.com/forensic-nursing/case-forensic-nursing>

3 <http://www.nurseweek.com/>

4 Susan Wessling: i. m.

Az intézmény szerencsére ma már a világ több pontján megtalálható: Kanadában, Angliában, Japánban, Oroszországban, Szingapúrban és Dél-Afrikában, ahol az emberölési ráta az egyik legmagasabb a világon.⁵

A sértettgondozó feladata, szerepe⁶

Az új intézmény gyorsan a legújabb speciális egészségügyi szolgáltatások egyikévé vált. A legtöbb esetben jelenlétük már az első pillanattól fontos, sőt akkor a leginkább, hiszen nem mindegy, hogy a páciens kezelése mikor és miként indul meg.

A sértettgondozók többnyire kórházakban dolgoznak, hiszen a legtöbb esetben ez az első pont, ahol kapcsolatba kerülhetnek az áldozatokkal. Ezen belül is a sürgősségi osztály. Az ide érkezők többségéről azonban nem lehet rögtön tudni, hogy sértettgondozói segítségére szorulnak-e, ezért fontos a körültekintés: igen nehéz kiszűrni a pácienseket, mert minden olyan hirtelen történik, az áldozatok traumás állapotban lehetnek, félnek és nem tudják, mit mondjanak (vagy épp szándékosan akarják eltitkolni a történeteket). Ezen és sok más körülmény miatt sajnos igen magas a latencia.

Mik tartoznak a tövényészéki ügyek közé? Lássunk erre példákat, és vegyünk egy átlagos napot a sürgősségi osztályon: a folyosón egy kiálló férfi, törött karral, mellette egy kisgyermek magas lázzal, másik oldalán egy nő, fejsérüléssel. Lőtt sebek, szúrások, drogtúladagolás – mindennapos dolgok ezek egy amerikai nagyvárosi kórházban. Bejön egy áldozat, mondjuk egy fiatal nő vérfoltos ruhában, arcát és testét horzsolások borítják, és azt mondja, leesett otthon a lépcsőről. A felvételt végző ügyeletes orvos gyorsan felveszi a betegről a fontosabb információkat, elvégzi a szükséges vizsgálatokat. Miután elkészül a röntgennel, egy nővér segítségével megvizsgálja a felvétel eredményét. Nem talál súlyos sérülést, viszont korábbi bántalmazásra utaló jeleket igen. A páciens szemlátomást izgatott és ideges, de kimagyarázza a történeteket. Azt mondja, megbotlott gyermeke egyik szét-hagyott játékában, és más, hasonló otthoni balesetek érték. Mivel sok beteg vár még kint, sőt egyre többen jönnek, az orvos ellátja a nő sérüléseit, majd elbocsátja. Előfordulhat, hogy a nagy nyomás alatt álló orvos figyelmetlen volt, és kiengedte egy lehetséges családon belüli erőszak áldozatát úgy, hogy nem fordított kellő időt az utókezelésre? Ha az asszisztáló ápoló sértettgondozó, nagyobb lett volna rá az esély, hogy ezt is elvégezzék.

⁵ Serita Stevens: Forensic Nurse. The New Role of the Nurse in Law Enforcement. Mass Market Paperback, 1 Aug, 2006. http://www.seritastevens.org/forensic_nurse.htm

⁶ U.o.

Nézzünk egy újabb esetet, mikor a fiatal nő a kórházba belépve elmondja, hogy autóbalesetet szenvedett. A barátja, aki vezetett, azt állítja, a lány beütötte a fejét, és megvágta az arcát, ahogy az üveg betört. Feltűnik-e ott valakinek, hogy a sérülések nagy része az arca bal oldalán található, és hogy logikusan nem ott kéne lenniük? (Ha utasként az anyósülésen utazott, épp a másik oldalon sérült volna meg, hiszen a becsapódás itt következhetett volna be.)

Végül egy történet egy anyáról, aki kétségbeesetten hozza be fájó karjára panaszkodó kisfiát. Az anya azt állítja, a gyermek nekirohant az ajtónak, miközben a kutyát kergette. Jobb rögtön a lényegre térni, és röntgenfelvételt készíteni a gyermek karjáról? Vagy inkább öltöztessék át, és vizsgálják meg tetőtől talpig? Mert e nélkül nem fogják észrevenni a korábbi sérülések nyomait, amelyek a lábán vannak, körülbelül kéthetesként lehetnek, és egy villáskulctól származnak, mert nem tartható ki a szobáját.

Az említett esetekörök mind az interperszonális erőszak példái, azon belül is az intím partnerek közötti erőszakot és a családon belüli erőszakot prezentálják. Ezek felismerése gyakran igen nehéz feladat, nagy a latencia.

Ha elsőre nem látszik is, tény, hogy sok páciens tartozik a sértettgondozók feladatkörébe. A legtöbb bűncselekmény vagy katasztrófa sértettje képes eljutni egyedül a kórházba, de nagy részük azonnali segítségre szorul. Az ilyen eseteket nevezük törvényszéki ügyeknek. Természetesen (az említettek mellett) a szexuális bántalmazás, a testi sértés vagy az emberölés is a nyilvánvaló példák közé tartozik, de ezek mellett sok más büntetendő cselekmény, baleset vagy katasztrófa belefér a fogalomkörbe (például gyermekek vagy idősek elhanyagolása, autóbalesetek).

A sértettgondozó feladata, hogy kiderítse a történeteket, meghallgassa a páciens, és mindezek alapján pontosítsa a tényeket. A krízishelyzetekben egyesíteni kell a szakszerű orvosi beavatkozást a szakszerű tanácsadással. Ez az egyedüli útja annak, hogy az áldozat teljes felépülését elősegítsék, és ebben csak megfelelően képzett ápolók tudnak közreműködni.

Ezek az ápolók bűnügyi vizsgálatokat végeznek, amivel segítik az igazságszolgáltatás munkáját. Kapcsolatot teremtenek a rendvédelmi szervek és az egészségügy között, valamint (a többi egészségügyi dolgozóval ellentétben) kellő szakértelmű és tapasztalatuk van ahhoz, hogy használható bizonyítékokat szolgáltatassanak szakértőként, illetve tanúként a bírósági tárgyaláson. Megtanulják felismerni a sérüléssel összefüggésbe hozható fegyvert, hogy miként szóljanak a sértetthez, milyen kérdéseket tegyenek fel annak érdekében, hogy minél teljesebb, pontosabb képet kapjanak az esetről, és hogy korrekt módon összegyűjtsék, megőrizték a bizonyítékokat. Arra is felkészítik őket, hogy megfelelő szkepticizmussal kezeljék az ügyeket, így kiszűrjék az áldozatok és gyanúsítottak beszámolóinak ellentmondásait.

Szerencsére egyre több kórház foglalkoztat sértettgondozót, és egyre több ápoló választja ezt a hivatást. A sértettgondozók munkája az egészségügyön belül kiemelt helyet foglal el. Mentorok hálózata segíti a tanulni vágyókat abban, hogy megfelelő továbbképzéseket találjanak, például olyan online tanfolyamokat, amelyek segítségével elmélyíthetik megszerzett alaptudásukat. Ezek a praktikus kurzusok alkalmasak arra, hogy a bűnügyi tudományok iránt érdeklődő ápolók naprakész információkat szerezzenek a legújabb tudományos eredményekkel kapcsolatban.

Aki civilként dönt úgy, hogy ezt a szakmát választja, diplomás és okleveles képzések közül válogathat, sőt a világ bármely pontjáról online is elvégezhető (persze csak az elméleti modul, hiszen ezt egy szakmai gyakorlat követi, és csak ez után válhat valaki sértettgondozóvá). Eltérő lehet a képzési idő hossza, a végzettség megszerzésének nehézsége, az oktatás költsége, illetve a majdani beosztás és a várható fizetés. A képzések általában igen magas színvonalúak. Előnyök:

- a fejlődő, modern technológiák és friss információk folyamatos beépítése,
- az alkalmazott oktatók nemzetközileg elismert tekintélyek: szakértők, kutatók a maguk területén, akik magukkal hozzák az újdonságokat, és beemelik a klinikai törvényszéki szakmába,
- ezeket a tanfolyamokat akár otthonról is el lehet végezni, vagy irodában ülve, tehát ott és akkor, amikor akarja az ember, kényelmesen, hiszen az online campus a nap 24 órájában, a hét minden napján nyitva áll,
- a kurzusok során a tanítók különféle csoportokat, csoportfoglalkozásokat szerveznek, megismertetik a hallgatókat az új trendekkel.

A magasabb képzettség ellenére azonban kevesen kapnak teljes munkaidős állást. A legtöbb orvos úgy érzi, a sértettgondozók beleavatkoznak munkájukba. Zavarja őket elszántságuk, hogy egyre több olyan dolgot tanulnak meg, amelyek segítségével akár egyedül is elvégezhetnek bonyolultabb, eredetileg az orvos feladatkörébe tartozó vizsgálatokat. A külsős gondozók munkáját még inkább fenntartással kezelik.

Az viszont vitathatatlan tény, hogy az orvosok és a törvényszéki ügyek tekintetében képzetlen ápolók gyakran eldobják vagy megsemmisítik a bizonyítékokat anélkül, hogy felismernék fontosságukat. Mivel naponta rengeteg esettel kell szembenéznük (különösen a főbb traumaközpontokban), általában nincs idejük kellő precizitással és körültekintően összegyűjteni, megvizsgálni, megőrizni az egyes ruhadarabokat, a testnedvet, anyagmaradványokat: mindazt, ami fontos bizonyíték lehetne az ügyben.⁷ Az is gyakori, hogy bár az orvos és a sürgősségi ápoló tudja, hogy mit kellene tennie, félnek, ha beleavatkoznak, ezzel akaratlanul is megsér-

⁷ Susan Wessling: i. m.

tik a páciens személyiségi jogait, ezért inkább nem tesznek semmit, nehogy egy későbbi per részesévé váljanak. Pedig a törvényszéki ügyek sértettjei kiemelt figyelmet és precíz vizsgálatot igényelnek. Az orvosok képzett szakemberek ugyan, felismerik a legtöbb betegség jeleit és tüneteit, a különböző sérüléseket, de az egyetem sosem tanítja meg őket arra, miként vizsgálják például a kör alakú, vagy különbözőtessék meg a tompa, illetve éles tárgy okozta sérülést, holott ezek az információk megbízható segítségül szolgálhatnak arra, hogy fény derüljön annak kezelésére. Olyan adatok ezek, amelyeket a sértettgondozók kiszűrnek és megőriznek, az orvosok viszont nem feltétlenül.

A legtöbb, törvényszéki ügyek tekintetében járatlan orvos fél attól, hogy adott esetben tanúként kell a bíróság előtt állnia. Megoldást jelentene, ha e szerepkört az e téren is tanult és tapasztalt sértettgondozó látná el. Ehhez természetesen feltétel, hogy a vizsgálatok során is segédkezzen, tisztában legyen az eset összes körülményével. A probléma azonban az, hogy a bíróság az orvos véleményét még mindig hitelesebbnek tartja a gondozókénál. Megkerülve őket, akik ismerik a sérüléseket és megfelelően azonosíthatnák is őket, az igazságszolgáltatás a legközelebbi doktorhoz fordul, aki talán korábban még sosem látott lövedék okozta bemeneti vagy kimeneti nyílást. Az orvos hibás megállapításai és válaszai pedig az egész tárgyalást félrevihetik.⁸

Amikor tanúskodnak, a sértettgondozók ugyanolyan szakképzett résztvevői a tárgyalásnak, mint akármelyik szakértő tanú: elmondják véleményüket, tényeket igazolnak. Megpróbálják az információkat objektíven értékelni és előadni, hiszen nem azért vannak ott, hogy az áldozat mellett vagy ellen beszéljenek, hanem hogy a vizsgált tényeket, eredményeket feltárják, szemléltessék. Képzésük nyomán fejlett az előadói és meggyőző képességük, és nem orvosi szaknyelven, hanem laikusok számára is érthetően képesek előadni érveiket a bíróságon.⁹

A sértettgondozó szaktudása – egyedülálló kombinációja az egészségügyi képzettségnek, a jogi tudásnak és kriminológiai/kriminalisztikai ismereteknek – egyre inkább belekapcsolódik a bűncselekmények nyomozási folyamatába.

A sértettgondozók munkája a kriminalisztikai gyakorlatban¹⁰

A sértettgondozók eszköztára igen széles. A bizonyítékgyűjtéshez speciális alapszerelések állnak rendelkezésükre, ennek elmaradhatatlan tartozéka egyebek

⁸ Joseph R. Yost – Tod W. Burke: Forensic nursing: an aid to law enforcement. The FBI Law Enforcement Bulletin, Feb 2006 http://findarticles.com/p/articles/mi_m2194/is_1_ai_n16111606

⁹ Susan Wessling: i. m.

¹⁰ Laura A. Stokowski: Forensic Nursing, Part 1. Evidence Collection for Nurses, 03. 6. 2008.

között a digitális fényképezőgép (hogy fényképet készíthessenek a látható sérülésekről), különféle orvosi segédeszközök, műszerek a tárgyi bizonyítékok (például anyagmaradványok) gyűjtéséhez, illetve megfelelő csomagoló anyagok és tárolóedények ezek megőrzéséhez. Modern eszközöket is használnak, mint az omnichrome (speciális lézer), amely segít a felszín alatti zúzódások felderítésében, vagy mint a kolposzkóp, vagyis hüvelytükör, amely a nemi bűncselekmények során keletkezett genitális sérülések felderítésére szolgál, hisz a sztereó képalkotás következtében nagy a mélységélessége, és természetes képeket ad a méhnyaki elváltozásokról.¹¹ Ezek kezelése és az elvégzett vizsgálatokról pontos dokumentáció készítése csak egy-két momentum a szakma számos feladata közül.

Bizonyítékgyűjtés

A sértettgondozók talán szükségtelen nyomozónak tűnhetnek, főként abban az időintervallumban, amikor a sértettet a kórházba szállítják. Ez természetesen nincs így: ekkor dokumentálják a sértettel kapcsolatos összes eljárást, beleértve egy teljes körű orvosi jelentést, amely tartalmaz minden elvégzett (vagy elvégzésre váró) kezelést, illetve valamennyi zúzódás, vágás, karmolás – bármilyen sérülés – helyét. Ha a helyszínen még nem került rá sor, a bizonyítékgyűjtés/-megőrzés is itt kezdődik.

A bűnüldöző szervek számára nagy segítséget jelenthetnek a helyszíni szemle során, hiszen nyál- vagy vizeletmintát gyűjtenek, összeszedik a löszereket és a lövés egyéb maradványait a testről, szakszerűen elcsomagolják az áldozat ruháit a későbbi vizsgálatig. Ezzel előkészítik a terepet a későbbi vizsgálatokhoz. Ha ők nem lennének, sok értékes bizonyíték veszne el.

Körtörténet felvétele

Fontos momentuma a bizonyítékgyűjtési folyamatnak az áldozatokkal készített interjú, amely nagy segítséget nyújthat a további felderítés során.¹² A sértett meghallgatása már nem a nyilvánosság előtt zajlik, hanem igyekeznek nyugodt légkört teremteni számára, távol a sürgősségi osztály zajától. Megpróbálnak olyan mértékű diszkréciót biztosítani, amelyet csak lehetséges. Ez több szempontból is lényeges. Elsősorban azért, mert erőszakos cselekmények sértettjei gyakran azért kerülnek el a kórházakat, mert félnek, ha bemennek a sürgősségre, valaki felismeri őket, és kiderül, milyen szörnyűség történt velük. Másfelől természetesen a betegek jogainak védelmében is elélet kell tenniük titoktartási kötelezettségüknek.

¹¹ Susan Wessling: i. m.

¹² Laura A. Stokowski: i. m.

A sürgősségi osztályokon az orvosok a betegek meghallgatásakor (mivel kevés időt szánnak egy-egy páciensre) sok hibát követnek el. Egy felmérés szerint ezek a következők:¹³

- A betegek gyors félbeszakítása: az orvosok gyakran rögtön az első mondat után megállítják a beteget (átlagosan 18 másodperc után). A félbeszakított mondatok 98 százalékát a betegek később sem tudták befejezni. Az esetek 94 százalékában ez ahhoz vezetett, hogy a továbbiakban az orvos irányította a beszélgetést. A betegek panaszaiuk 54 százalékát egyáltalán nem tudják elmondani.
- Az elsőként említett panasz túlértékelése: az orvosok az esetek kétharmadában az első probléma elmondása után szakítják félbe a beteget, feltételezve, hogy az első panasz a legfontosabb. Vizsgálatok szerint az a sorrend, amelyben a betegek felhozzák problémáikat, nem függ össze azok klinikai jelentőségével. Később sem jutnak előrébb az esetleges rejtett probléma feltárásával, hiszen
- a kontrollvizsgálatok során az orvosok gyakran feltételezik, hogy a beszélgetés az előző interjú közvetlen folytatása, így teljesen elhagyják a nyitó kérdéseket, és rögtön rátérnek az előző vizit során megbeszéli témákra.

A sértettgondozók jobban odafigyelnek a páciensekre. Egy-egy eset általában úgy zajlik, hogy a gondozók egy kisebb csoportja összeül, és közösen – átlagosan két-három óra alatt – próbálják meg feloldani a páciens feszültségét, együttesen nyújtanak segítséget. Mindannyian más-más nézőpontból vizsgálják a tényleket, de ezt mind egy emberért teszik: az erőszakot elszenvedett személyért. Kérdéseire különböző szempontok szerint válaszolnak. Az interjú és vizsgálatok eredményei alapján végül összeállítják a teljes történetet, hogy így megfelelően kezelhessék az esetet. Fontos, hogy az áldozatok megértsék: mivel a szexuális bántalmazás és hasonló esetek általában magánindítványos bűncselekmények, nem kötelesek feljelentést tenni, később még visszaközhatnak, de a bizonyítékok megőrzésének lehetőségét nem szabad elszalasztani.¹⁴

Az interjú során gyakran lejegyzik a hallottakat, idézőjellel jelölve a konkrét elhangzott állításokat. A páciensek néha szlenget használnak, vagy vulgárisan fogalmaznak, miközben előadják, mit tett velük támadójuk. Ilyen esetben orvosi terminológiát ajánlatos használni, vagy legalábbis kijavítani a sértett nyelvi hibáit, értelmezni a hallottakat, és abból vázlatos, tiszta kivonatot készíteni. Figyelni kell, hogy ezzel ne csorbuljon a történet hitelessége, hiszen a törvényszéki ügyeknél a lényeg a pontos, az objektív, hiteles és részletes dokumentáció.

¹³ Pilling János: Orvos-beteg kommunikáció. Medicina Kiadó, Budapest, 2003

¹⁴ Susan Wessling: i. m.

Nem csak az áldozathoz intézett interjú fontos. Ha van gyanúsított, természetesen őt is ki kell hallgatni. Ebben is segíthetik a rendőrség munkáját a sértettgondozók. A gyanúsítottak – természetesen – nem szívesen beszélnek a cselekményről. Alternatív technikákra van szükség. Ha a kihallgatás egyik formája sikertelennek bizonyul, kell lennie több kiegészítő variációnak. Az egyik módszer a forenzikus genogram (egyfajta családfa). Ez a család többgenerációs kapcsolati, viselkedési és egyéb jellegű sormintáinak képi megjelenítésére alkalmas eszköz. Segítséget nyújt a terapeuta és a kliens számára a család történetében gyökeredző minták azonosításában, megértésében, valamint a kliens életében megjelenő hatások feltérképezésében, ideértve az erőszakos cselekmények előfordulását. Sok más módszer mellett ez is segíti mind a kihallgatást, mind az elmondottak értékelését. Az elnyomás, pszichoaktív szerek használata, öngyilkossági kísérlet és bűnözési aktivitás az egyénben és családjában rejlő mintázatai könnyen feltérképezhetők.¹⁵

Fotózás¹⁶

A fotográfia segítséget nyújt a fizikai sérülések dokumentálására mind a helyszíni szemle, mind a utána következő orvosi/örvényeségi vizsgálatok során. Felbecsülhetetlen értéke lehet a rekonstrukciós eljárásban, amikor a történeteket utólag próbálják meg leírni, összeállítani. (Nem helyettesítheti az írott dokumentációt!) Ha lehetséges, az első fényképeket már a sérülés ellátásának megkezdése előtt kell elkészíteni.

A digitális technológia elősegíti, hogy a fényképek és szöveges dokumentációk egy komplex, számítógépes beszámolóban öltsenek testet. Minden nyom rögzítésekor ajánlatos alkalmazni a fotográfiát.

A felvételeket különböző szögből és beállításokkal készítik, nagy látószögű objektívvel. Fontos, hogy a képek élethűek és arányosak legyenek, tükrözzék a nyom/anyagmaradvány helyzetét és magát a nyomot (anyagmaradványt), annak megjelenését, jellemzőit. Közele képeket célszerű mércével (például vonalzó stb.) és anélkül is készíteni, hogy a sérülés stb. mérete könnyebben megítélhető legyen.

A nemi bűncselekmények sértettjeinek vizsgálatakor fényképezőgép helyett általában a már említett kolposzkópot használják, amellyel fényképeket és videofelvételeket állíthatnak elő a genitáliákról.

15 Mary E. Muscari: Forensic Techniques. Advanced for Nurses, 1 September 2004, p. 3.
<http://nursing.advanceweb.com/article/forensic-techniques.aspx?cp=3>

16 Laura A. Stokowski: i. m.

Leírások és diagramok¹⁷

A bizonyítékokról leírások, értékelések készülnek, amelyek pontosan tartalmazzák a páciens sérüléseivel kapcsolatos részleteket, és melyek intézményes célokra használhatók fel. A precizitás létfontosságú; a sérülés méretét centiméterben és milliméterben kell megállapítani. Meg kell adni emellett alakját, kinézetét és pontos helyzetét is. A sérülések leírásának terminológiája is specifikus. Például egy szűrt sérülés nem azonos egy vágással, bár mindkettőt okozhatja ugyanaz a kés.

Néha az abúzus és elhanyagolás jelei árnyaltan jelentkeznek, és nem veszik észre azonnal. Az idős pácienseken a gondozónak ajánlatos megvizsgálnia és feljegyeznie az égési sérüléseket, töréseket, horzsolásokat, amelyek kiegészülhetnek olyan tünetekkel, mint a kiszáradás, rossz higiéniai viszonyok, súlyvesztés. Ezek bármelyike jelzésértékű lehet.

Az emberi testet részletesen szemléltető ábrák segítségével (amelyek általában az alpfelszerelés részei) megjelölik a sérülés anatómiai helyzetét is, az írott anyag szemléltetése céljából. A rajzok fontosak a sérülések helyzetének és mintázatának bemutatásakor.

Tárgyi bizonyítékok gyűjtése¹⁸

Minden tárgy vagy annak része, amelyből a bűncselekményre következtethetünk, vagy amely összefüggést alkot a sértett és a bűnelkövető között, fizikai/tárgyi bizonyíték. Ez lehet kézzel fogható és maradandó, mint például egy üvegdarab a sérülésben; vagy átmeneti, mint a bőr kipirosodása. A bűncselekmény elkövetéséhez kapcsolódó nyomokat, anyagmaradványokat a helyszínen (a helyszíni szemle keretében) kell összegyűjteni, majd szakszerűen megőrizni.

Mivel a helyszínen érkezőre gyakran azonnal meg kell kezdeni az életmentő beavatkozást, fontos, hogy az egészségügyet képviselő gondozó ugyanolyan képzett legyen a bizonyítékgyűjtés területén, mint abban, hogy miként kell a sértettet lélegeztetni.

Előfordulhat, hogy vannak olyan nyomok, anyagmaradványok, amelyek a kutatás folyamán megsemmisülnek, ezért fontos a biztosítás, rögzítés sorrendje. Először mindig szagnyomot (valójában szaganyagmaradványt) kell vételezni, majd a lábnyomok következnek, ezután az ujjnyomok, majd végül az eszköznyomok. Minden esetben kesztyűt viselnek a bizonyítékgyűjtéskor, sőt ezt folyamatosan cserélni kell a különbözőféle maradványok gyűjtésekor. Minden – bizonyítékot tartalmazó – csoma-

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

got lepecsételnek és felcímkéznek [dátummal, a sértett/páciens nevével, a bizonyíték eredetével, a sértettgondozó nevével és (ha van ilyen) azonosítószámával ellátva]. A nyomok rögzítése olyan állapotba hozást jelent, amelyben az anyagi tükröződésnek állandósulnak, rögzülnek és a nyom/anyagmaradvány keletkezésének helyéről eltávolíthatókká válnak. Ezzel megteremtődik a nyom/anyagmaradvány további vizsgálatának, azonosításának, bizonyítékként történő felhasználásának feltétele.

A tárgyi bizonyítékok körében a sértett ruházatát mindig nagyon óvatosan kell eltávolítani, hiszen haját, bőrt és más nyomokat, anyagmaradványokat tartalmazhat. Miközben egy-egy ruhadarabot lefejtenek az áldozatról, a padlóra tiszta lepelt vagy papírt borítanak, majd a folyamat végeztével erre még egy réteget helyeznek, így megőrizhetik azokat az apró maradványokat, amelyek a ruháról leesnek. Természetesen ezek után jön a megfelelő csomagolás.

Olyankor, amikor az áldozatról le kell vágni a ruházatot, kerülni kell a szakadásokat, vágásokat, lyukakat és bármi más anyaghibát, mert ezek környékén van a legnagyobb esély arra, hogy használható bizonyítékot találjanak. Minden anyagdarabot egy-egy szeparált papírdobozba tesznek, elkerülve ezzel a keresztcszennyezést. (A műanyag zacskó erre nem megfelelő, mert befülledhet, ezáltal nedves lehet a bizonyíték.) Fontos, hogy ne távolítsák el a ruházaton ragadt haját vagy bőrt, hanem komplett vizsgálat tárgya legyen. Ha a ruházat nedves, csomagolás előtt ajánlatos megszáritani, illetve védőpapírt használni, hogy a foltokat megvédhessék az érintéstől. Természetesen a cipőket is csatolni kell a ruhák mellé.

A biológiai maradványok gyűjtésekor a következő szabályokat követik a sértettgondozók:

- Az apró, száraz, felszíni maradványokat óvatosan egy üveglemezre kaparva őrzik meg. A haját, bőrt és más anyagmaradványokat fogó segítségével, kesztyűt viselve, óvatosan eltávolítják a páciens testéről, és védőzacskóba helyezik őket. Az éles tárgyakat (kés, penge, üveg stb.) duplafalú csomagolásba helyezik.
- A lőszert kötőpólyába csomagolják, majd tárolóba helyezik. Fontos, hogy fémeszközzel nem szabad a lövedékhez érni. A lőpormaradványt ragasztószalag segítségével üveglemezre helyezik.
- Az áldozat kezén lévő bizonyítékokat is össze kell gyűjteni. Ennek érdekében védőpapírt helyeznek rájuk. A köröm alatti maradványok megőrzése érdekében óvatosan levágják és elcsomagolják a körmöket is (felcímkézve, hogy a jobb vagy bal kéztől származnak, hiszen ez igen releváns lehet).
- Óvatosan átfésülik a haját, az ott lévő, láthatatlan bizonyítékok kinyerése érdekében.
- A testnedveket (vizelet, ondó, vér stb.) általában nagy határfokú lámpák segítségével teszik láthatóvá. A fényképek elkészítése után le kell törölni a harapásnyo-

mokat, valamint szexuális bántalmazás esetén a nemi szervek környékét – biológiai maradványok után kutatva. A megszáradt váladékot kissé benedvesített törülköhával gyűjtik össze, de elcsomagolás előtt ezt meg kell szárítani.

A sértettgondozók típusai

A sértettgondozói szakmán belül különböző szakterületek vannak. Ezek közül a legfontosabbak:

- szexuális bántalmazás áldozataira szakosodott gondozó,
- gyermekgyógyászati (gyermekkorú sértettekkel foglalkozó) gondozó,
- idősekre szakosodott gondozó,
- családon belüli erőszakkal foglalkozó gondozó,
- elítéltekkel foglalkozó gondozó,
- pszichiátriára szakosodott gondozó,
- jogi konzultáns,
- törvényszéki halottkém.

Láthatjuk, hogy a sértettgondozók főként az erőszakos cselekmények sértettjeivel foglalkoznak. Az általános értelemben vett erőszakfogalom azonban itt nem azonos a büntető anyagi jogban használatos definícióval, sőt a büntetőjogon belül e fogalom az egyes bűncselekményeknél más és más jelenséget takar. Köznapi értelemben erőszakon testi erőhatás kifejtését, alkalmazását értjük. Büntetőjogi szempontból ennek az erőhatásnak – amely irányulhat személyre vagy dologra egyaránt – az adott cselekmény megvalósulása szempontjából kell relevánsnak lennie, amely alapvetően az elkövetési magatartáshoz kapcsolódóan mint elkövetési mód jelenik meg, illetve maga a tényállásszerű magatartás az erőszak kifejtése nélkül kizárt.

A fizikai erőszak lényegi eleme a köznapi erőszakfogalomnak, de fontosabb aspektusa az a negatív társadalmi értékítélet, amelyet az erőszak fogalma magában foglal. Kialakulásánál nemcsak az agresszív személy, de az erőszakot elszedő fél is vizsgálható, illetve a szituáció, amelyben az erőszak kifejlődik. Az erőszak sokféle formában jelenik meg, így tapasztalhatunk szóbeli vagy lelki bántalmazást, fenyegetést, rongálást, fizikai és/vagy szexuális bántalmazást, emberölést stb. Ezt felismerve alakult ki a sértettgondozói hivatás sokféle válfaja.

A szexuális bántalmazás sértetteire szakosodott gondozó

Akik ezt a szakterületet választották, azoknak a következő feladatokkal kell szembenéznüik:¹⁹

- sérülések vizsgálata és kezelése (elsősorban a genitális területekre fókuszálva),
- kórtörténet dokumentálása, bántalmazással kapcsolatos információk rögzítése,
- nemi úton terjedő betegségek szűrése,
- bűnügyi bizonyítékok gyűjtése és megőrzése,
- a sértett támogatása.

Mivel a gondozók gyakran dolgoznak sértettekkel, többnyire megfelelő a szakértelmük és a tapasztalatuk a viktimológia területén is. Általában az egész procedúrán végigkísérik az erőszakos cselekmények sértettjeit. Azzal a meggyőződéssel dolgoznak, hogy a sértett alapos orvosi vizsgálatban, nagy tudású szakemberek általi kezelésben és hozzáértő támogatásban részesüljön.

Egy konkrét esetben a 18 év körüli egyetemista lány első alkalommal maradt ki otthonról.²⁰ Elment újdonsült évfolyamtársaival szórakozni, ahol alkohollal kínálták. Ő elutasította, és alkoholmentes italt kért helyette. Egy alkalommal egy kis időre letette poharát, míg elment táncolni, majd visszatérve megitta annak tartalmát. A következő dolog, amire emlékszik az, hogy meztelenül fekszik egy idegen hálószobában, mindene fáj, és érzi, hogy valami szörnyű dolog történt vele, amíg eszméletlen volt. A legtöbb ilyen esetben az áldozat vonakodik bárkinek is elmesélni a történeteket. Zavart, fél attól, hogy elkaphatott valamiféle szexuális úton terjedő betegséget, mégsem kér segítséget. Emiatt azonban támadója büntetlenül marad, és mindeközben arra vár, mikor tud egy újabb lány italába is drogot csempészni. Ezért nagyon fontos ilyen esetekben a sértettgondozók fellépése.

A sértetten – egyebek között – toxikológiai vizsgálatot végeznek, amelynek segítségével nemcsak a klasszikus anyagokat szűrik, mint például az alkoholt, kokaint, hanem a legújabb szereket is vizsgálják, amilyen például a Gamma-Hydroxy-Butyrate (GHB), amely a szexuális bűncselekmények elkövetőinek legkedveltebb segédeszköze. Ezek után a páciens genitális vizsgálatát végzik el kolposzkóp segítségével. Ily módon huszonöt százalékkal több esély van a bizonyítékok feltérképezésére, mint a korábbi módszerekkel, eszközökkel.

Az áldozatok fele még két évvel a szexuális bántalmazás elszenvedése után is depressziós, fél az egyedüllétől, gyanakvó, bizalmatlan, szexuális problémákkal

¹⁹ Joseph R. Yost – Tod W. Burke: i. m.

²⁰ Margaret M. Sloane: Forensic Nurses: Victims' Best Advocate, Criminals' Worst Nightmare. Nurse.com, April 21 2003

küszködik. Lényeges, hogy megfelelő lelki segítséget is kapjanak. Itt merül fel a pszichiátriára szakosodott gondozók munkájának fontossága, akik segíthetnek az utógondozás folyamán.

Magyarországon 1994 óta működik az ESZTER²¹ (Erőszakos Szexuális Támadást Elszenvedettek Rehabilitációjáért) nevű segítő program (alapítvány), amelyik szintén a bűncselekmények női sértettjeinek nyújt – leginkább reparációs, nem kriminalisztikai aspektusú – támogatást, míg a Fehér Gyűrű Közhasznú Egyesület²² a sértetté válás megakadályozására, illetve szintén az utólagos „kárenyhítésre” törekszik. Létezik egy harmadik szervezet is hazánkban: a Nők a Nőkért Együtt az Erőszak Ellen (NaNE²³) Egyesület, amely szintén 1994-ben alakult azzal a céllal, hogy segélyvonalat indítson bántalmazott nők részére.

A gyermekkorú sértettekre szakosodott sértettgondozó

A gyermekbántalmazások közé azon esetek tartoznak, amikor valaki sérülést, fájdalmat okoz egy gyermeknek, vagy ha a gyermek sérelmére elkövetett cselekményt – noha tud róla, vagy szemtanúja – nem akadályozza meg, illetve nem jelenti. A gyermeket bántalmazás érheti családon kívül, illetve családon belül, idetartozik a veszélyeztetettség, veszélyeztetés, elhanyagolás is. Utóbbi lehet: érzelmi elhanyagolás, fizikai elhanyagolás, oktatási, nevelési elhanyagolás.²⁴

A gyermekbántalmazás és elhanyagolás területén 1998-ban ezer gyermekre 12,9 áldozat jutott Amerikában. Ötvennégy százalékuk tartozott az elhanyagoltak közé, míg 23 százalékuk szenvedett el fizikai és 12 százalékuk szexuális bántalmazást. Az adatok elgondolkodtatók, főként azért, mert a szülők a fő elkövetők. Jól dokumentáltak az elhanyagolás és a gyermekbántalmazás viselkedésben megnyilvánuló, valamint fizikai jelei.²⁵ A szülők gyakran vonakodnak, hogy számat adjanak a sérülések eredetéről. Előfordul, hogy azok anatómiai helyzete, kinézete nem áll összhangban az elmondottakkal.

A rizikófaktorok a következő csoportokba sorolhatók:²⁶

a) kulturális faktorok:

- a családdal kapcsolatos attitűd, például szinglikultúra, feminizmus;

²¹ <http://www.eszteralapitvany.hu/>

²² <http://www.fehergyuru.eu/>

²³ <http://nane.hu/>

²⁴ <http://www.palfalva.hu/csaladerozsak.htm>

²⁵ <http://www.hhs.gov/news/press/2003pres/20030401.html>

²⁶ Révész György: Családon belüli erőszak [gyerekbántalmazás/elhanyagolás] – a segítség, megelőzés lehetőségei www.mteszkatatas.hu/03/rendezvenyek/250923eroszak_csalad_1024/eloadasok/Dr.ReveszGyorgy.ppt

- az erőszakos viselkedéssel kapcsolatos szociális attitűd, az az elképzelés, hogy a fizikai bántalmazás nem tekinthető deviáns szülői magatartásnak, a fenytetés tehát nem bántalmazás, a gyermek a szülő tulajdona;
- magas bűnözési ráta, erőszak.

b) *családi faktorok*

- a szülők életkora, személyisége, iskolázottsága stb.;
- a család szerkezete, státusa, a családon belüli kommunikáció szintje, szegénység;
- a bántalmazást közvetlenül vagy közvetetten kiváltó események (krízis, anyagi nehézségek, házastársi problémák);

c) *gyermeki faktorok*

- a koraszülés, veleszületett anomáliák, rokkantság vagy krónikus betegségek, hiperaktivitás, viselkedészavarok, temperamentum;
- anya–gyermek kapcsolat (kötődés) – korai szeparáció;
- jellegzetes életkorok: csecsemőkor, három–négy éves kor, serdülőkor.

A bántalmazás tünetei intenzívek és hosszú távúak. Hatásaként megfigyelhető gyengeség, tehetetlenség, megszegyenülés, alacsony önértékelés, bizalomvesztés, szexuális zavar, éretlenség. Védekezésként a bántalmazott gyakran válaszként az elkerülést, az emlékezetéből való „kitörlést”, ingerültté, nyugtalanná válik, kialakulhat alvászavar. A bántalmazott titkolja, tagadja a történeteket, reménytelenség érzése, szuicid (öngyilkossági) gondolatok foglalkoztathatják, büntudat alakulhat ki.

Az erre szakosodott sértettgondozók fellépnek a bántalmazás, kizsákmányolás, gyermekek elhanyagolása ellen. Általában önállóan praktizálnak, vagy alkalmazottként, a kórházak gyermekosztályán dolgoznak. Számos eset bizonyítja e szakterület fontosságát.

Egyik éjszaka egy nyolcéves kislányt vittek be a kórházba. Medencetájéki fájdalomra panaszkodott. A gondozó megvizsgálta a gyermeket, és különböző horzsolásos és zúzódásos sérülések nyomait fedezte fel rajta. A nyomozás során kiderült, hogy az apa szexuálisan bántalmazta a kislányt. A sértettgondozó közbenjárása nyomán erről fizikai bizonyítékok is tanúskodtak, és a gyermek vallomása is ezt igazolta. Az apát letartóztatták és elítélték molesztálásért.²⁷

Hazánkban is egyre többen ismerik fel e probléma súlyosságát. Egyebek mellett a Család, Gyermek, Ifjúság Kiemelten Közhasznú Egyesület²⁸ – amely több mint egy évtizede működik, és végez úttörő munkát a gyermekek védelme és a családok erősítése, összetartása terén – segíthet a gyermekbántalmazással kapcsolatos ügyek

²⁷ Joseph R. Yost – Tod W. Burke: i. m. 3. o.

²⁸ <http://www.csagyi.hu/>

ben. Az egyesület 1993-ban alakult az első olyan civilszervezetek egyikeként Magyarországon, amely célul tűzte ki a családok, a velük foglalkozó szakemberek és a közvélemény komplex támogatását, a szó legszélesebb értelmében. Mára az ország egyik legnagyobb gyermekvédelmi szakmai egyesületeként tartják számon. Emellett a Kék Vonal Gyermekkrízis Alapítvány²⁹ ingyenes segélyvonalat működtet problémákkal küszködő vagy magukat veszélyben érző fiatalok számára.

Az idős sértettekre szakosodott sértettgondozó

Az időskorúak bántalmazásának, abuzálásának jelentése: egyszeri vagy ismétlődő cselekvés, illetve szükséges beavatkozás hiánya, amely árt, félelmet, szükségtelen fájdalmat okoz az idős személynek egy olyan kapcsolaton belül, amelyben várható a bizalom.

Ez magában foglalja a fizikai bántalmazást, a szexuális erőszakot, az érzelmi, szóbeli, pszichológiai bántalmazást, a fizikai elhanyagolást (aktív vagy passzív), a lelki elhanyagolást, az anyagi/pénzügyi kihasználást, az emberi jogok megsértését, szenvedélybetegség kialakítását, majd ezt felhasználva, a függő helyzetbe kerülő áldozat kiszákmányolását, a faji, nemzeti, vallási megkülönböztetést.

Az idős bántalmazása a következő kategóriákba sorolható:

- *Otthoni/családon belüli abúzus*: általánosan ugyanazt jelenti, mint az idős bántalmazása, nem megfelelő gondozása, azzal a különbséggel, hogy ez esetben a bántalmazás az idős ember otthonában, vagy a gondozást végző otthonában történik. (A bántalmazó legtöbbször szoros rokoni kapcsolatban áll az idős személlyel.)
- *Intézményi abúzus*: megjelenési formái megegyeznek az általánosan említett bántalmazási formákkal, azzal a különbséggel, hogy a bántalmazásra intézményi keretek között kerül sor (idős otthonában, ápoló-, gondozóházakban, átmeneti, tartós ellátó intézményekben).
- *Önelhanyagolás*: olyan viselkedés, amellyel az idős személy veszélyezteti saját egészségét, biztonságát.³⁰

Amerikai felmérések szerint a bántalmazások hatoda, ebből az otthoni abúzus tizennegyede kerül nyilvánosságra. Az idős bántalmazás családon belüli abúzus tartósan kb. 43 százalék. A bántalmazások több mint felét férfiak követik el. Általában külső je-

²⁹ <http://www.kek-vonal.hu/>

³⁰ Jeszenszky Zita: Időskori bántalmazás – az abúzus változó formái. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 2005. október 24. www.mteszoktatasi.hu/03rendezvenyek/250923eroszak_csalad1024/eloadasok/JeszenszkyZita.ppt

lei is vannak: testi sérülés, amelyet nem ápolnak megfelelően, gondosan, mindez nem magyarázható az elmondottak alapján, kiszáradás és rosszul tápláltság (betegség jelenléte nélkül), beesett szemek, arc, monoklik, véraláfutások a testen, nem megfelelő adminisztráció a gyógyszerezésről, orvosi-kórházi ellátás túl gyakori igénybevétele. Viselkedésben megnyilvánuló jelek például: félelem, szorongás, nyugtalanság, harag, elkülönülés, visszahúzódás, védekezés, depresszió, visszavonultság, beletörődés, ambivalens viselkedés, ellentmondó kijelentések sérülési nyomokról, valószerűtlen történetek, gyakori balesetek.

Az idősekre szakosodott sértettgondozók foglalkoznak a korosodó páciensekkel, kezelik a bántalmazás, kizsákmányolás, elhanyagolás sértettjeit. Fekvő betegek és nyugdíjas közösségek is gyakran alkalmazzák őket.³¹

Egy esetben idős asszony érkezett a sürgősségre, dagadt jobb szemmel, a karjain horzsolásokkal, dehidratáltan. Az idősgondozó képeket készített a sérülésekről, és benn tartatták. Amikor az asszony két nappal később jobban lett, elmagyarázta, hogy fiát bosszantotta az ő romló egészségi állapota. Állítása szerint a fiú kijelentette, hogy „jobban meg kell erőltetnie magát”. Ha az anya kudarcot vallott, a fia megütötte. A sértettgondozó közbelépése akadályozta meg, hogy az asszonyt kiengedjék, vissza a fiához. Ehelyett azonnal bentlakásos gondozóintézetbe került, és ez után már csak minimális szintű kapcsolatban volt a bántalmazóval.

A gyermek- és időskori abúzust a családon belüli erőszak fogalmi körébe vonhatjuk, hiszen jellemzően ott kerül előtérbe. Sőt a szexuális bűncselekmények jelentős része is itt fordul elő.

A családon belüli erőszakkal foglalkozó sértettgondozó

A családon belüli erőszak rendszeresen visszatérő cselekvéssorozat, amelynek során az illető veszélyeztetni, károsítja a partnere testi-lelki épségét, korlátozza szexuális önrendelkezésében. Irányulhat a hatalom gyakorlására, megtartására, a függőségi viszony, a kontroll megszerzésére és az elszigetelésre. Megnyilvánulhat lelki terrorban, fizikai és/vagy szexuális bántalmazásban. Hatására a partner elmagányosodik, függőségi helyzetbe kerül, az önértékelése nagymértékben csökken. Az áldozat ilyen mértékű „leépülésével” párhuzamosan az agresszor egyre magabiztosabb, határozottabb lesz, fellépése, viselkedése, magatartása erőt sugároz, kedélyállapota kiegyensúlyozott. Fontos tehát, hogy mind a sértettgondozók (egészségügyi dolgozók), mind a bűnüldöző szervek erre figyelemmel kezdjenek hozzá a későbbi kihallgatás során az interjúhoz.

³¹ Joseph R. Yost – Tod W. Burke: i. m.

A gyermekek, idősek elleni abúzus, elhanyagolás mellett a családon belüli erőszak számos más formában is megjelenik.

Az interperszonális erőszak rendszeresen visszatérő cselekvéssor, amelynek folyamán az illető veszélyezteteti, károsítja partnere testi-lelki épségét, korlátozza szexuális önrendelkezésében. Ez férfiak és nők, akár heteroszexuális, akár meleg kapcsolaton belül, vagy akár fiatalkorú és felnőtt között is kialakulhat. A férfiak bántalmazása kisebb mértékű, de ez is létező probléma. Az Egyesült Államokban a fiatalok nyolc százaléka nyilatkozta, hogy intim partnere fizikailag bántalmazta, a felnőtteknél ez az arány eléri az 53 százalékot.³²

Az elkövetők vonatkozásában nem született feljegyzés konzisztens pszichiátriai rendellenességről, de jellemvonásaik hasonlóak az erőszakos és durva emberekhez, például: alacsony az önbecsülésük, szexuális identitászavaruk van, depressziósak, nagyfokú szükségetet éreznek az erőre és kontrollra, hajlamosak az erőszakosságuk fokának alulértékelésére, vagy hogy viselkedésükért másokat okoljanak, családon belüli erőszak áldozatai voltak, valamint a pszichoaktív szerek rendszeres fogyasztói lehetnek.³³

A tettegességhez folyamodó nőkre vonatkozó kutatások nem számottevők, de a tanulmányok azt sugallják, hogy általában fiatalok (18 és 34 év közöttiek), erősen szorongók, érzékenyek, zaklatottak, hajlamosak pszichoaktív szerek fogyasztására, mások tekintetében érzéketlenek, antiszociálisak és a családjukban már korábban előfordult erőszakos cselekmény.

Ezekben az esetekben a sértettgondozók részére javasolt az úgynevezett „összpontosító technika” alkalmazása, hogy megállapítsák a tettegesen bántalmazók viselkedését. Ez a technika az általános, nyitott kérdésektől indul a speciális, direkt kérdések felé: *„Beszéljen a kapcsolatairól. Az emberek különböző módon kezelik a nézeteltéréseket. Vannak, akik kiabálnak, ütnek, vagy épp fegyvert használnak. Ön mit tesz, amikor nem ért egyet partnerével? És aztán mi történik? Kiabált már valaha? Erőszakoskodott? Esetleg megütötte, bántotta partnerét?”* A bántalmazók hajlamosak minimalizálni viselkedésük komolyságát, ezért a kérdések napvilágra hozhatják az eufemizmust, mint például: *„Rossz napom volt, elvesztetem a türelmem”,* hogy kiderüljön a sajátos erőszakos magatartás.

Meg kell említeni még a munkahelyi és iskolai bántalmazást is. Megnyilvánulási formái a következők:³⁴

- pszichikai és/vagy szexuális;
- egyszerű vagy rendszeresen ismétlődő viselkedésforma;

32 <http://www.palfalva.hu/csaladerozsak.htm>

33 Mary E. Muscari: i. m. 3. o.

34 <http://www.osha.gov/SITC/workplaceviolence/index.html>

- megnyilvánulhat munkatársak között, feljebbvaló és beosztott között, illetve harmadik fél irányában (például ügyfél, fogyasztó, beteg, diák stb.);
- súlyosságát tekintve terjedhet a tisztelethiányból eredő kisebb súlyú esettől egészen a bűnesetig, amely már közhatóság beavatkozását kívánja meg.

Zaklatást és erőszakot egy vagy több vezető, illetve dolgozó is elkövethet azzal a céllal, hogy sértse a munkavállaló, illetve vezető méltóságát, károsítsa testi épességét és ellenséges munkakörnyezetet teremtsen.

Az iskolai erőszak szintén a média figyelmét élvezi, főként az iskolai lövöldözések. A terrorizált gyermekek félnek iskolába menni és önértékelési zavarokkal küszködnek, depresszió és szorongás jelei figyelhetők meg rajtuk. Vannak, akik öngyilkosságot kísérelnek meg, mások maguk is erőszakossá válnak, kegyetlen dolgokat követnek el.

A gondozók feladata, hogy rutinszerűen teszteljék a gyermekeket és a tiniket, főként a kevésbé dominánsakat. Leginkább az olyanok között kell keresgélniük, akik iskolafóbiában szenvednek, depressziósak.

Az iskolai erőszak elszívására utaló jelek – a teljesség igénye nélkül – a következők:

- agresszív válság;
- a testvérek vagy más gyerekek elleni erőszakos megnyilvánulás;
- tisztázatlan sérülések, amelyekre a gyermek gyakran valószínűtlen kifogásokkal próbál magyarázatot adni;
- szakadt ruházat, szokatlan éhség iskola után (hiszen a terrorizáló gyerekek sokszor elveszik a többiek uzsonnját vagy az arra szánt pénzt);
- rémálmok, sírás alvás közben;
- az iskolai mosdó mellőzése (gyakran itt támadják meg áldozataikat);
- elvesztett iskolai felszerelés, külön pénz kérése a szülőktől, vagy lopás (ebből próbálják kifizetni az erőszakoskodók követeléseit);
- vágy arra, hogy önvédelmi eszközt hordjon magánál (például kést vagy löfegyvert).

Ennek megelőzése elsősorban az iskolák (sőt már az óvodák) feladata lenne, viszont az utókezelésben a sértettgondozóknak van nagy szerepük.

Hazai példaként az említett ESZTER Alapítvány mellett a Borostyánvirág Alapítvány³⁵ említhetjük, amely 1997 áprilisában alakult, hogy segítse azokat a kisgyermekes, fiatal anyákat, akik mögött nem áll támogató család. 2005-től az in-

³⁵ <http://www.anyათthon.eoldal.hu/>

tézmény egy modellkísérletben vesz részt: a szakminisztérium támogatásával a családon belüli erőszak áldozatává váló egyedülálló nőket, valamint gyermekes anyákat fogadnak be. Az akut bántalmazás miatt bekerülő nők és gyermekek néhány hétig (négy-nyolc hét) maradhatnak, és teljes körű, ingyenes ellátásban részesülnek. A krízisellátás célja, hogy a bántalmazottak feldolgozhatják az akut krízist, illetve a megfelelő pszichés, mentális, jogi, anyagi és személyi segítséggel tartós, biztonságos lakhatáshoz jussanak.

*Az elítéltekkel foglalkozó sértettgondozók*³⁶

Az ő feladatuk, hogy ellássák azokat, akiket szabadságvesztésre ítélték, vagy akik előzetes letartóztatásba kerültek. Gyakran dolgoznak különféle büntetés-végrehajtási intézményekben, mint börtön, fegyház, fogház, fiatalkorúak intézete.

Feladataik:

- ellátják az elítélteket a nekik felírt gyógyszerekkel,
- egészségügyi szolgálatot működtetnek számukra,
- ellátják az elítéltek közötti erőszakos cselekmények sértettjeit.

Hazánkban is vannak börtönpszichológusok, de korántsem olyan komplex formában, mint Amerikában.

*Pszichiátriára szakosodott sértettgondozók*³⁷

Ők foglalkoznak a mentálisan sérült elkövetőkkel. Általában törvényszéki pszichiátriai praxist működtetnek, központi kórházakban dolgoznak. Segítik az erőszak áldozatainak utógondozását. Egyik fő feladatuk az elkövetők beszámítási képességének megállapítása. Ezeknek a gondozóknak tökéletesen tisztában kell lenniük a büntetőjogi igazságszolgáltatás rendszerének működésével, így például a beszámítási képesség megállapításához szükséges feltételekkel. Erre vonatkozóan gyakran tanúskodnak is a bíróságon.

Egyik alkalommal a bíróság felkérte az egyik ápolót, hogy vizsgálja meg a cél személyt (aki brutálisan megölte saját anyját) beszámíthatóságát. Miután a gondozó egy széles körű interjút folytatott le a pácienssel, megállapította, hogy kimutatható jelei vannak a mentális betegségnek, és hogy gyógykezelésre van szüksége, illetve hogy nem alkalmas arra, hogy a tárgyaláson részt vegyen.

³⁶ Joseph R. Yost – Tod W. Burke: i. m.
³⁷ Uo.

Jogi konzultáns sértettgondozók³⁸

Az orvostudományi ismereteiket használják arra, hogy a védőügyvédek segítségére legyenek az olyan ügyekben, amelyekben a jog és az orvostudomány átfedi egymást. Tudásukat főként magánjogi esetekben kamatoztatják, és csak ritkábban a büntetőeljárásban. E gondozóknak általában saját praxisuk van, esetleg nagy jogi/biztosítási cégeknél dolgoznak. Feladataikhoz tartozhat a mulasztás és gondatlansági követelések igazolása, jelentések készítése és elemzése, jogi segítségnyújtás, illetve szakértő tanúként való fellépés. Míg a bűnüldözők a büntetőjogra koncentrálnak, az ápolók esetenként polgári peres ügyekben is tanúskodnak, például gépjárműbalesetes káresetek, testi sértések esetén.

Törvényszéki halottképek³⁹

Körbongcnokként dolgoznak, valamint tudományos vizsgálatot végeznek a bűncselekmény helyszínén, és az áldozat halálával összefüggő körülményeket próbálják felkutatni.

Egy hipotetikus eset jól szemléltetheti szerepüket:

Egy hat hónapos gyermeket találtak holtan a kiságyában. A haláleset kivizsgálására hívtak egy törvényszéki halottkémet, aki a helyszínre érve megállapította, hogy nincsenek betegségre vagy bántalmazásra utaló nyomok. Amikor belépett a gyerekszobába, hányásszagot érzelt. Megkérdezte az anyát, hogy beteg volt-e a gyermek. Megtudta, hogy a csecsemő nem mutatta jelét semmiféle betegségnek, de a család nagyobbik fiúgyermeké napok óta gyomorproblémára panaszkodott. Ezután a törvényszéki kutató észrevette, hogy zöld festék pattogzik le a radiátor csővéről, amely végigkigyózik a lakásban. Kinyitotta a halott csecsemő száját, és látta, hogy egy vékony, kékes ólomcsík húzódik a fogínyén. Ólommérgezés gyanúja miatt azonnal elrendelte az anya és gyermeke vizsgálatát. A teszt igazolta a kutató gyanúját. Az egész család ólommérgezésben szenvedett, a csövekről lepattogzott festék miatt.

Összegzés és a törvényszéki gondozó/gondozás Magyarországon

A törvényszéki gondozók megjelenése mindenképp forradalmasította a kriminalisztikai sértettgondozást. Segítségükkel átfogó, szakszerű ellátásban részesülhetnek

38 Uo.

39 Uo.

az erőszakos cselekmények sértettjei, valamint megkönnyítik a rendvédelem és az igazságszolgáltatás dolgát is. A törvényszéki gondozás legnagyobb erénye és értéke, hogy kettős védelemben veszi az áldozatokat. Egyrészt rádöbbeníti az elkövetőket, hogy nincs eltusolható, nincs elkendőzhető, nincs bírósági szakasz nélküli erőszak, másrészt ráébreszti a sértetteket arra, hogy bizalommal fordulhatnak a bűnügyi gondozókat foglalkoztató intézményekhez, hiszen a szakszerű és gondos ellátással testi, lelki egészségük mellé önbecsülésüket is visszakaphatják.

Annak ellenére, hogy a hazai szakirodalom sem vitatja (nem is írt eddig róla) az átfogó, szakszerű sértetti ellátást nyújtó törvényszéki gondozók szerepét, jelentőségét, működési elveit, hazánkban igen kevés szervezet foglalkozik tudatosan, felkészülten a sértettekkel. Ez a fajta bűnügyi gondozás pedig szinte teljességgel hiányzik, miközben nálunk is egyre nagyobb igény és szükség van az erőszak elleni összefogásra. Az egészségügyi, rendvédelmi szervek, szociális gondozók között sincs meg a kellő együttműködés, az összefogás, egymás tudatos segítése. Úgy tűnik, hazánk még nincs felkészülve egy a törvényszéki gondozóhoz hasonló intézmény bevezetésére. Az egészségügyi dolgozók így is elégedetlenek, sokszorosan túlterheltek. Energiájuk, díjazásuk és képzési rendszerük sem engedi meg feladatuk további szélesítését, az intézményrendszer egészségügyön belüli kiépítését. Még a jelenlegi magyar valóságban is megoldható lenne azonban egy olyan hálózat kiépítése, amely kapcsolatot teremtené a különféle szervek és intézmények között, és segítené legalább a kölcsönös segítségnyújtást, információcserét, ezzel összefüggésben az áldozatok teljesebb körű védelmének megvalósítását. Ha a bíróság a kellő szakszerűséggel és alaposséggel rögzített bizonyítékok alapján hozhatná döntéseit, az elkövetőknek felelniük kellene az eddig bocsánatos bűnként kezelt tetteikért, beteges, erőszakos hajlamaikért is. Az áldozatok széles körű védelme mindenkit meggyőzhetne arról, hogy Magyarországon egy erős intézményrendszer gátolja a világban egyre durvább formát öltő erőszakot, így a sértetteknek nem potenciális áldozatként kell leélniük az életüket.

IRODALOM

- Bíró Gyula:** Kriminálisztika. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001
- Bócz Endre (szerk.):** Kriminálisztika I–II. BM Duna Kiadó, Budapest, 2004
- Bócz Endre:** Krimináltechnika és büntetőeljárás rend. *Rendészeti Szemle*, 2006/7–8.
- Bócz Endre:** Passzív alany, áldozat, sértett. *Rendészeti Szemle*, 2007/9.
- Fenyvesi Csaba:** Védőügyvéd. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2002
- Fenyvesi Csaba – Herke Csongor – Tremmel Flórián:** Új magyar büntetőeljárás. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2004

- Fenyvesi Csaba:** Szembesítés. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2008
- Garamvölgyi Vilmos (szerk.):** Kriminálisztika (általános rész). BM Tanulmányi és Módszertani Osztálya, Budapest, 1961
- Illár Sándor (szerk.):** Kriminálisztika 2. Krimináltaktika. Budapest, 1983 [RTF-tankönyv]
- Jeszenszky Zita:** Időskori bűnalmazás – az abúzus változó formái. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 2005. október 24.
- Katona Géza:** A kriminálisztika aktuális kérdései. BM Kiadó, Budapest, 2001
- Katona Géza:** A kriminálisztika és a bűnügyi tudományok. BM Kiadó, Budapest, 2002
- Kertész Imre:** A kihallgatási taktika lélektani alapjai. KJK, Budapest, 1965
- Kertész Imre:** A tárgyi bizonyítékok elmélete a büntető eljárásjog és a kriminálisztika tudományában. KJK, Budapest, 1972
- Lakatos János:** Bevezetés a kriminálisztikába. Rejtjel Kiadó, Budapest, 1999
- Molnár József:** A kriminálisztika tudománya. A tanú és a terhelt kihallgatásáról. In: *Irk Ferenc (szerk.): Kriminológiai és Kriminálisztikai Tanulmányok, XXXVI.* OKRI, Budapest, 1999, 199–245. o.
- Morvai Krisztina:** A sértettek támogatása a büntetőeljárásban. *Rendészeti Szemle*, 1991/2.
- Muscari, Mary E.:** Forensic Techniques. *Advanced for Nurses*, 1 September 2004
- Oroszházy Józsefné:** Pszichológus szakértő a rendőrség munkájában. *Belügyi Szemle*, 2004/6.
- Pilling János:** Orvos-beteg kommunikáció. Medicina Kiadó, Budapest, 2003
- Stevens, Serita:** Forensic Nurse, The New Role of the Nurse in Law Enforcement. Mass Market Paperback, 1 Aug, 2006.
- Stokowski, Laura A.:** Forensic Nursing: Part 1. *Evidence Collection for Nurses*, 03. 6. 2008.
- Tóth Tihamér:** A sértett hatékonyabb jogvédelméről. *Belügyi Szemle*, 1991/3.
- Tremmel Flórián – Fenyvesi Csaba – Herke Csongor:** Kriminálisztika tankönyv és atlasz. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2005
- Vargha László (szerk.):** Kriminálisztika. Az állam- és jogtudományi karok egységes jegyzete. Tankönyvkiadó, Budapest, 1965, 1980
- Vigh András:** Kriminálisztikai fényképezés. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004
- Wessling, Susan:** The Case for Forensic Nursing. *Minority Nurse*, Fall 2002 <http://www.minoritynurse.com/forensic-nursing/case-forensic-nursing>
- Yost, Joseph R. – Burke, Tod W.:** Forensic nursing: an aid to law enforcement. *The FBI Law Enforcement Bulletin*, Feb 2006
- Zolna György:** A sértett büntetőeljárását akadályozó magatartásáról. *Belügyi Szemle*, 1973/4.

TÓTH ZSOLT

Az eljárás ismertetése hadisírok előkerülésekor*

Magyarország történelme folyamán számos alkalommal vált harci események színhelyévé. Az előző két évszázadban, a napóleoni háborúk, az 1848–1849-es szabadságharc, majd a világháborúk idején több tízezer katona vesztette életét hazánk területén. A harci eseményektől függően gyakran előfordult, hogy az elesettek elföldelésére nem adódott alkalom, vagy éppen alig jutott rá idő. A katonák sok esetben bajtársuk halála helyszínén gondoskodtak a temetésről. A fronton létesülő hadisírok pontos helyszínét ismerők közül sokan maguk sem tértek haza, így sok hősi halott sírja a feledés homályába veszett. Ebből adódóan építkezés, földművelés, egyéb talajfeltáró munkálatok során napjainkban is előfordul, hogy elesett katonák földi maradványai kerülnek a felszínre. Hadisír megtalálásakor sok esetben elmaradnak a szükséges lépések, amelyek hozzájárulhatnak az előkerült katona személyének beazonosításához és halála okának megállapításához. A következő tanulmány megpróbálja bemutatni a rendőrség által elvégzett helyszínelési eljárást, a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum (a továbbiakban: HM HIM) Hadirégész, Hadszíntérkutató és Hagyományőrző Osztály, a HM HIM Katonai Emlékhely- és Hadisírgondozó Igazgatóság, szükség esetén a Magyar Honvédség Tűzszerész Ügyelete, valamint a helyi önkormányzatok kötelességeit katonák földi maradványainak előkerülése esetén. A cikk megírásának célja, hogy összefoglalja a szükséges feladatokat hadisír megtalálásakor, felhívja a figyelmet a helyszíneléskor elforduló hiányosságokra és a vonatkozó jogszabályokra.

A jelenlegi eljárás ismertetése hadisírok megtalálásakor

A rendőrség feladatai

A hadisírok feltárását a rendőrség helyszínelő, esetenként a Magyar Honvédség tűzszerészeinek robbanótest-mentesítő munkája előzi meg. A hatósági szervekre vonatkozó jogszabályokat tanulmányozva megismerhetjük az előírt eljárásokat. A

* Köszönettel tartozom dr. Besze Tibor egyetemi docensnek, az Eszterházy Károly Főiskola fiatalon elhunyt tanárának.

feladatok lépésről lépésre való ismertetése ad összképet a jelenlegi eljárásról hadisírok megtalálása esetén.

Emberi maradványok előkerülése esetén, szokásjog alapján, a megtaláló kötelessége bejelentést tenni a rendőrségen. Az eltűnt személyek felkutatásának és a rendkívüli halálesetek kivizsgálásának rendjéről szóló 23/1994. (X. 26.) BM rendelet 4. § (2) bekezdése kimondja, hogy „a személyazonosság megállapításáig a rendkívüli halál esetére elírt eljárást kell alkalmazni, ha az elhunyt személyazonossága ismeretlen”, ennek megfelelően emberi maradványok, csontváz megtalálásakor is. A rendkívüli haláleset kivizsgálásáról bejelentésre vagy hivatalból a rendőrség gondoskodik.¹ Az eljárást az a rendőri szerv folytatja le, amelynek illetékességi területén a halált előidéző esemény, cselekmény vagy körülmény bekövetkezett, ennek ismerete hiányában, ahol a halál beállt, a holttestet megtalálták.² A bejelentés után az emberi maradványokat az illetékes rendőrkapitányság büntügyi helyszínelő osztály szakértői vizsgálják meg az előkerülés színhelyén. Az 1/2006. ORFK utasítás szerint a szakértők helyszíni halottszemle-bizottságot alkotnak. A szemlebizottság tagjai között találunk bizottságvezetőt, büntügyi technikust, igazságügyi orvos szakértőt, indokolt esetben, speciális szakismerettel felruházott személyt. A szemle során a bizottság tagjai nyomkutatást végeznek, a büntügyi technikus fényképfelvételeket, helyszínrajzot készít. A halottszemle-bizottság tagjai a helyszíni szemlééről jegyzőkönyvet vezetnek, bűnjeljegyzéket, büntügyi orvosi jelentést állítanak össze. Az ismeretlen holttest azonosítására irányuló eljárásban a rendőrség a holttest fellelésének környezetében is jogosult adatgyűjtést folytatni.³ A helyszínelők összegyűjtik a bűnjeleket, és elszállítják a helyszínről.

Az igazságügyi orvos szakértő feladatai

Az igazságügyi orvos szakértő halottszemlén való részvételét és feladatait a 2/1988. (V. 19.) IM rendelet szabályozza. Csontmaradványok megtalálásakor az igazságügyi orvos szakértő feladata megállapítani azok eredetét és hozzávetőleges korát. Az emberi test pusztulása a talajban hosszabb idő alatt megy végbe, mint a földfelszínen, vagy vízben. Ha nincs mumifikáció, húsz év alatt a lágy részek teljesen megsemmisülnek. A legtartósabb a csontszövet, különösen a tömött csont, amely évszázadokig megőrzi alakját. A csontok felületén ötven-száz évig detektálható még az úgynevezett hullaviasz⁴, ebből lehet következtetni a halál, az

1 Uo. 2. § (1) bek.

2 Uo. 6. § b) pont.

3 Uo. 8. § (3) bek.

4 A hullaviasz, másként hullaszír (adipocire) zsírszerű anyag, amely lényegileg ammóniák, káli- és nátrium-sók külféle zsírsavakkal (főként palmitinsav) való egyesüléséből és elszappanosodásából származik. Főként oly

eltemetés időpontjára. Azok a csontleletek, amelyek felületén nem található ez a zsírszerű anyag, lehetnek akár száz, de akár több ezer évesek is. Ilyenkor a pontos kormeghatározáshoz a csontváz biokémiai vizsgálata szükséges.⁵ A csontok laboratóriumi vizsgálatát az előkerülés helyszínétől függően, hazánk tíz orvos szakértői intézetének egyikében⁶, esetenként orvosegyetemen⁷ vagy természettudományi múzeum antropológiai osztályán⁸ végzik.

Ha a szakember a helyszínen meghatározza a csontok emberi eredetét, és elsődleges véleménye szerint azok fekvési ideje meghaladja az ötven évet, továbbá, ha a csontvázon előfordulnak harci eseményre utaló nyomok, feltételezhető, hogy valamely háború ismeretlen személyazonosságú áldozatának földi maradványai kerültek elő. Az antropológus – hadirégésszel való konzultáció után – a csontokon található nyomokból akár az elesett halálát okozó harceszköz típusát is megállapíthatja.

A régészek szerepe

Régi időkben származó csontleletek megtalálásáról a rendőrség értesíti a helyi régészeti intézetet. A régészeti törvény kimondja, hogy archeológiai örökségnek minősül az emberi létnek a föld felszínén, a föld vagy a vizek felszíne alatt és a természetes vagy mesterséges üregekben 1711 előtt keletkezett érzékelhető nyoma, amely segít rekonstruálni az emberiség történetét és kapcsolatát környezetével.⁹ Az 1711 előtti leletek megtalálását a területileg illetékes régészeti gyűjtőkörrel bíró megyei (a fővárosban a Budapesti Történeti Múzeum) múzeumnak kell bejelenteni¹⁰. A régészeti feltárás végzésére a külön jogszabályban megjelölt intézmények és szakemberek jogosultak.¹¹ A törvény értelmében Magyarországon az archeológusok feladatai közé tartozik a Rákóczi-szabadságharc lezárását megelőző korokból származó csontleletek feltárása. Az ez utáni időkben származó emberi csontmaradványok feltárását, elszállítását temetkezési vállalkozóval kell végrehajtani.¹²

helyen képződik a hulláknak izomzatából, lágy részeiből, ahol azok sok éven át nedves, agyagos földben vagy vízben fekszenek. Az összes lágy rész úgyszólván átalakul e zsíros masszává, amely a szöveteknek és szerveknek alakját is meg szokta tartani. Forrás: Pallas Nagylexikon. <http://www.kislexikon.hu/hullaviasz.html>

5 C14 izotóp, avagy radiokarbon módszer, DNS-vizsgálat.

6 Budapesti, Debreceni, Győri, Kaposvári, Kecskeméti, Miskolci, Szegedi, Szolnoki, Szombathelyi, Veszprémi Orvosszakértői Intézet.

7 Semmelweis Egyetem II. Számú Patológiai Intézet.

8 Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tár.

9 2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről 7. § [22] bek.

10 18/2001. [X. 18.] NKÖM rendelet.

11 2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről 20. § [2] bek.

12 1999. évi XLIII. törvény 26. §.

Abban az esetben, ha a halottszemle-bizottság vagy a régész úgy találja, hogy a csontmaradványok 1711 után elesett katonától származnak, akkor a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeli Intézet és Múzeumot kell értesíteni.

A HM HIM hadisírgondozóinak a feladatai

A hadisírok és háborús emlékművek szakmai és törvényességi felügyelete a HM HIM feladata. A hadisírgondozás állami szervezete önálló jogi személyiséggel bíró minisztériumi háttérintézmény, egyben katonai szervezet, amely közhivatali funkciókat is ellát. 2000 óta az intézmény része a Katonai Emlékhely- és Hadisírgondozó Igazgatóság (2009-ig Hadisírgondozó Iroda), amely ellátja a hadisírok, a katonatemetők, a háborús emlékművek, valamint a hadiemlékhelyek felújításával, létesítésével és azok áthelyezésével kapcsolatos feladatokat.¹³ Az iroda ország-szerte és magyar vonatkozású esetekben külföldön is koordinálja az 1711 utáni hadisírok feltárását.

Az igazgatóság szemlélete megegyezik a Homérosz *Íliász* című művéből ismert ókori felfogással¹⁴, miszerint a végtisztesség megtagadása az emberre mérhető legsúlyosabb büntetés. Ezért a munkatársak mindent megtesznek a kegyelet-sértés elkerüléséért. Katonák sírjainak feltárásakor a HM HIM Katonai Emlékhely- és Hadisírgondozó Igazgatóság munkatársai felügyelik, hogy az eljárás megfelelően a kegyeleti normáknak, ellenőrzik az emberi maradványokkal való bánásmódot. Felhívják a sír feltárásán részt vevők figyelmét arra, hogy emberi csontok elmozdítására kizárólag régészek, igazságügyi orvos szakértők, az Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat szakemberei és temetkezési vállalkozók jogosultak. Az 1711 utáni földi maradványok kihantolását, hadisír esetében is csak temetkezési vállalkozóval lehet elvégeztetni. Az elhunyt maradványainak szállításáról az 1999. évi XLIII. törvény 35. § (1) bekezdése rendelkezik, e szerint holttestet szállítani kizárólag a közegészségügyi és járványügyi szabályokat és az alapvető kegyeleti feltételeket kielégítő, erre a célra kialakított járműben, szállítóko-porsóban lehet.

A HM HIM Katonai Emlékhely- és Hadisírgondozó Igazgatóság kutatóinak legfontosabb feladatai közé tartozik, hogy meghatározzák az előkerülő háborús áldozatok kilétét. A hadisírkutatók a katona földi maradványai előkerülésének helyszínéből kiindulva kezdik meg a személyazonosítás folyamatát. Az igazgatóság

¹³ Holló József: A hősi halottak és a katonáldozatok már nem ellenségek. In: Ravasz István (szerk.): Emlékek a hadak útja mentén. HM HIM, Budapest, 2006, 9–10. o.

¹⁴ Homérosz: *Íliász* XXIII. 65–76.

veszteségi nyilvántartásaiban¹⁵ kikeresik az adott helyen elesettek névsorát és adatait. Az Ukrajnában található Bukivnán előkerülő második világháborús magyar katonák tömegsírjának esetében is a veszteségi listákat megvizsgálva derült ki, hogy az adott településen huszonnégy honvédet temettek el. Az írott forrásokból megismertük az ott nyugvó katonák nevét és további személyes adatokat. A tömegsírból tizenhat csontváz került elő. A továbbiakban az egykori katonák nevét a feljegyzett huszonnégy névből kellett megtalálni. Eddig biztosan négy hősi halottat (B. József t. honv., M. Mihály honv., N. Mátyás honv. és Cs. János honv.) sikerült beazonosítani tárgyi leletek, egy esetben fogászati vizsgálat alapján. A kutatás jelenleg is tart. A HM HIM Katonai Emlékhely- és Hadisírgondozó Igazgatóság munkatársai, a hadi- régészek és az igazságügyi orvos szakértők vizsgálati eredményeinek feldolgozásával, valamint a HM HIM Hadtörténelmi Múzeum harcászati, egyenruha-, lőszer- és fegyverszakértőivel való konzultálással próbálják meg szűkíteni az egykori katonák nevét tartalmazó listát. A legtöbb esetben a hadisír szakszerű feltárásán és az előkerülő tárgyakon múlhat a személyazonosítás sikere.

Az igazgatóság koordinálja az előkerült katonák csontmaradványainak újratemetését. Magyar katona sikeres személyazonosítása esetén a hadisírgondozók megpróbálják értesíteni az elhunyt családját; külföldi elhunyt esetében tájékoztatják az adott ország hadisírgondozó partnerszervezetét. Nemzetközi vonatkozásban a hadisírok védelmét az 1949. augusztus 12-én megkötött genfi egyezmény szabályozza.¹⁶ A Magyar Köztársaság kormánya eddig hét ország kormányával kötött külön megállapodást a háborúkban elesett katonák és polgári áldozatok emlékének megőrkítéséről, valamint sírjaik jogi helyzetéről: 1993-ban a Német Szövetségi Köztársasággal¹⁷, 1996-ban az Oroszországi Föderációval¹⁸ és Ukrajnával¹⁹, 1998-ban a Moldovai Köztársasággal²⁰, 2003-ban az Olasz Köztársasággal²¹, 2007-ben a Szlovén Köztársasággal²², 2008-ban Románia kormányával²³. Az igazgatóság munkatársai jelenleg is dolgoznak a szlovák, a lengyel, a szerb és a bolgár szerződéseken. A szerződésekben rögzített kötelezettsé-

15 A HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár és Irattár veszteségi kartonjai, temetőkataszter-lapjai, veszteségi okmánygyűjtemények, 1948-as vármegyei jelentései, a Hadtörténelmi Levéltár veszteségi és elnökségi osztályának adatai, a bécsi Kriegsarchiv veszteségi iratállománya, valamint a német és a szovjet veszteségi nyilvántartások.

16 Magyarországon az 1989. évi 20. tv. hirdette ki.

17 43/1995. (IV. 24.) kormányrendelet.

18 104/1996. (VII. 16.) kormányrendelet.

19 216/1998. (XII. 30.) kormányrendelet.

20 154/2000. (IX. 13.) kormányrendelet.

21 77/2004. (IV. 16.) kormányrendelet.

22 309/2007. (XI. 15.) kormányrendelet.

23 94/2008. (IV. 23.) kormányrendelet.

gek technikai végrehajtásáért a Magyar Köztársaság részéről a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum a felelős. A megállapodások értelmében az újonnan feltárt hadisírok rendezését azon a helyen kell megvalósítani, ahol a földi maradványokat megtalálták. Ha ez nem lehetséges, akkor a szerződő felek által meghatározott méltó helyen, az adott területhez legközelebbi nemzeti katonai gyűjtőtemetőben. Ilyen például a budaörsi magyar–német katonatemető vagy a Rákoskeresztúri új köztemető szovjet, olasz, bolgár, török, román katonai parcellája. A szerződések értelmében az exhumáláson az adott ország képviselői is jelen lehetnek. Az újratemetéseket jegyzőkönyvben kell rögzíteni, amelynek tartalmaznia kell a hadisír eredeti helyét, valamint új helyszínét, az újratemetett személy adatait, a fejfán található sírfeliratok szövegét, továbbá egyéb azonosítási adatokat és a tárgyi maradványokat. Az exhumálást és újratemetést digitális felvételeken is rögzítik.

A tűzserészek feladatai

A helyszínelőknek különösen elővigyázatosan kell eljárniuk katonák holttestének fellegések, hadisírok körül ugyanis gyakran kerülnek a felszínre lőszer- és gránátmaradványok. A robbanótestek a föld mélyén töltött több évtized elteltével is életveszélyesek lehetnek, ezért fokozott elővigyázatosság szükséges. A tűzserészeti mentesítési feladatok ellátásáról szóló kormányrendelet előírja, hogy aki elhagyott robbanótestet vagy annak tűnő tárgyat talál, illetve ilyen tárgy hollétéről tudomást szerez, köteles azt haladéktalanul bejelenteni a helyi rendőri szervnek vagy ahol ilyen nincs, ott a települési önkormányzat jegyzőjének, aki a bejelentésről köteles értesíteni a területileg illetékes rendőri szervet. A bejelentés alapján az illetékes rendőri szerv ellenőrzi a bejelentés valódiságát; megjelöli a feltételezett vagy azonosított robbanótest helyét, elhelyezi a robbanásveszélyre utaló figyelmeztető jelzést; bejelentést tesz a Magyar Honvédség Tűzserész Ügyeletére a talált robbanótestről, a bejelentő intézkedik a tűzserész ügyelet által javasolt további indokolt teendőkről (például a robbanótest közelében lévő lakóház kiürítése, a veszélyeztetett terület folyamatos őrzése, lezárása).²⁴

Abban az esetben, ha a rendőri szerv robbanótest megtalálását jelenti a honvédség tűzserész ügyeletén, ott kötelesek a bejelentést nyilvántartásba venni, és jelenteni a szervezeti parancsnokának. A parancsnok döntése alapján a tűzserész ügyelet tájékoztatja a bejelentőt a robbanótest hatástalanításának módjáról, rendjéről és az azal kapcsolatos egyéb tudnivalókról. A tűzserészeket soron kívül kell kirendelni, ha a

²⁴ 142/1999. (IX. 8.) kormányrendelet 2. §.

robbanótestet lakóépületben, oktatási, nevelési, szociális, egészségügyi vagy más közintézmény területén, vízi vagy szárazföldi útvonalon, közforgalmú repülőtéren, közterületen, vízi létesítmény belső védőterületén leltek fel és a vízszolgáltatást akadályozza; illetve az egyéb helyen talált robbanótest sürgős tűzszerezési mentesítése alapos okból indokolt. Egyéb esetekben a kirendelést harminc napon belül kell végrehajtani. A talált robbanótest hatástalanítása a kirendelt tűzszerezés feladata, rajta kívül tilos más személynek ahhoz hozzányúlnia vagy elmozdítania. Közvetlen életveszély esetén, a tűzszerezés ügyelet felkérésére a rendőrség tűzszerezés szervezetei jogosultak a katonai tűzszerezés szervezet hatáskörébe tartozó intézkedések megtételére.²⁵

Az önkormányzatok feladatai

A tapasztalatok alapján sajnos hazánk több települési önkormányzatán nem ismerik a köteleosságukat, ezért témánkhoz kapcsolódóan a következő jogszabályokra hívjuk fel a figyelmet. Csonteletek sikertelen beazonosítása esetén az előkerülés helyszíne szerinti helyi önkormányzat feladata az ismeretlen személytől származó emberi maradványok temetőben való eltemetése. A temetőkről és a temetkezésről szóló törvény szerint ha temetésre kötelezett személy nincs, ismeretlen helyen tartózkodik, vagy a kötelezettségét nem teljesíti, a temetésről az elhalálozás helye szerint illetékes települési önkormányzat (fővárosban a kerületi önkormányzat) polgármestere – jogszabályban meghatározott határidőn belül – gondoskodik.²⁶ A holttest vagy holttestrészlet temetéséhez, hamvasztásához szükséges az eljárást lefolytató rendőri szerv engedélye. Az eljáró rendőri szerv meghatározhatja a temetés legközelebbi időpontját. A temetés elhalasztásának időtartama az ismeretlen személyazonosságú holttest esetén annak felelőségétől számítva sem haladhatja meg a harminc napot.²⁷ A jogszabályok nem írják elő ugyan, de ha ismerjük az áldozat katonai mivoltát, a kegyelet megköveteli legalább egy „Ismeretlen Katona” feliratú fejfa állíttatását és gyászmise megtartását.

Ha a hadisír megtalálásakor robbanótest kerül elő, a rendőrség bejelentése alapján a Magyar Honvédség tűzszerezői megvizsgálják a talált tárgyat. Ha a talált robbanótestet a korlátozott szállíthatósága miatt a helyszínen vagy annak közelében kell megsemmisíteni, az illetékes települési (fővárosban a kerületi) önkormányzat jegyzője (szükség esetén a szomszédos helyi önkormányzattal egyeztetve) az önkormányzat területén helyet jelöl ki a megsemmisítésre. A kijelöléskor köteles figyelembe venni a tűzszerezés járóparancsnok szakmai utasításait.²⁸

²⁵ Uo. 3., 4. §.

²⁶ 1999. évi XLIII. törvény 20. § (2) bek.

²⁷ 23/1994. (X. 26.) BM rendelet 12. § (1), (2), (3) bek.

²⁸ 142/1999. (IX. 8.) kormányrendelet 5. §.

A jelenlegi eljárásból származó problémák

A jogszabályoknak megfelelő feladatok ismertetése után vizsgálhatjuk meg az eljárásból származó problémákat. A nehézségek abból adódnak, hogy katonák földi maradványainak előkerülésekor is a megszokott exhumálást alkalmazzák. A rendőrség bűnügyi helyszínelői összegyűjtik a talált tárgyakat, a temetkezési vállalkozó pedig a csontokat. A HM HIM Katonai Emlékhely- és Hadisírgondozó Igazgatóság munkatársaként többször volt lehetőségem részt venni olyan helyszíni szemlén, ahol kiérkezésünkkor a rendőrök már minden tárgyat és csontdarabot összegyűjtöttek bűnjelként. Az emberi csontokat papírzsákba ömlesztve szállították el a helyszínről. Ilyen esetekben már megvalósíthatatlan a hadisír tudományos, szakemberi feltárása, csökken az áldozat beazonosításának esélye, és fennáll a kegyeletsértés²⁹ veszélye is. Fontos szerepet kapnak a sírban tapasztalható jelenségek, a víz és a mellékletek helyzete és a sír környezetének vizsgálata. Ezért a tudományos szakember helyszíni vizsgálatáig fontos lenne eredeti helyükön megőrizni az előkerülő katona földi maradványait, valamint a tárgyi leleteket. Jelenleg az exhumáláskor ez kimarad, ez pedig sok esetben annak a lehetőségét is kizárja, hogy a maradványokról megtudjuk, katona volt-e. Pedig létezik egy intézet hazánkban, amely a HM HIM Katonai Emlékhely- és Hadisírgondozó Igazgatósággal szoros együttműködésben vizsgálja a hadi események megmaradt nyomait.

A jelenlegi eljárásból adódó problémák megoldásának lehetőségei

A HM HIM hadirégészeinek szerepe

Az idősebb generációktól még hallani olyan történeteket, amelyekben a második világháború után az emberek szabványokat használtak aratáskor, vagy éppen bajnettet dísznóvágáskor. A múltunk hadi eseményeinek tárgyi emlékeit megtaláló állampolgár gyakran napjainkban sem tudja, hogy mi a teendő, ezért előfordul, hogy elmozdítja, megrongálja, esetleg ő maga megtartja a háborús relikviát, a leltéren felfedezhető nyomokat pedig, akaratlanul is, de tönkreteseti. Igaz, még csak alig több mint két évtizede, Magyarországon pedig még nincs egy évtizede, de létezik egy önálló tudományos irányzat, amely a földből, a vízből előkerülő katonai tevékenységekhez köthető jeleket, leleteket kutatja, ezt hadirégészetnek nevezzük. Hazánkban két évszámot köthetünk az intézményesített hadirégészet meg-

²⁹ 1978. évi IV. törvény a büntető törvénykönyvről 181. §.

születéséhez. 2002 óta létezik a Magyar Hadtudományi Társaság Csata- és Hadszintérkutató Szakosztálya, amelynek elnöke, dr. Holló József Ferenc altábornagy, a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója, 2006-ban létrehozta a hadirégész, hadszintérkutató és hagyományörző osztályt. Azóta a katonai tevékenységre utaló objektumok, leletek felfedezését a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum hadirégészeti osztályán kell bejelenteni. A szakértő hadtörténészek a bejelentés után helyszíni szemlét tartanak.

A HM HIM hadirégésze átfogó hadtörténelmi és katonai ismereteit felhasználva vizsgálja meg az előkerülő hadi leleteket és azok környezetét. A hadirégész a terepi nyomokat és az ahhoz kötődő írott forrásokat együttesen vizsgálja. A feltárás során, a törvényszéki vizsgálatok módszerét kölcsön véve, kézzel fogható nyomokkal próbál bizonyítani a terepen egy hipotézist. A kutatás folyamán lehetőség nyílik szakértői munkacsoport összehívására is.

A hadirégész a hadisírokat tudományos módszerekkel vizsgálja. A művelet a régészeti feltárás módszereit is alkalmazza, de Magyarországon a törvény szerint nem minősül archeológiai feltárásnak. Pedig szükséges lenne jogilag szabályozni az 1711 utáni katonamaradványok tudományos feltárását is, ilyen esetekben ugyanis több dolgot kell megállapítani. A földi maradványokról az sem biztos, hogy katonától származnak, ugyanis lehet civil, aki mellé katonai tevékenységgel kapcsolatos tárgyak kerültek, de lehet katona is, akit a temetése előtt kifosztottak.

A külföldi szakirodalom szerint³⁰ az Amerikai Egyesült Államoktól Ukrajnáig a XIX–XX. századi hadisírok feltárását is (hadi)régészeti módszerek alkalmazásával végzik, ennek következtében fontos tudományos eredmények születtek. Hazánkban a régészek jelenleg csupán a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) előtti idők leleteit kutatják. A hadirégész, aki valójában képzett hadtörténész, pedig csupán az ez utáni háborús nyomok feltárására jogosult. Ebből kiindulva, nem minden háborús lelet megtalálása tartozik a hadirégészek hatáskörébe. Egy alkalommal például a HM HIM Hadirégész, Hadszintérkutató és Hagyományörző Osztály szakértői munkacsoportja bejelentés alapján második világháborús hadisírok vizsgálatára érkezett a helyszínre.³¹ A szemlén részt vevők az előkerülő tárgyi leletek

30 Douglas D. Scott – Melissa A. Connor: *They Died With Custer: Soldiers' Bones from the Battle of the Little Bighorn*. University of Oklahoma Press, Norman, 2002; Jerome A. Greene – Douglas D. Scott: *Finding Sand Creek*. University of Oklahoma Press, Norman, 2004; Veronica Fiorato – Anthea Boylston – Christopher Knüsel (eds.): *Blood red roses: the archaeology of a mass grave from the battle of Towton ad 1461*. Oxbow Books, Oxford, 2000; Mark Rose – James P. Delgado: *The Archaeology of War*. Hatherleigh Press, New York–London, 2005; Peter Harrington: *Archeology of the English Civil War*. Shire Archeology, Shire Publ., 1992; Nicholas J. Saunders: *Killing Time – archaeology and the first world war*. Sutton Publishing, 2007; Richard Osgood: *The Unknown Warrior an Archaeology of the Common Soldier*. Sutton Publishing, 2006

31 Csákbéreny, 2009. április 2.

ből megállapították, hogy egy avar kori temetőre leletek, amelynek feltárására csak régészek jogosultak. A hadirégész, hadszintérkutató és hagyományörző osztályt akkor kell értesíteni, ha az elmúlt három évszázad katonai tevékenységeire utaló leletek kerülnek elő.

Hadisír előkerülésekor a hadirégész következtetéseket von le az áldozat földi maradványainak állapotáról, elhelyezkedéséről. Leírást tud adni a katona halálának körülményeiről, ha a leleteket eredeti helyükön vizsgálja. Például a felső végtagcsontok helyzetéből megállapítható, hogy a temetés időpontjában beállt-e már a hullamerevség. Szakszerű sírfeltárás nyomán akár azt is megtudhatjuk, hogy az elesett katona mit evett utoljára (például a kiskunhalasi kuruc tömegsírban dinnyemagokat találtak a maradványok között³²). Az előzőekben már említett Bukivnán 2008 szeptemberében előkerülő második világháborús magyar katonák tömegsírjának szakszerű feltárása rendkívüli eredményeket hozott. A levéltári források, az antropológiai és a hadirégészeti leletek együttes vizsgálata következtében sikerült beazonosítani több katona földi maradványait. A hadisír egyik érdekessége az volt, hogy egy katonát nem a többi áldozat mélységi szintjére temettek. A 9 x 2 méteres tömegsírban tizenhat csontváz közül tizenöt körülbelül 1,1 méter mélyen volt elhantolva, az egyik szélső azonban csupán 0,45 m mélyen nyugodott arccal a föld felé.³³ Ez a tény arra enged következtetni, hogy – vélhetően az ellenséges csapatok közelsége miatt – az elesett katona elföldelésére már nem jutott annyi idő, mint a bajtársaikéra. A sietség ellenére azonban elképzelhető, hogy a temetést egyházi szertartás követte, ugyanis a halottakat a helyi szokás szerint: lábaikat kelet felé fordítva temették el.

Hadirégészeti feltáráson a csontok mellett található tárgyakat megvizsgálva lehet következtetni az emberi maradványok származására. A hadirégész fémkereső detektorral átvizsgálja a kutatott területet. A csontváz körül előforduló katonai ruházat és felszerelés maradványai vagy a katonai mivoltára utaló személyes tárgyak megtalálása esetén bizonyosodhatunk meg arról, hogy hadisír feltárása vette kezdetét. A föld mélyén töltött évtizedek alatt a különböző ruha-, bőr-, fa-, papírtárgyak nagy része lebomlik. A fém és műanyag időállóbb, ezért XX. századi hadisír feltárásakor a következő tárgyak előkerülésére számíthatunk: lőfegyver, lőszer, kézigránát, szurony, rohamsisak, a katonai ruházat műanyag és fémgombjai, csatok, katonai bakancs maradványai, gázálc, drótvágó olló, gyalogsági ásó, zseblámpa, kulacs, sátorfelszerelés fémrészei, evőeszköz-készlet, edény, bögre stb. Tisztek

32 Bartucz Lajos: A praehistorikus trepanáció és orvostörténeti vonatkozású sírleletek. *Palaeopathologia III.* kötet. Budapest, 1966, 421–444. o.

33 Igor Kocsinnak, az ukrán Vaszilij Stefanik Nemzeti Egyetem régészének a bukivnai feltárásról készült munkabeszámolója alapján.

sírjában előfordulhat szablya, távcső, jelsíp is. A legtöbb esetben azonban a háborúk áldozatait felszerelésüktől megfosztva temették el. Ritkaságnak számított, amikor az elesett katonán rajtahagyták a lábbelijét, mégis 2008 őszén két esetben is volt módom szemrevételezni olyan földmunkálatok közben előkerült csontvázakat, amelyek lábán második világháborús katonai bakancs maradványai voltak.³⁴ Bár a lábbelik már részben szétfoszlottak, a megmaradtakból mégis arra lehetett következtetni, hogy német vagy magyar eredetűek. Az előkerült tárgyakat megvizsgálva csupán feltételezhetjük, hogy a katona melyik ország haderejében szolgált. Előfordult ugyanis, hogy a katonák más ország haderejének harceszközeit, felszerelését, ruházatát voltak kénytelenek használni. Ilyen helyzetben igyekeztek eltávolítani a különböző felségjelvényeket, nemzeti címereket, kokárdákat, főként, ha azok az ellenség garnitúrájából származtak. Ebből adódóan, hadisír feltárásakor a nemzeti jelvények, szimbólumok előkerülése nagyban segítheti az áldozat állami hovatartozásának megállapítását.

A világháborúk hősi halottainak beazonosításánál a legnagyobb szerepe a katonai felszereléshez tartozó azonosító jegyteknek (a katonai szleng szerint dögcédula, haláljegy) van. A jegytekben tárolták a betétlapot és a sebesülési jegyet. A betétlapon tüntették fel az illető személyes adatait, bevonulási helyét és a csapattestét. A második világháború Hungaria feliratú dögcéduláira egy 10 x 10 mm-es táblázat került, amelyre birtokosának azonosságát lyukasztották.³⁵ Az elmúlt évek egyik legszenzációsabb magyarországi hadisírfeltárása 2004-ben Zircen történt, amikor a város főterén eltemetett szovjet katonákat – az orosz fél engedélyével – áthelyezték a város Borzavári úti temetőjébe. Akkor fedeztek fel a feltárt maradványok között egy amerikai azonosító jegyet. Az Oroszországi Föderáció, az Amerikai Egyesült Államok és a Magyar Köztársaság képviselői, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum koordinálásával, 2008 szeptemberében háromoldalu memorandumot írtak alá. A megállapodás értelmében 2009 júliusában exhumálták az emberi maradványokat, majd Budapesten, a Magyar Természettudományi Múzeumban amerikai³⁶ és magyar antropológusok – az orosz hatóságok képviselőinek jelenlétében – fogvizsgálatok alapján sikeresen beazonosították Marvin S. J. főtörzsőrmester csontvázát. Az amerikai katona földi maradványait, 2009. augusz-

34 2008. október 14-én Bicske határában vízóraakna ásása közben, 2008. november 12-én Báta közelében útépitési munkálatok során kerültek elő a csontvázak.

35 Babucs Zoltán: A II. világháború magyar veszteségi nyilvántartásának rendszere. In: Ravasz István (szerk.): i. m. 56. o.

36 Az amerikai egyesült államokbeli védelmi minisztérium részét alkotó Hadifoglyok és eltűnt személyek felkutatásáért felelős egyesített parancsnokság [Joining Prisoner of War/Missing in Action (POW/MIA) Accounting Command; JPAC] munkatársai.

tus 4-én Budapesten búcsúztatták, majd az Egyesült Államokba szállították. A szovjet katonák csontvázeit Zircen, ünnepélyes keretek között, 2009. augusztus 6-án újratemették.

A személyazonosításnál szintén meghatározók lehetnek az előkerülő személyes tárgyak, például az írásos emlékek – igazolvány, zsoldkönyv, napló, levél –, ha a földfelszín alatti környezetben nem foszlottak szét, de segíthet egy tulajdonosa nevét viselő óra, cigarettatárca vagy öngyújtó is. A hadirégészet egyik tanulságos külföldi példája egy 2003-ban feltárt első világháborús német katona hadisírja. Az elesettet egyenruhában temették el. A zubbonya koronás porosz gombjai már önmagukban sokat elárultak, de a hadirégészek felfedezték, hogy azok kétsoros oszlopban helyezkednek el a maradványokon. Ezzel megállapították, hogy a köpeny 1910 M típusú volt. A hadseregben a brandenburgi egysoros köpeny volt az általános, a kétsoros svéd típust csak a gárdaezredekben alkalmazták. Ez a megállapítás is hozzájárult a szakszerű feltárás eredményéhez: csaknem egy évszázad elteltével sikerült azonosítani az elesett katonát, Jakob Hones személyében.³⁷ Ha a feltárás helyszínén összeszedik a gombokat, mielőtt a hadirégész megfigyelést végezhetett volna, valószínűleg nem sikerül beazonosítani a holttestet.

Az előbbi példák jól szemléltetik, hogy a (had)régészeti módszereket alkalmazó sírfeltárás folyamán a kutató milyen fontos információkhoz juthat. A jelenlegi eljárásból származó problémák elkerülése érdekében jogszabály-módosítás lehetne a megoldás. Hadisírok esetében a régészeti időhatár megszüntetésével lehetne a törvény védelme alá helyezni a katonák maradványainak tudományos feltárását. Így minden hadisír feltárása régészeti módszerekkel történe.

Összegzés

A hadisír a harcokban elesett katonák nyughelye, amelyet a temetés időszakában fennálló viszonyoknak megfelelően alakítanak ki. Magyarországon a jelenlegi jogszabályok szerint a sírok feltárása 1711 előtti leletek esetén a régészek, a későbbieké a temetkezési vállalkozók feladata. Hazánkban a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeli Intézet és Múzeum feladatkörébe tartozik a hadisírok tudományos vizsgálata, az újratemetés koordinálása, az áldozatok személyazonosítása, a katonatemetők állapotának felügyelete. Az 1711 utáni hadisírok előkerülését a HM HIM Katonai Emlékhely- és Hadisírgondozó Igazgatóságon kell bejelenteni. A

³⁷ Alastair Fraser: Finding Jakob. In: John Cooksey (ed.): *Battlefields Annual Review. Pen & Sword Military*, 2005, pp. 29–41.; Nicholas J. Saunders: i. m. 98–137 o.; Andrew Robertshaw – David Kenyon: Digging the Trenches. *The Archaeology of the Western Front. Pen & Sword Military*, 2008, pp. 174–181.

hadtörténeti események rekonstruálása, az áldozatok halála okának meghatározása, valamint az elesett katonák személyének beazonosítása érdekében a HM HIM szakemberei ideális esetben az előkerülés helyszínén vizsgálják meg a leleteket és azok környezetét. Az eredményes hadisírkutatáshoz egy nemrég létrejövő új tudományos irányzat, a hadirégészet, továbbá több hadtörténeti segédtudomány és az orvostudomány módszereinek alkalmazása szükséges. A hadisírokban talált katonák földi maradványainak újratemetéséért, sikeres személyazonosítás esetén, a HM HIM, egyébként a helyi önkormányzat a felelős.

Reményeim szerint az eljárásban részt vevőknek az esetleges jogszabály-módosításig is sikerülhet eredményesen együttműködniük. Ha hadisírok előkerülésekor a megtaláló, vagy a rendőrség a leleteket érintetlenül hagyva értesíti az illetékeseket, az a magyarországi hadisírkutatás tudományos szintű művelésének fellendüléséhez vezethet. A hadtörténelem segédtudományának fejlődése számos új eredményt hozhat a kutatók számára.

EURÓPAI UNIÓ

A hónap eseményei az EU bel- és igazságügyi együttműködése terén (március)

■ **ÖSSZEÜLT A BELBIZTONSÁGI BIZOTTSÁG (COSI).** Március 11-én, Brüsszelben ült össze először a liszaboni szerződéssel létrehozott új, magas szintű szakértői testület, amely az unió belbiztonságát érintő kérdésekkel foglalkozik. Az operatív-koordinációs feladatokkal megbízott bizottság munkájáról évente (és emellett szükség szerint) tesz majd jelentést a bel- és igazságügyi tanácsnak. A COSI felügyeli a közös akciókat, meghatározó szerepet vállal a stratégiák, így a belbiztonsági stratégia kialakításában és kapcsolatokat tart az unió ügynökségeivel. A COSI-ban valószínűleg nagy súlyt kap majd a szervezett bűnözés elleni küzdelem is.

Az Európai Rendőri Vezetők Csoportjának (European Police Chiefs' Task Force; EPCTF) megszűnésével annak feladatait a COSI „örökölte meg”, így a COSPOL-projektek irányítása is e fórum kezébe került. Az EPCTF azonban esetleg informális ülések formájában tovább élhet – erről és a COSI pontos mandátumáról még folyik a vita.

■ **A GYERMEKEK SZEXUÁLIS ZAKLATÁSA, SZEXUÁLIS KIZSÁKMÁNYOLÁSA ÉS A GYERMEKPORNÓGRÁFIA ELLENI KÜZDELEMRŐL SZÓLÓ IRÁNYELV.** Mind a stockholmi programban, mind a spanyol elnökség programjában prioritásként szerepel az áldozatvédelem kérdése, valamint a nőkkal és a gyermekekkel szembeni erőszak különböző formái elleni harc. Ennek megfelelően a bizottság újból benyújtotta a gyermekek szexuális zaklatása, szexuális kizsákmányolása és a gyermekpornográfia elleni küzdelemről szóló irányelvre vonatkozó javaslatát. A liszaboni szerződés hatálybalépése előtt már szerepelt egyszer a tárgyalóasztalon egy ilyen tárgyú kerethatározat-javaslat, akkor azonban nem sikerült minden tagállamnak megfelelő kompromisszumos szöveget elfogadni.

A javaslat hatályon kívül helyezné a 2004/68/IB tanácsi kerethatározatot, amely nem kellő mértékben közelíti a tagállami jogszabályokat a gyermekek szexuális zaklatásának és kizsákmányolásának leg súlyosabb formái kriminalizálása terén. Nem vonatkozik a zaklatásnak és a kizsákmányolásnak a világhálón keresztül megvalósuló új formáira, nem tartalmaz olyan joghatósági szabályokat, amelyek kellőképpen figyelembe vennék az ilyen cselekmények határon átnyúló jel-

gét, és nem felel meg a kiskorú sértettek valamennyi különleges szükségletének. A bűnmegelőzés a gyermekek szexuális kizsákmányolása és a gyermekpornográfia elleni küzdelemben is meghatározó szerepet kell hogy játsszon.

■ **A NŐK ELLENI ERŐSZAK MEGELŐZÉSÉNEK ÉS AZ ÁLDOZATOK ELLÁTÁSÁNAK A BŰNÜLDÖZÉS KERETÉBEN TÖRTÉNŐ JAVÍTÁSÁRÓL SZÓLÓ KÖVETKEZTETÉSTERVEZET.** A spanyol elnökséghez kötődik az a tanácsi következtetésre vonatkozó kezdeményezés is, amely a nők elleni erőszak megelőzéséről és az áldozatok ellátásának a bűnüldözés keretében történő javításáról szól. A tervezetet a rendőrségi együttműködéssel foglalkozó munkacsoport tárgyalja. A nők elleni erőszaknak az Európai Unióban való felszámolásáról szóló 2010. március 8-i tanácsi következtetések szerint, a közelmúltban elért eredmények ellenére még mindig hiányoznak az időszerű, megbízható, pontos és összehasonlítható uniós és nemzeti szintű adatok, és még mindig nem született részletes uniós szintű tanulmány a nők elleni erőszakról. Ez korlátozza a nők elleni erőszak valós mértékének megértését, és akadályozza a nemzeti stratégiák és intézkedések, valamint a hatékony uniós válasz továbbfejlesztését. A nők elleni erőszakkal kapcsolatos intézkedések között kiemelten fontos az eljárások bizalmas jellegének figyelembevétele. A rendőrség fellépésének egységesebb protokollját egy kézikönyvvel kívánják támogatni, valamint fejleszteni kívánják a nemzetközi együttműködést. A nőekkel szembeni erőszak elleni hatékonyabb fellépésben minden a jogalkotásban és az igazságszolgáltatásban érintett szervnek nagy szerepe van, ezen a területen is jelentős szerepet kell szánni a képzésnek.

■ **PNR.** Az Európai Unió és az Amerikai Egyesült Államok közötti, az utas-nyilvántartási adatállomány (PNR) adatainak légi fuvarozók általi feldolgozásáról és az Egyesült Államok belbiztonsági minisztériuma (Department of Homeland Security; DHS) részére történő továbbításáról szóló megállapodást – annak egy későbbi időpontban történő megkötésére figyelemmel – 2007. július 23-án és 26-án aláírták. Az Európai Unió és Ausztrália közötti, az Európai Unióból származó utas-nyilvántartási adatállomány adatainak légi fuvarozók általi feldolgozásáról és az ausztrál vám- és határrendészeti részére történő továbbításáról szóló megállapodást – annak egy későbbi időpontban történő megkötésére figyelemmel – 2008. június 30-án írták alá. A liszaboni szerződés hatálybalépésével a megállapodások megkötéséről szóló tanácsi határozatokat, egyetértés kérése céljából továbbították az Európai Parlamentnek. A parlament felfüggesztette a szavazást, arra hivatkozva, hogy a megállapodások hatálybalépését különböző, elsősorban adatvédelmi aggályok miatt nem támogatja. Fontosnak tartja az Európai Parlament egy egységes európai megközelítés kialakítását, amely szerint egységes elvekhez kötötteen lehetne harma-

dik államokkal PNR-megállapodásokat kötni. Vonatkozik ez a harmadik már létező megállapodásra is, amely Kanadával kötött. A jelenlegi helyzet kialakulásához nagyban hozzájárult az európai PNR bukása. A bizottság 2007. november 17-én benyújtotta a tanácsnak az utas-nyilvántartási adatállomány bűnüldözési célú felhasználásáról szóló (akkor még) kerethatározati javaslatot, amelyet hosszas vita után sem sikerült elfogadni. A 2009. december 25-i Amszterdam–Detroit járatot érintő incidens után azonban néhány tagállam újra felhívta a figyelmet az EU PNR területén történő továbblépés szükségességére. A spanyol elnökség a bizottság részéről azt a választ kapta, hogy leghamarabb 2010 szeptemberére tudják elkészíteni a lisszaboni szerződésnek megfelelően benyújtandó új szövegjavaslatot.

■ **SWIFT.** A bizottság elfogadta az Európai Unió és az Amerikai Egyesült Államok között a terrorizmus és a terrorizmus finanszírozásának megelőzése és az ezek elleni küzdelem céljából, a pénzügyi üzenetekben szereplő adatoknak az Egyesült Államok pénzügyminisztériuma rendelkezésére bocsátásáról szóló nemzetközi megállapodásra (SWIFT-megállapodás) vonatkozó tárgyalások megkezdésére irányuló felhatalmazást. A SWIFT-megállapodást és annak ideiglenes alkalmazását az Európai Parlament februárban elvetette, így a megállapodás újratárgyalására van szükség. A tárgyalások az amerikai féllel azután kezdődhetnek meg, hogy a tanács jóváhagyja a bizottság tárgyalási mandátumát.

■ **IRÁNYELVJAVASLAT AZ EMBERKERESKEDELEM ELLENI KÜZDELEM FOKOZÁSA CÉLJÁBÓL.** Az Európai Bizottság március 29-én mutatta be új irányelvjavaslatát, amely az emberkereskedelemmel szembeni küzdelem elleni fellépést a bűncselekményekre és a szankciókra vonatkozó nemzeti jogszabályok harmonizálásával, az áldozatok hatékonyabb védelmével és segítésével, valamint a megelőzés erősítésével fokozná. Továbbá az elkövetők ellen akkor is meg kellene indítani a büntetőeljárást, ha a bűncselekményt külföldön követték el. A szervezett bűnözés elleni küzdelemben használt eszközök ezen túl az emberkereskedelemmel összefüggő ügyekben is használhatók lennének.

A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) becslései szerint legalább 2,45 millió ember végez kényszermunkát világszerte emberkereskedelem következményeként. Az emberkereskedelem áldozatainak többségét prostitúcióra (43%) vagy fizikaimunka-végzésre (32%) kényszerítik. Becslések szerint az Európai Unióba irányuló és az azon belüli emberkereskedelem évente több százezer embert érint.

Az emberkereskedelem hatékonyabb megelőzése érdekében a javaslat célul tűzi ki, hogy felhívja a lehetséges áldozatok figyelmét a veszélyekre, és hogy ösztönözze a hivatalos személyeket az emberkereskedelemmel kapcsolatos ügyek fel-

EURÓPAI UNIÓ

---

derítésére és kezelésére. A javaslat szankciók alkalmazását tenné kötelezővé a tagállamok számára azon személyek ellen, akik tudatosan alkalmaznak emberkereskedelem áldozatává váló személyeket, illetve tőlük szolgáltatásokat vásárolnak.

Az intézkedések az unió intézményrendszerét is érintik: az Európai Bizottság hamarosan lépéseket tesz az unió „emberkereskedelem elleni koordinátor” kinevezése irányába annak érdekében, hogy az EU emberkereskedelem elleni politikáját átláthatóbbá, az állampolgárok számára láthatóbbá és egységesebbé tegye, egyebek között az alapvető okok kezelése, valamint a harmadik országokkal való együttműködés vonatkozásában.

Az új bizottsági javaslat egy 2009-es jogalkotási javaslaton alapul, amely a 2002 óta hatályban lévő szabályozás (a tanács 2002/629/IB kerethatározata) felváltását célozta, és amelyet most a lisszaboni szerződés hatálybalépése után a bizottságnak megfelelően át kellett dolgoznia.

■ **FONTOS LÉPÉS A KÖZÖS VÍZUMPOLITIKA TERÉN.** Április 5-től alkalmazandó a 2009 júniusában elfogadott uniósi vízumkódex, amely egységes dokumentumba foglalja a vízumügyekkel kapcsolatos határozatokra vonatkozó összes uniósi jogszabályi rendelkezést, a vízumok kiadásának feltételeire és eljárásaira vonatkozó közös szabályokat. A vízumkódex ezáltal növeli az átláthatóságot, jobbiztonságot teremt, és egyenlő elbírálást nyújt a vízumkérelmezők számára, miközben harmonizálja a közös vízumpolitikát alkalmazó schengeni államok szabályait és gyakorlatát.

Ehhez kapcsolódik az uniósi vízumkérelem új, egységes nyomtatványa is. A korábbi szabályokon túl további csoportok mentesülnek a vízumdíj megfizetése alól, és a 6 és 12 év közötti gyermekeknek csak 35 eurót kell fizetniük a vízumért (az általános díj 60 euró marad). Azon harmadik államok állampolgárainak, amelyekkel az Európai Unió vízumkönnyítési megállapodást kötött, továbbra is 35 euró vízumdíjat kell fizetniük.

A vízumkérelmek elutasítása esetére a vízumkódex a hatóság számára indokolási kötelezettséget ír elő, míg a kérelmezőnek fellebbezési jogosultságot kell adni.

Összeállította: Asztalos Erika és Szabó Adrienn

**Ajánlja fel adója 1%-át
a Magyar Kriminológiai Társaság
számára!**

Adószám: 19007782-1-41

Az 1983-ban alakult Magyar Kriminológiai Társaság a kriminológia és a büntető jogpolitika elméleti és gyakorlati kérdései iránt érdeklődő szakemberek társadalmi egyesülése, amelynek célja a kriminológia fejlődésének előmozdítása, eredményeinek széles körű megismertetése és a különböző országok szakemberei közötti együttműködés erősítése. A társaság jelenleg mintegy ötszáz tagja között ügyvédek, ügyészek, bírák, pártfogó felügyelők, joghallgatók éppúgy jelen vannak, mint a bűnügyi tudományok legnevesebb hazai elméleti képviselői. Az elmúlt két évtizedben a társaság folyamatosan bővülő tagsággal és az érintett szakmák mind szélesebb körű bevonásával törekedett arra, hogy a bűnözés és a bűnözéskontroll aktuális kérdéseinek sokoldalú megismerésére és értékelésére termékeny fórumot biztosítson.

Támogassa Ön is a Magyar Kriminológiai Társaság tudományos tevékenységét!

Ára: 430 Ft

